ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В.М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В.М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

збірник тез учасників
конференції молодих учених
16 червня 2020 р.

Київ
2020

УДК 94:1+34(100+477)
А43

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол №6 від 29 вересня 2020 р.)

А43 **Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених:** збірник тез учасників конференції молодих учених / за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В.В. Відповідальні редактори: к.і.н. Мудрієвська І.І., к.і.н. Сафар'янс Є.В., к.ю.н. Малишев О.О.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : Фенікс, 2020. 384 с.

У збірнику наукових праць представлені тези учасників конференції молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених», проведеної Державною установою «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститутом історії України НАН України, Інститутом філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інститутом держави і права імені В.М. Корецького НАН України у червні 2020 року.

Конференція молодих учених покликана популяризувати історичну, філософську та юридичну науку, залучити до обговорення актуальних проблем історії, філософії та права молодих науковців.

УДК 94:1+34(100+477)

А43 **Actual problems of history, philosophy and law in researches of young scholars:** collected articles of the participants of the conference of young scholars / under general edition of Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Soloshenko V.V. Editors-in-chief: Candidate of Historical Sciences, Mudriievska I.I., Candidate of Historical Sciences, Safarians Y.V., Candidate of Legal Sciences, Malyshev O.O. State Institution "The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine". Kyiv: Feniks, 2020. 384 p.

In the collection of academic works there are presented articles of the participants of the conference of young scholars "Actual problems of history, philosophy and law in researches of young scholars", which was organized by the State Institution "The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine in June 2020.

The conference of young scholars was expected to promote studies in history, philosophy and law, as well as to engage young researchers in the discussion on the actual historical, philosophical and legal issues.

УДК 94:1+34(100+477)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СЕКЦІЯ ФІЛОСОФІЇ

СЕКЦІЯ ПРАВА

CONTENT

SECTION OF WORLD HISTORY

SECTION OF HISTORY OF UKRAINE

SECTION OF PHILOSOPHY

SECTION OF LAW

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі утвердження Української державності зростає роль вітчизняної науки, яка всіляко сприяє розвитку нашої країни та формуванню її позитивного іміджу за кордоном. Важливо, що українська наука поповнюється представниками молодої генерації учених, які прагнуть і роблять важливі кроки для просування вперед науки і технологій та популяризації нових наукових досягнень.

16 червня 2020 року в ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» відбулася міжнародна конференція молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених». Вчетверте поспіль цей захід був організований з ініціативи установ НАН України – ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституту історії України НАН України, Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, а також їх Рад молодих учених і Ради молодих учених при Відділенні історії, філософії та права НАН України. Приємно відзначити, що у 2020 р. до організації конференції і публікації її матеріалів долучилися колеги з Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Регулярна організація молодіжних конференцій та публікація збірників тез вже стали доброю традицією. Мета конференції 2020 р., як і у попередні роки, передбачала створення додаткової можливості оприлюднення результатів наукових досліджень молодих учених для розкриття і зміцнення їх наукового потенціалу. Окремо слід відмітити, що низка матеріалів попередніх збірників стали достойною апробацією наукових здобутків, представлених до захисту кандидатських дисертацій.

До збірника тез конференції 2020 р. були включені наукові розвідки молодих учених та викладачів, аспірантів, студентів, які є представниками понад 30 різних інституцій, зокрема наукових установ НАН України, вітчизняних вищих навчальних закладів, державних органів влади України, закордонних університетів та ін. Важливо, що установи, які представляють автори тез, розміщені у різних регіонах України – від заходу до сходу, від Ужгорода до Харкова. Окремо зазначимо, що цьогорічний збірник включив також і праці молодих науков-

ців з університетів Республіки Польща, Угорщини та Федеративної Республіки Німеччина.

Матеріали збірника тез 2020 р. згруповані за чотирма напрямами відповідно до секцій конференції: всесвітня історія, історія України, філософія та право. Проблематика, покладена в основу даного збірника є багатовимірною. Вона поєднує актуальні проблеми зазначених вище дисциплін. Тематичне й предметне розмаїття збірника визначається широким спектром обраних тем дослідження молодих учених. Організатори конференції виходили з того, що саме такий підхід допоможе молодим науковцям представити свої напрацювання та втілити на практиці міждисциплінарний підхід.

У наукових розвідках даного збірника проаналізовані актуальні проблеми міжнародних відносин, історії країн світу, історії України від часів Київської Русі до сьогодення, досліджені актуальні питання філософії, права та суспільно-політичні проблеми. Враховуючи значну кількість наукових розробок та широку репрезентативність фахової проблематики наведемо лише окремі приклади тем досліджень, на яких сфокусована увага учасників конференції: становлення Австралійського Союзу, порівняння політики вшанування ветеранок Другої світової війни в СРСР та Великій Британії, безпекова політика в середині 1950-х – наприкінці 1960-х рр., реформи в Королівстві Саудівська Аравія, зародження феномену двох Корей в середині XX ст., політична система Бразилії у 80-ті рр. XX ст., протестні рухи проти фальсифікацій на виборах в Україні та Росії: порівняльний аналіз Помаранчевої революції (2004 р.) та протестного руху на Болотній площі (2011 р.), економічні уявлення Угорщини щодо окупованих українських та прибалтійських територій за часів Другої світової війни, інституціональна історія ГУАМ, сприйняття Великої війни в українському суспільстві (1914–1917 рр.), ремісничі корпорації ранньомодерного Львова, трансформація інформаційної політики СРСР стосовно Чорнобильської катастрофи, організація судової реформи Гетьманщини 1763 р., філософське дослідження доктрини «русского мира», актуальність поняття світла в арабо-мусульманській філософії, до питання дослідження історії філософії радянського та пострадянського періодів в Україні, правова охорона археологічної спадщини в Україні, правове регулю-

вання у сфері охорони клімату, особливості правового забезпечення сучасного етапу земельної реформи в Україні, нормативно-правові гарантії прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, права жінок у міжнародному праві та праві Киргизстану та ін.

Маємо надію, що пропоновані матеріали збірника наукових праць будуть затребуваними і стануть в нагоді не лише молодим ученим, але й фахівцям відповідного профілю та усім зацікавленим читачам.

Член кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
Кудряченко А.І.

PREFACE

At the current stage of asserting Ukrainian statehood, the role of national studies, which promotes our country development and its positive image formation abroad, is of growing importance. The important thing is that young generation of scholars who aspire to take and, ultimately, take a significant step for advancing research, science, and technology and for promoting academic achievement joints Ukrainian academia.

On June 16, 2020, the State Institution "The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" hosted an international conference of young scholars "Actual problems of history, philosophy and law in researches of young scholars". This event, for the fourth consecutive time, was organized with the initiative of the National Academy of Sciences of Ukraine institutions – the State Institution "The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, in cooperation with their Councils of Young Scholars and the Council of Young Scholars of the Department of History, Philosophy and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine. We are pleased to note that our colleagues from the V. M. Koretsky Institute of State and Law joined the conference organization and publication of its materials in 2020. Regular organization of youth conferences and collected articles publication have already become a good tradition. The main objective of the conference in 2020, as in previous years, was to present the research results of young scholars for unleashing and strengthening their academic potential. Of particular note is a fact of that several publications from the previous collected articles became a decent approbation of research achievements for defending PhD (Candidate of Sciences) dissertations.

The collected articles of 2020 included the academic papers of young scholars and lecturers, PhD students and students who represented more than 30 institutions, in particular research institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian higher education institutions,

public authorities of Ukraine, foreign universities, etc. It is important that the institutions represented by the authors of the publications are in the different regions of Ukraine – from west to east, from Uzhgorod to Kharkiv. Separately, this year's edition of the collected articles includes the works of young scholars from the universities of Polish Republic, Hungary and Federative Republic of Germany.

The collected articles of 2020 are grouped into four clusters according to the conference sections: world history, history of Ukraine, philosophy, and law. The basis of this edition forms a multifaceted problem. It combines actual issues of the above-mentioned disciplines. The topics and cases diversity of the collected articles determined by the wide range of selected research areas by young scholars. The conference organizers expected that this would help young scholars to present their works and to realize multidisciplinary approach in practice.

In the researches of the presented collection of articles, the actual issues of international relations, history of world countries, history of Ukraine from the period of Kyivan Rus to the present days are analyzed, as well as the current problems of philosophy, law, public life, and politics are studied. Given a great variety of the researches and its wide representation of professional issues, here are just a few examples of topics on which were focused the studies of the conference participants: formation of the Commonwealth of Australia, comparative aspects of the commemoration policy towards World War II women-veterans in the USSR and Great Britain, security policy in the mid-1950-s and late 1960-s, reforms in the Kingdom of Saudi Arabia, the two Koreas phenomena origins in the mid-20th century, Brazilian political system in the 1980s, protest movements against election fraud in Ukraine and Russia: a comparative analysis of the Orange Revolution (2004) and the Bolotnaya Movement (2011), Hungarian economic conceptions of the occupied Ukrainian and the Baltic territories during World War II, institutional history of GUAM, the perception of the Great War to the population of the Ukrainian governorates (1914 – 1917), craft corporations in the early modern period Lviv, transformation of the Soviet Union's information policy regarding the Chornobyl disaster, Hetmanshchyna's judicial reform of 1763, philosophical study of the "Russian World" doctrine, relevance of the concept of light in Arab-

Muslim philosophy, the study of the history of philosophy of the Soviet and post-Soviet periods in Ukraine, legal protection of the archaeological heritage in Ukraine, legal regulation of climate protection, the features of legal provision of the modern stage of land reform in Ukraine, regulatory guarantees of the internally displaced person's rights and freedom, women's right in international law and the law of Kyrgyzstan, etc.

We hope that the proposed collected articles will be required and useful not only for young scholars, but also for specialists of relevant fields and all interested readers.

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine"
Kudriachenko A. I.

СЕКЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

І.І. Мудрієвська
к.і.н., науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ У КОРОЛІВСТВІ САУДІВСЬКА АРАВІЯ НАПРИКІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

Досліджено зміст політичних реформ в Королівстві Саудівська Аравія наприкінці XX – на початку XXI ст. Звернуто увагу на передумови їх впровадження. Зроблено висновок, що політичні реформи зазначеного періоду стали одним із етапів модернізації країни і справили вагомий вплив на подальший розвиток Королівства.

Ключові слова: *Королівство Саудівська Аравія, політичні реформи, модернізація.*

Political Reforms in the Kingdom of Saudi Arabia in the late 20th and early 21st Centuries

The content of political reforms in the Kingdom of Saudi Arabia in the late 20th and early 21st centuries is studied. Attention is paid to prerequisites of their implementation. It is concluded that political reforms of this period became one of stages of the country's modernization and had a significant impact on the further development of the Kingdom of Saudi Arabia.

Key words: *the Kingdom of Saudi Arabia, political reforms, modernization.*

Королівство Саудівська Аравія (далі – КСА) відіграє ключову роль у сучасному поступі арабського світу, є батьківщиною зародження Ісламу, звідси його унікальне місце в ісламському світі. Саудівська Аравія – єдина арабська країна, що входить до «Великої двадцятки» (G20). Королівство посідає 2-е місце в світі за запасами нафти, є найбільшим експортером нафти у світі.

Від початку створення Королівства Саудівська Аравія (1932 р.) країна пройшла значний шлях модернізації, що торкалася різних

сфер – політичної, економічної, гуманітарної. У квітні 2016 р. була ухвалена широкомасштабна програма фундаментальних перетворень «Бачення 2030», яка передбачає глибокі соціально-економічні реформи, зокрема зменшення нафтової залежності, диверсифікацію економіки. Однак саме на зламі XX–XXI століть в країні відбулися структурні політичні реформи, які багато в чому заклали підвалини подальшого розвитку Королівства.

Метою наукової розвідки є дослідження політичних реформ у Саудівській Аравії наприкінці XX – на початку XXI століття.

Період з 1990 по 2010 рр. в Королівстві відзначився поетапним впровадженням реформаторських кроків, що призвели наприкінці першої декади XXI століття до нечуваних для саудівського ультраконсервативного суспільства зрушень у напрямку демократизації внутрішньополітичної моделі [1, с. 81]. Саудівські політичні реформи зазначеного періоду – це багато в чому відповідь на внутрішні та зовнішні виклики, з якими зустрілася монархія на зламі століть (зокрема, кувейтська криза початку 1990-х рр., події 11 вересня 2001 р. тощо).

Головним ідеологом реформ у Саудівській Аравії прийнято вважати короля Фахда ібн Абдель Азіза Аль Сауда (роки правління 1982–2005 рр.). Важливим рубежем у розвитку держави стало прийняття в 1992 р. актів конституційного значення – Основного закону правління, Закону про Консультативну раду і Закону про управління провінціями, які закріпили загальні принципи державного устрою і керування країною.

В Основному законі правління (офіційна назва – Основний нізам правління Саудівської Аравії) заявлено, що Королівство Саудівська Аравія – суверенна арабська ісламська держава, релігією якої є Іслам, а конституцією – Священний Коран і Сунна Пророка (Традиції), мовою – арабська, столицею – Ер-Ріяд (ст. 1). В документі зазначено, що система правління в Саудівській Аравії – монархічна з династією, заснованою королем Абдель Азізом ібн Абдель Рахманом Аль Саудом на чолі з синами його синів (ст. 5). Джерелом влади режиму є Священний Коран і Сунна Пророка (Традиції), яким повинні відповідати інші закони (ст. 7) [2].

Вищі органи влади включають главу держави, спадкоємного принца, Раду міністрів, Консультативну раду, Вищу судову раду.

Король – глава держави, Служитель Двох Благородних Святинь і одночасно є прем'єр-міністром, головнокомандувачем збройних сил і Верховним суддею. Глава держави має всю повноту виконавчої, законодавчої та судової влади [3, с. 123].

Рада міністрів (існує у нинішній формі з 1953 р.) поєднує в собі як виконавчі, так і законодавчі функції (склад призначається королем). Консультативна рада формально виконує парламентські функції (склад призначається королем). Всю систему органів юстиції очолюють Міністерство юстиції і Вища судова рада (склад призначається королем) [4, с. 664, 668].

1990–2000-і рр. демонстрували спрямованість влади до досягнення «національної єдності» і перетворення Саудівської Аравії на «батьківщину всіх громадян». Тому були вагомі підтвердження. Як вже було зазначено в країні створювалися нові державні інститути. Особлива роль в цьому переліку належала Консультативній раді. Якщо в момент формування Консультативної ради (1992 р.) в її складі нараховувалося 60 членів, то після 2005 р. – 150, включаючи 30 жінок. У 2012 р. Рада отримала право законодавчої ініціативи. Абсолютна більшість нових осіб (зокрема жінки), введених до складу Ради, мали дипломи про вищу освіту або з магістерськими і докторськими ступенями. Ці дипломи і ступені отримані, насамперед, за світськими спеціальностями. Нові члени Ради – уродженці всіх регіонів країни і представники всіх конфесійних верств [5, с. 74–75].

Консультативна рада покликана розробляти рекомендації уряду з питань соціально-економічного розвитку країни, готувати висновки з різних міжнародних угод, надавати правову оцінку чинним адміністративним нормам. Консультативну раду очолює голова, якого призначає король терміном на 4 роки. Голова керує роботою Ради і організовує діяльність її 12 фахових комісій [3, с. 124].

Створення Консультативної ради, без сумніву, стало непересічною подією у житті Саудівської Аравії, з огляду на те, що було започатковано формування законодавчої гілки влади і визнано необхідність включення суспільства до політичних процесів, що відбуваються у Королівстві; стало першим кроком на шляху до визнання державою реального впливу суспільного прошарку, представники якого не належать до монаршої родини [1, с. 82].

Адміністративна реформа 1993 р. передбачала поділ країни на 13 провінцій, які через рік були розділені на 104 округи. Влада в провін-

ціях належить губернаторам, які призначаються королем. Також були оголошені члени провінціальних рад, призначених урядом і принципи їх діяльності. Закон про муніципальні та сільські адміністративні утворення був прийнятий ще в 1977 р., однак виборні муніципалітети так і не були утворені. Лише в 2005 р. відбулися вибори до муніципальних органів влади, які пройшли за змішаною системою – половина членів муніципалітетів була призначена шляхом рекомендацій та надання протекцій з боку королівської родини, іншу половину обирали місцеві мешканці на виборах.

23 вересня 2005 р. Саудівська Аравія вперше в своїй історії (всупереч позиції богословського корпусу) відзначила національне свято – Національний День Королівства Саудівська Аравія (День об'єднання, який нагадав саудівцям виданий 1932 р. указ Ібн Сауда про запровадження сучасної назви країни). Хоча відповідно до доктрини ваххабізму та Основного закону правління офіційними святами можуть бути тільки 2 релігійних свята – Ід аль-Фітр та Ід аль-Адха. Влада ввела в саудівський дискурс нові терміни: Батьківщина – ватан і похідне від цього терміна – муватинун (громадянин). Хоча використання релігійної лексики у виступах саудівських керівників залишається звичайним, акцент на інтересах «Батьківщини» і «громадян» сьогодні посідає провідне місце в офіційних промовах [6, с. 35; с. 10].

Реформи в перше десятиліття XXI століття в КСА, окрім розширення функцій, повноважень і складу Консультативної ради, передбачали, створення Центру національного діалогу, Антикорупційного комітету – «Назаха» (Прозорість), проведення перших часткових виборів у місцеві органи влади, появу професійних організацій, активізацію громадських організацій [6, с. 35]. Всі ці зміни свідчили про якісні політичні реформи, до яких суспільство було вже готове, але які, в той самий час, не складали загрозу пануванню сім'ї Аль Сауд у політичному житті країни.

Ведучи мову про реформи і модернізаційні рухи в Саудівській Аравії, слід згадати загальнонаціональний проект, започаткований на той час наслідним принцом Абдаллою (Абдалла ібн Абдель Азіз Аль Сауд – король КСА у 2005–2015 рр.) у 2003 р., який отримав назву – Форум національного діалогу. З метою забезпечення життєздатності проекту рішенням наслідного принца створено Центр імені Короля Абдель-Азіза з національного діалогу. Проект Національного діало-

гу став тією платформою, якої не вистачало саудівському суспільству для прямого спілкування з владою. Щороку згаданий Центр проводив два тури Форуму національного діалогу, за результатами яких складалися відповідні звіти, які подавалися на розгляд керівництва та уряду держави. Разом з тим, Центр національного діалогу не зміг отримати статус державної установи, що є свідченням опору консерваторів намаганням короля лібералізувати саудівську політичну модель. Рішення, прийняті під егідою ініціативи Форуму національного діалогу, мають суто рекомендаційний характер [1, с. 84].

У жовтні 2006 р. було інституціалізовано процес престолонаслідування шляхом створення нового державного органу – Комітету з принесення клятви (фактично – рада впливових представників різних осередків сім'ї Аль Сауд), функція якого полягає у визначенні кандидата на трон. Відповідно до Закону про Комітет з принесення клятви (уведений в дію королівським указом № А/135) наявна раніше виняткова прерогатива чинного монарха самостійно призначати другу особу національного політичного істеблішменту перейшла до колективного органу – Комітету з принесення клятви, що складається з живих синів короля-засновника Ібн Сауда або представників їхніх родин. Це є підтвердженням модернізації, яка торкнулася своїми змінами всіх сфер життя суспільства. Згаданий Закон заклав необхідні підвалини для послідовного наближення Саудівської Аравії до спадкової (обмеженої певною фракцією сімейства Аль Сауд) форми правління. Це стане необхідною запорукою стабільності країни, її режиму і поступальності її еволюційного розвитку [7, с. 56; 1, с. 84–85].

Загалом, політична культура і політична система Саудівської Аравії наприкінці XX – на початку XXI століття відчутно еволюціонували, виходячи з логіки внутрішнього розвитку країни, і зазнали впливу, але уникнули копіювання політичних структур західного зразка. Реформи зазначеного періоду мають дуже важливе значення і є одним із етапів модернізації країни. Однак в Саудівській Аравії досі не існує політичних партій і політична діяльність західного типу перебуває під забороною, державні органи влади діють у межах традиційної системи абсолютистських норм, хоча часткові вибори в муніципальні органи влади стали важливим показником трансформаційних процесів.

Використані джерела та література:

1. Субх М.А. Трансформаційні процеси в країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки в умовах глобалізації (2001–2010 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02; Дипломат. акад. України при Міністерстві закордон. справ України. Київ, 2015. 341 с.
2. Basic Law of Governance. URL: www.saudiembassy.net/basic-law-governance
3. Чорна В.Г., Юсіфлі А.Т. Загальна характеристика організації публічної влади Королівства Саудівська Аравія. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. №8. С. 123–125.
4. Правовые системы стран мира: энциклопедический справочник / отв. ред. А.Я. Сухарев. Москва: Изд-во НОРМА, 2003. 976 с.
5. Косач Г.Г. Саудовская Аравия: национальное единство без плюрализации. *Политическая наука*. 2016. № 1. С. 60–79.
6. Косач Г.Г. Саудовская Аравия: «религиозное государство» или «государственная религия». *Религия и общество на Востоке* / отв. ред. А.В. Сарабьев; Институт востоковедения РАН. Москва: ИВ РАН, 2017. Вып. I. 290 с. С. 7–50.
7. Яковлев А.И. Модернизация Саудовской Аравии: итоги и перспективы в начале XXI века. *Восточная аналитика. Ежегодник 2011*. Москва, 2011. С. 48–58.

І.М. Вєтринський
к.політ.н., старший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

СТАНОВЛЕННЯ АВСТРАЛІЙСЬКОГО СОЮЗУ: ЗДОБУТКИ ТА ПОДОЛАННЯ ПРОБЛЕМ

Проаналізовано міжнародне становище Австралійського Союзу, його місце й роль в регіональних та глобальних геополітичних процесах початку XX ст., зокрема в контексті його відносин з Великою Британією. Показано особливості статусу і повноважень домініонів в рамках Британської імперії. Розкривається значення подій Першої світової війни для внутрішньополітичної ситуації в Австралії та вплив її наслідків на відносини домініонів з Британською імперією. Аналізується роль австралійсько-новозеландського армійського корпусу (АНЗАК) в процесі становлення австралійської політичної нації.

Ключові слова: *Австралійський Союз, домініон, міжнародна політика, АНЗАК, Перша світова війна.*

Formation of the Commonwealth of Australia: Achievements and Solving of Problems

The Commonwealth's international position, its place and role in the regional and global geopolitical processes of the early 20th century, in particular in the context of its relations with Great Britain, are analyzed. The features of status of the dominions in the British Empire system are shown. The significance of the events of the First World War for the domestic political situation in Australia and the impact of its consequences on the relations between the dominions and British Empire are revealed. The ANZAC's role in the process of formation an Australian political nation are analyzed.

Key words: *the Commonwealth of Australia, dominion, international politics, ANZAC, First World War.*

На початку XX ст. австралійські колонії, що розвивалися відносно автономно, утворили єдину федеративну країну – Австралійський Союз. Це стало результатом більш ніж столітнього процесу розвитку британських поселень на новому континенті. Органи самоврядування в австралійських колоніях почали з'являтися в перші десятиліття освоєння нового континенту, але вони мали локальний характер, тобто кожна з колоній мала свій уряд та парламент. Протягом тривалого часу колонії розвивалися як досить автономні соціально-економічні комплекси і перші спроби утворення спільних управлінських структур зазнали фіаско через протидію частини місцевих еліт. Лише активна підтримка ідеї федералізації з боку офіційного Лондона, трансльована через губернаторів австралійських колоній, спонукала локальні уряди до об'єднання у федерацію. Колишні колонії після об'єднання отримали статус штатів і зберегли свої початкові найменування – Новий Південний Уельс, Тасманія, Квінсленд, Вікторія, Південна Австралія та Західна Австралія.

Зовнішня загроза для Австралії традиційно виникала, насамперед, через експансіоністську політику європейських (і не тільки) держав, що конкурували з Великою Британією та одне з одним. Якщо у XVII–XVIII ст. Іспанія та Нідерланди навіть дещо випередили Лондон в освоєнні басейну Тихого океану, то пізніше у XIX–XX ст. головними суперниками Британії в регіоні стали Франція, Німеччина та Японія, які вели запеклу боротьбу за останні незатребувані території. Тож, якщо у XIX ст. основні загрози в уявленні мешканців австралійських колоній, походили з боку європейських держав, то в XX ст. побоювання почали стосуватися насамперед азійських країн,

що стрімко набирали силу. Військові успіхи Японії в Китаї, окупація у 1895 р. Кореї та розгром Російської імперії у 1905 р. лише посилили побоювання австралійців та спонукали їх до розбудови збройних сил Австралії. Результатом стало створення в 1911 р. австралійського військово-морського флоту, до складу якого увійшли військово-морські сили Союзу. В 1913 р. новий флот складався з флагмана – лінійного крейсера «Австралія», а також трьох легких крейсерів і трьох есмінців, ще кілька кораблів перебували на стадії будівництва [1]. Головним ідеологом створення австралійського військового флоту став прем'єр-міністр Австралійського Союзу А. Дікін.

Утворивши федерацію, Австралія отримала статус домініона в рамках Британської імперії, який означав фактично повне самоврядування у внутрішньополітичних справах, разом з тим зовнішня політика ще протягом тривалого часу залишалася виключною прерогативою метрополії. Зовнішня політика імперії, включно з домініонами здійснювалася лише урядом метрополії, який призначав послів, вів переговори з іноземними урядами, підписував договори, оголошував війну чи укладав мир від імені всієї імперії. Тож якщо у внутрішній політиці домініонів існували лише певні обмеження, то стосовно зовнішньої політики вони спершу взагалі не мали права голосу. Однак поступово ситуація змінювалася, активна участь домініонів у війнах, які вела імперія, впливала на баланс інтересів та повноважень всередині імперії. Наприклад під час Першої світової домініони активно підтримували метрополію грошима, сировиною, військовим спорядженням, а також людськими ресурсами. Тож згодом стало очевидно, що для подальшого надходження допомоги від домініонів Лондон буде змушений йти на політичні поступки, зокрема стосовно передачі їм повноважень у зовнішньополітичній сфері [2, с. 74].

Участь у Першій світовій війні, стала важливим етапом в процесі національного становлення Австралії, а також зумовила трансформацію її ролі й місця на міжнародній арені. Напередодні війни австралійські еліти всіляко підтримували ідею активізації Британської ролі в регіоні у відповідь на геополітичні виклики з боку інших потуг, зокрема Німеччини та Японії. Але суспільство досить швидко втомилося від проблем та втрат, що їх приніс глобальний конфлікт, тож австралійський уряд замість реалізації геополітичних амбіцій зосере-

дився на мінімізації втрат та боротьбі за незалежність зовнішньополітичного курсу Австралії в майбутньому.

4 серпня 1914 р. Велика Британія оголосила війну Німеччині, в той же день про вступ у війну і підтримку метрополії оголосив австралійський уряд. Такий крок з боку Австралії був логічним враховуючи її статус домініона, проте він висвітлив проблемні моменти у відносинах з Лондоном, а також заклав фундамент для майбутніх протиріч, оскільки оголошення війни відбулося від імені всієї імперії, навіть, без жодних консультацій з домініонами, хоча такий механізм був передбачений.

Австралійські добровольці увійшли до складу спільного з Новою Зеландією військового формування, яке отримало назву АНЗАК (австралійсько-новозеладський армійський корпус). Формування корпусу було розпочато в листопаді 1914 р. з групи дивізій, створених на початку війни в Австралії та Новій Зеландії. Спочатку «Анзаками» називали учасників битви при Галліполі, що походили з відповідних домініонів, але пізніше так стали називати всіх австралійських та новозеландських солдат. Не відомо напевне, хто саме придумав термін «Анзак», але він став важливим елементом культури обох держав, він нагадує про героїчні сторінки в історії народів та має особливе для них значення. Першою масштабною військовою операцією за участі «Анзаків» стали бойові дії на півострові Галліполі в Туреччині. В квітні 1915 р. АНЗАК, що був включений до складу англо-французьких військ, висадився в локації, яка пізніше стала відома під назвою – бухта Анзак. Кампанія по захопленню Галліполі стала стратегічним провалом, оскільки військових цілей не було досягнуто, а втрати були величезні. Однак про операцію, з легкої руки преси й літераторів, швидко пішли легенди, основою яких стали сміливість та винахідливість Анзаків перед лицем неймовірних перешкод, їх героїзм та видатні фізичні подвиги, не дивлячись на жахливі рани та надзвичайно складну місцевість [3].

Романтизація та героїзація військового шляху Анзаків стала важливим елементом націєбудівництва Австралії: 25 квітня – день висадки АНЗАКУ в Галліполі – стало національним святом в Австралії та Новій Зеландії, яке має назву «День АНЗАК». В Австралії День АНЗАК офіційно відзначається від 1916 р. як день пам’яті всіх загиблих у Першій світовій війні громадян. Пізніше, після Другої світової

війни, 25 квітня Австралія і Нова Зеландія згадують своїх громадян, які загинули у всіх війнах та конфліктах за участі цих держав [4].

Після закінчення війни, в якій домініони понесли величезні втрати, боротьба за їхні повноваження в рамках імперії розгорнулася з новою силою. Результатом гострих суперечностей між Лондоном і домініонами, що мали місце в період 1925–1926 рр. стала декларація А. Бальфура, де наголошувалося, що домініони є автономними державними одиницями всередині Британської імперії, рівними за статусом, в жодному сенсі не підпорядкованими одна одній, ані щодо внутрішніх, ані щодо зовнішніх справ, проте об’єднані спільним підданством короні, що вільно об’єдналися як члени Британської Співдружності Націй. Згідно даної резолюції, Англія позбавлялася права втручатися у внутрішні справи Австралії та всіх інших домініонів, а також приймати за них зовнішньополітичні рішення, вони ставали юридично вільними але залишалися у складі імперії. Велика Британія та домініони стали міждержавним об’єднанням під назвою «Британська Співдружність Націй». У 1931 р. британський парламент прийняв Вестмінстерський статут, де було юридично закріплено права домініонів, тим самим завершивши еволюційний процес трансформації правових відносин Великої Британії з домініонами, забезпечивши новий формат – асоціацію незалежних держав [2, с. 77].

Використані джерела та література:

1. NAVY. URL: https://www.navy.gov.au/hmas-australia-i
2. Зимулина Л.А. Эволюция национальной государственности Британских доминионов. *Британская империя в XX веке* / ред. А.М. Пегушев, Е.Ю. Сергеев. Москва: Ин-т всеобщей истории РАН, 2010. С. 72-80.
3. Australia. International Encyclopedia of the First World War. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia
4. Graham S. Anzac (Australia). International Encyclopedia of the First World War. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/anzac_australia

Є.В. Сафар'янс
к.і.н., науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ САМОПРОГОЛОШЕНОЇ «ПРИДНІСТРОВСЬКОЇ МОЛДАВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»

У тезах автор намагається визначити головні причини Придністровського конфлікту та появи самопроголошеної т.зв. «Придністровської Молдавської Республіки» (ПМР). Охарактеризовано засади зовнішньополітичної стратегії ПМР. Проаналізовано мотиви Російської Федерації щодо участі у даному конфлікті, а також комплекс заходів, спрямованих на легалізацію квазідержав пострадянського простору.

Ключові слова: *Росія, Молдова, зовнішня політика, квазідержава, Придністров'я.*

Principles of the Foreign Policy Strategy of the Self-Proclaimed "Transnistrian Moldavian Republic"

In the theses the author tries to identify the main causes of the Transnistrian conflict and the emergence of the self-proclaimed "Transnistrian Moldavian Republic" (TMR). The principles of the foreign policy strategy of Transnistria are described. The motives of the Russian Federation to participate in this conflict are analyzed, as well as a set of measures aimed at legalizing the quasi-states of the post-Soviet space.

Key words: *Russia, Moldova, foreign policy, quasi-state, Transnistria.*

Після розпаду Радянського Союзу на його теренах утворилися нові держави. Світове співтовариство визнало незалежність колишніх 15-ти республік, з яких складався Союз. Проте в СРСР були регіони, жителі яких також бажали реалізувати право на самовизначення. Однак таке право інколи може суперечити Статуту ООН. Можливо саме тому на пострадянському просторі утворилося кілька самопроголошених республік, які досі не визнані міжнародною спільнотою. Одним із таких утворень є т. зв. «Придністровська Молдавська Республіка» (ПМР).

Для того, щоб зрозуміти засади зовнішньополітичної стратегії самопроголошеної ПМР, варто для початку пояснити причини конфлікту у Придністров'ї та роль Росії у протистоянні. Для цього проведемо історико-ретроспективний аналіз проблеми.

Територія сучасної самопроголошеної ПМР до 1940 р. мала іншу історичну долю порівняно з Молдовою на правому березі Дністра. З 1363 по 1569 рр. територія лівого берега Дністра перебувала під контролем Великого князівства Литовського, а з 1569 по 1648 рр. – у складі Речі Посполитої. В 1648–1668 рр. Дністровське Лівобережжя входило до складу Війська Запорозького та Єдисанської орди, а до 1699 р. перебувала під повним контролем Османської імперії, після чого північна частина Дністровського Лівобережжя повернулася до Речі Посполитої. В 1792–1793 рр. лівий берег Дністра переходить до Російської імперії, території приєднані до Подільської та Херсонської губерній [1, с. 164].

Дністровське правобережжя починаючи від 1359 р. перебувало у складі Молдавського князівства, що у 1513 р. стало васалом Османської імперії. Так, у 1812 р. половина Молдавського князівства була окупована російською армією. Відтоді й до 1917 р. обидва береги Дністра були у складі однієї держави. Проте за майже 450 років окремішного існування на обох берегах Дністра сформувалися окремі ідентичності, а політика Російської імперії майже ніяк не посприяла їхньому об'єднанню. Вирішальним у даному контексті виявився географічний чинник. Можливо саме тому у 1917 р. Дністровське Лівобережжя входить до складу УНР, проте після її окупації більшовиками, вже 12 жовтня 1924 р. тут створюється Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (МАРСР), яка, на думку Кремля, мала стати аргументом для претензій на Дністровське Правобережжя.

Водночас на Правобережжі у грудні 1917 р. була проголошена Молдавська Народна (пізніше – Демократична) Республіка, парламент якої – Сфатул Церій – підтримав 27 березня (9 квітня) 1918 р. приєднання до Королівства Румунія, у складі якого МДР перебувала до 28 червня 1940 р., коли СРСР, попередньо оголосивши ультиматум Румунії, окупував територію Дністровського Правобережжя [1, с. 165].

Вже за рік Румунія досягла реваншу і обидва береги Дністра на кілька років опинились під її контролем. У 1944–1991 рр. Правобережжя і Лівобережжя Дністра були у складі Радянського Союзу, але у процесі розпаду СРСР питання створеної в 1924 р. МАРСР стало причиною Придністровського конфлікту.

Проблема полягала у тому, що на території Придністров'я впродовж 70 років перебування у складі СРСР, з місцевих українців, ро-

сіян та молдован під впливом радянського маскульту склалася нова ідентичність. Саме тому місцеве населення від кінця 1989 по серпень 1990 р. проводило референдуми про створення т.зв. «Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки» (ПМРСР), а 2 вересня 1990 р. Надзвичайний з'їзд народних депутатів в Тирасполі прийняв рішення про створення ПМРСР, яка 5 листопада 1991 р. була перейменована на ПМР. Радянська влада засуджувала подібні акти сепаратизму, зокрема 22 грудня 1990 р. М. Горбачов підписав указ про визнання недійсним з'їзд народних депутатів деяких районів Придністров'я [1, с. 165].

Поразка ДКНС стала точкою відліку для подій в Придністров'ї: 27 серпня 1991 р. була прийнята декларація незалежності Республіки Молдова, а окупація Бессарабії та створення Молдавської РСР 2 серпня 1940 р. було визнано незаконним. Таке рішення стало початком для конфлікту «радянської» та «молдавської» ідентичностей, проте ситуацію можна було б доволі швидко врегулювати, якби у конфлікт не втрутилася Російська Федерація, яка допомогла сепаратистам солдатами та озброєнням.

Мотив РФ полягав у бажанні максимально загальмувати розвиток Молдови, яка вже встигла задекларувати курс на повну незалежність від Кремля. Москва забезпечувала в регіоні власну військову присутність, а ПМР мала використовуватись для дестабілізації політичної та економічної ситуації в Молдові та Україні [2, с. 208]. Таким чином колишні радянські республіки перетворювались на нову сферу впливу РФ і буферну зону з країнами Східної Європи, які на той час вже декларували свій рух до ЄС та НАТО. З цією метою за участі РФ в Закавказзі було створено й інші квазідержави, тобто політичні утворення, які не мають повністю інституціоналізованої та автономної суверенної держави – т. зв. «Республіка Абхазія» (РА), «Республіка Південна Осетія» (РПО) та «Нагірно-Карабаська Республіка» (НКР).

Впродовж тривалого часу Росії вдавалося уникати відповідальності за створення квазідержав на пострадянському просторі та підтримку латентних конфліктів. 21 липня 1992 р. було підписано Угоду про принципи врегулювання конфлікту у Придністров'ї між Молдовою та РФ. За результатами угоди фактично РФ змінила статус зі «сторони конфлікту» на «посередника у вирішенні конфлікту», а її військова присутність в регіоні була оформлена у вигляді «миротворчого конти-

ненту». Досі ПМР є самопроголошеною республікою, що невизнана міжнародною спільнотою [3, с.153].

Зовнішньополітична орієнтація ПМР на РФ пов'язана не лише із «вдячністю» за військову допомогу під час війни з Молдовою, але й також із сприйняттям Москви у якості імперського ядра колишнього СРСР. Журналістка Міжнародного французького радіо RFI Олена Габрієлян зазначає, що жителі Придністров'я продовжують ідентифікувати себе з СРСР, вважають себе «радянськими людьми», користуються радянськими паспортами [4]. У цьому контексті Росія для них виступає своєрідною alma mater не лише в світоглядному, але і в матеріальному плані, оскільки майже 40% населення мають російське громадянство, отримують від РФ пенсії та субсидії.

В умовах невизнання ПМР державами-членами ООН політичне керівництво Росії створило в 1992 р. організацію – т.зв.«Союз невизнаних держав». 22 листопада 2000 р. у Тирасполі (т.зв. «столиці» ПМР) була проведена нарада між т.зв. «міністрами закордонних справ» ПМР, НКР, РА та РПО, під час якого погодили створення консультативного органу Союзу – т.зв. «Ради міністрів закордонних справ». 2–3 липня 2001 р. відбувся другий з'їзд «ради» у Степанакерті (т. зв. «столиці» НКР), під час якого був розроблений регламент організації. Переформатована організація в журналістських (а пізніше – в наукових) публікаціях отримала назву «Співдружність невизнаних держав» (також відома як СНД–2). 2006 р. у ПМР під час т. зв. «референдуму» 97,2% виборців підтримало приєднання до РФ, хоча результати волевиявлення видаються сумнівними. Саме в цей час – 17 листопада 2006 р – НКР, РПО та РА вирішили офіційно визнати незалежність ПМР, про що вони оголосили під час спільної прес-конференції у Москві [5].

Попри задекларовану орієнтацію на РФ та її самопроголошених сателітів, ПМР останніми роками проводить дедалі активнішу економічну політику на зближення з Молдовою та ЄС. Після підписання Угоди про асоціацію близько 70% підприємств ПМР були офіційно зареєстровані в Молдові, що дозволило їм користуватися преференціями у торгівлі з країнами ЄС. Сподіваємося, що така тенденція продовжуватиметься і матиме позитивні політичні наслідки – сприятиме відновленню територіальної цілісності Молдови.

Використані джерела та література:

1. Сафар’янс Є. Квазідержави пострадянського простору: причини та передумови їхнього виникнення. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць* / За заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 159–173.
2. Асланов С. Невизнані квазідержавні утворення як фактор етнополітичної нестабільності в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип.1 (75). С. 207–216.
3. Лемак В., Пеца Д. Квазідержави на пострадянському просторі: порівняльно-правові аспекти. *Форум права*. 2015. No 4. С. 150–154.
4. Єрмоленко В. Придністров’я: 10 уроків для України. 13.06.2016. URL: https://hromadske.ua/posts/prydnistrovia-10-urokiv-dlia-ukrainy
5. Абхазия, Южная Осетия и Преднестровье признали независимость друг друга и призвали всех к этому же. URL: https://www.newsru.com/russia/17nov2006/aup.html

Н.В. Залєток
к.і.н., старший науковий співробітник
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

ПОЛІТИКА ВШАНУВАННЯ ВЕТЕРАНОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СРСР ТА ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ: КОРОТКА ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Здійснено спробу відшукати спільні та відмінні риси у політиці вшанування внеску радянських та британських жінок під час Другої світової війни. Зроблено висновок, що, в той час як влада Великої Британії визнавала і вшановувала внесок жінок у воєнній кампанії 1939–1945 рр. ще з перших повоєнних десятиліть, радянські уряди здебільшого зосереджувалися на героїзації окремих осіб і тривалий час не акцентували увагу на важливості здобутків радянських жінок під час Другої світової війни як великої суспільної групи, що становила значний відсоток особового складу Червоної Армії.

Ключові слова: *жінки, ветеранки, Друга світова війна, Велика Британія, СРСР.*

The Policies of Commemoration of the World War II Women-veterans in the USSR and Great Britain: a Brief Comparative Description

The paper is attempted to find commonalities and differences in the policy of commemoration of the Soviet and British women's war effort during World War II. It is concluded that, while the British government recognized and commemorated the contribution of women to the military campaign of 1939–1945 since the first postwar decades, Soviet governments focused mainly on the heroization of individuals and for a long time did not emphasize the importance of Soviet women's achievements during World War II as a large social group, which was a significant part of the Red Army personnel.

Key words: *women, veterans, World War II, Great Britain, USSR.*

Участь жінок у воєнній кампанії 1939–1945 рр. була поширеним явищем як у Великій Британії, так і в СРСР. Безперечно, кількість радянських жінок, що брала участь у війні в складі армії, партизанських загонів чи допоміжних організацій, суттєво перевищує чисельність британок. Але в цьому випадку необхідно враховувати значну різницю в загальній чисельності населення для обох країн: 170,6 млн в СРСР (1939 р.) проти 46 млн у Великій Британії (1931 р.). Тобто, населення СРСР за чисельністю в 3,5 рази перевищувало британське. Крім того, масштабні військові дії на території СРСР вимагали значно більше людських ресурсів.

За підрахунками дослідників, контингент жінок у допоміжних службах та сестринських організаціях під час Другої світової війни становив 470 тис. осіб й приблизно стільки ж було у цивільній обороні, ополченні, Королівському спостережницькому корпусі та Жіночій землеробській армії [1, p. 318]. До недавнього часу кількість жінок у Радянській Армії оцінювалася в 800 тис., згідно із офіційною статистикою. Однак українська історикиня Т. Орлова спростовує це і стверджує, що «…реальна чисельність жінок, які носили воєнну форму – ніяк не менша 2–3 мільйонів. До того були сотні тисяч жінок в ополченні, в партизанських загонах, в підпіллі» [2, с. 138–139].

Той факт, що радянський уряд намагався приховати реальні цифри участі жінок у війні та акцентував увагу на окремих героїчних особистостях, які виглядали як виняток і не могли конкурувати з «чоловічою» перемогою, ще раз свідчить, що задекларована ним гендерна

рівність була лише порожньою пропагандою, покликаною використати жіночі трудові ресурси собі на користь.

Згідно зі статистикою, понад 150 тис. жінок СРСР були нагороджені військовими орденами та медалями; понад 200 жінок – орденами Слави другого та третього ступенів; четверо стали повноцінними кавалерами ордена Слави; 93 жінки – Героями Радянського Союзу; 650 жінок було нагороджено урядами інших країн [3, с. 353]. Однак повоєнний публічний дискурс зовсім не сприяв тому, щоб жінки могли пишатися своїми нагородами. Офіційний дискурс влади сприяв тому, що, як вірно підмітила С. Алексієвич, для жінок настала «… ще одна війна. Вони ховали свої військові книжки, свої довідки про поранення – тому що треба було знову навчитися посміхатися, ходити на високих підборах і виходити заміж. А чоловіки забули про своїх бойових подруг, зрадили їх. Вкрали у них Перемогу. Не розділили» [4].

Лише в 1960-х рр., за часів правління Л. Брежнєва, радянських ветеранок держава офіційно включила до публічного дискурсу з нагоди вшанування пам’яті героїв радянсько-німецької війни. У 1965 р., до двадцятої річниці перемоги у війні, 8 березня було проголошено днем усіх радянських жінок і, зокрема, жінок-ветеранів війни. У 1974 р. було опубліковано перше всебічне дослідження участі радянських жінок у війні, написане В. Мурманцевою [5]. Останній факт видається дуже показовим у порівнянні з тим, що подібні книги про британських жінок видавалися вже в перші роки по завершенні військового конфлікту, приміром ще в 1946 р. була видана книга «Жінки у військовій формі» (Collett Wadge D. Women in Uniform, London: Dampson Low). Крім того, внесок британок під час Другої світової війни став одним зі складників системи аргументації активістів «другої хвилі» фемінізму в 1960-х рр. щодо розширення прав жінок.

Ще одним свідченням визнання британською владою внеску жінок у Другій світовій війні було рішення про продовження функціонування деяких організацій для них на постійній основі. Так, після війни діяли Жіноча королівська військово-морська служба (приєднана до Королівського військово-морського флоту в 1993 р.), Допоміжна територіальна служба (у 1949 р. інтегрована до Жіночого королівського армійського корпусу, який у 1992 р. був розформований, а його члени приєдналися до різних родів військ британської армії) та Жіночі допоміжні військово-повітряні сили (від 1949 р. – Жіночі Ко-

ролівські військово-повітряні сили; у 1994 р. їхні члени приєдналися до Королівських військово-повітряних сил).

У 2005 р., до шістдесятиріччя завершення Другої світової війни, королева Єлизавета II відкрила Національний меморіал, присвячений жінкам. Бронзовий монумент авторства Дж. Міллса репрезентує мундири та робочий одяг, що носили жінки під час Другої світової війни. Меморіал розташований в Уайтхоллі, в центрі Лондона. Показово, що в роки існування Радянського Союзу подібних монументів, які б возвеличували важливість роботи жінок на фронті та в тилу під час війни, встановлено не було. Не практикували цього й країни пострадянського простору. Серед прикладів радянського монументального мистецтва, присвяченого жінкам, які захищали свою батьківщину, є скульптури Мати Грузія в Тбілісі (Грузія), спроєктована Е. Амашукелі та відкрита в 1958 р., а також Батьківщина-мати у Києві (Україна) авторства В. Бородая, відкрита в 1981 р. Перша зображує жінку, яка в одній руці тримає чашу з вином для друзів та, а в другій – меч для ворогів. Друга являє собою жінку з мечем і щитом. Подібні монументи були встановлені і в інших містах СРСР, наприклад, в Єревані (Вірменія), Самарі та Волгограді (Росія). Однак влада Радянського Союзу, говорячи про участь жінок у війні, здебільшого героїзувала окремих осіб і тривалий час не акцентувала увагу на важливості здобутків радянських жінок під час Другої світової війни як великої соціальної групи, що становила значний відсоток особового складу Червоної Армії.

Використані джерела та література:

1. Forty G. British Army Handbook 1939–1945. Stroud: Sutton Publishing, 1998. 380 p.
2. Орлова Т. Війни XX століття: українське жіноцтво у дзеркалі історіографії. *Сторінки історії*. Київ, 2008. Вип. 27. С. 136–144.
3. Иванова Ю. Женщины в войнах Отечества. *Военно-историческая антропология. Ежегодник. Предмет, задачи, перспективы развития*. Москва, 2002. №1. С. 346-357.
4. Исповедь победителя: Мы вдесятером насиловали немецкую 12-летнюю девочку. URL: https://belaruspartisan.by/life/304398/.
5. Никонова О. Женщины, война и «фигуры умолчания». *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2/3. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/zhenshhiny-vojna-i-figury-umolchaniya.html

А.М. Годлюк
к.політ.н., науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ВНУТРІШНЬОБЛОКОВІ РОЗБІЖНОСТІ ЩОДО ПІДХОДІВ ДО ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ В СЕРЕДИНІ 1950-Х – НАПРИКІНЦІ 1960-Х РР.

У статті розглянуто основні суперечності з безпекових питань всередині соціалістичного блоку та блоку країн Заходу в 1950-х – 1960-х рр. Автором детально аналізуються проблеми формування архітектури безпеки соціалістичного та західного блоків та основні політичні кризи в Європі. Простежуються позиції різних держав та підходи до вирішення кризових ситуацій. Автор аналізує стратегічні підходи країн-учасників двох антагоністичних блоків щодо питань безпеки в Європі.

Ключові слова: *НАТО, Європейське Оборонне Співтовариство, Західноєвропейський Союз, Організація Варшавського Договору, Рада економічної взаємодопомоги, Доктрина обмеженого суверенітету.*

Intra-bloc Disagreements over Security-building Approaches in the mid-1950-s and late 1960-s

The article deals with the main disputhes on the security issues between within socialistic bloc and within bloc of the West countries in 1950s-1960s. An author analyses in detail the problems of forming of security architecture of socialistic and western blocs and basic political crises in Europe of the marked period: problem of remilitarization of Germany, crisis of 1953 in GDR, Polish crisis and Hungarian revolution of 1956, Suez crisis, events of the Prague spring. Positions of the different countries and their approaches are traced in relation to the decision of crisis situations. An author analyses strategic approaches o countries-participants of two antagonist blocs over security issues in Europe and tries to expose reasons of contradictions that arose up between them.

Key words: *NATO, European Defense Community, Western European Union, Warsaw Pact, Comecon, the Brezhnev Doctrine.*

Досить важко говорити про наявність суперечностей всередині соціалістичного табору у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років, принаймні вони не були абсолютно відкритими (єдиний виняток – конфлікт Радянського Союзу з Соціалістичною

Федеративною Республікою Югославія). До складу соціалістичного табору входили як країни, що воювали на боці Третього Рейху (Болгарія, Румунія, Угорщина та, власне, частина Німеччини), так і ті, які постраждали від нацистської агресії (Польща, Чехословаччина та Югославія), а, отже, конфлікти щодо територіальних суперечок та розміру репарацій і реституцій були неминучими.

Показовою можна вважати також позицію «країн народної демократії» в конфлікті між Радянським Союзом та Югославією. Всі країни соцтабору виступили на боці Радянського Союзу. Причому деякі з них – навіть всупереч своїм власним національним інтересам. Зокрема, Болгарія через підтримку радянської позиції не отримала території, яку їй мала передати Югославія за договором, укладеним в 1947 році в Бледі [1, с.60]. Однак офіційні позиції всіх учасників соціалістичного блоку мали антиюгославський характер. Причина подібної одностайності пов'язана зі сталінським підходом до східноєвропейських країн як повних сателітів Радянського Союзу, які з усіх питань мають слідувати у фарватері радянської політики, причому як у зовнішньо-, так і у внутрішньополітичній сфері. Варто зазначити, що Радянський Союз мав досить інструментів для реалізації такого підходу (тут можна згадати і присутність радянських окупаційних військ, і економічну залежність, і наявність системи радників, які фактично контролювали ключові питання в галузях безпеки та економіки).

Після смерті Й.Сталіна радянське керівництво починає корекцію підходів щодо взаємовідносин зі своїми союзниками. Причини цієї корекції пов'язані як із тенденціями до загальної лібералізації в суспільно-політичному житті СРСР, так і з неефективністю розбудови соціалізму сталінського зразка в країнах т.зв. «народної демократії».

Зростання споживчих цін, з одного боку, і збільшення норм випуску продукції без збільшення зарплати, з іншого, призвели до різкого зростання невдоволення у великих промислових центрах, що зрештою вилилося в заворушення в червні 1953 року в Німецькій Демократичній Республіці (НДР) [2]. Масштаб заворушень був таким, що радянські окупаційні війська змушені були втрутитися і допомогти уряду Отто Гротеволя придушити виступи [3, с. 163]. Варто зазначити, що ще напередодні відкритої фази повстання радянський уряд в Москві передбачав наслідки масштабного невдоволення в НДР і намагався змусити керівництво Соціалістичної єдиної партії Німеччини

(СЄПН) скорегувати плани щодо форсованої побудови соціалізму. В травні 1953 року було ухвалено постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо оздоровлення політичної ситуації в НДР», якою фактично вимагалося від керівництва СЄПН згорнути попередню політику і запровадити т.зв. «Новий курс» (який передбачав систему заходів щодо лібералізації суспільного життя, запровадження широкої амністії та перехід від форсованої до поступальної побудови соціалізму зі збереженням низки інститутів капіталістичної системи). Більше того, в Москві розглядали можливість відставки першого секретаря СЄПН Вальтера Ульбріхта, як найбільш одіозного з ортодоксальних сталіністів в керівництві НДР, однак через загострення боротьби всередині радянської партноменклатури ці плани не були реалізовані і В.Ульбріхт зумів зберегти свою посаду [4]. Хоча повною мірою політика «Нового курсу» не була реалізована, однак масштаби червневого повстання 1953 р. змусили уряд НДР піти на значні поступки.

Тригером подальшого загострення ситуації в зазначених країнах стала промова Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС, яка поклала початок розвінчання культу особи Йосипа Сталіна. Зазначена промова призвела до загострення боротьби між консервативними і реформістськими колами в середовищі партійної номенклатури країн «народної демократії», що, своєю чергою, призводило до загострення ситуації та загальної дестабілізації. Практично одночасно з кризою в Польщі розгорталися події в Угорщині, які значною мірою скорегували підходи Радянського Союзу щодо відносин з країнами Варшавського блоку.

Найбільше загострення суперечностей в соціалістичному таборі мало місце в 1968 р. в зв'язку з подіями т.зв. «Празької весни».

Розпочаті першим секретарем ЦК КПЧ Олександром Дубчеком реформи, спрямовані на лібералізацію економічного та суспільно-політичного життя Чехословаччини, розкололи країни соціалістичного табору на дві групи. Найбільш гострою була реакція першого секретаря ЦК СЄПН В.Ульбріхта, який не заперечував проти економічної програми О.Дубчека, однак різко виступив проти політичної лібералізації. Такий підхід був не випадковим, оскільки В.Ульбріхт, як і керівництво НДР загалом, вважав, що продовження політичних реформ може призвести, з одного боку, до втрати КПЧ влади в Чехословаччині, що могло мати потенційно небезпечні наслідки у вигляді виходу ЧССР з Організації Варшавського договору та загалом звільнення з під впливу СРСР та її зближення з краї-

нами Заходу. Другий аспект, який хвилював В.Ульбріхта, був пов'язаний з загрозою поширення ідей політичної лібералізації на НДР, що також розглядалося як суттєва загроза для влади СЄПН [4].

Не менш гостру позицію щодо подій в Чехословаччині зайняло керівництво ПНР. В. Гомулку та лідерів ПОРП, які взяли курс на згортання реформ і посилення контролю за суспільством, більше турбувало поширення ліберальних ідей О.Дубчека в польському суспільстві. Варто зазначити, що така політика ПОРП викликала невдоволення в широких суспільних верствах, що вилилося, зокрема, в масштабні студентські заворушення в березні 1968 року, які охопили не тільки Варшаву, але й низку великих промислових центрів Польщі. З Варшави чехословацькі реформи виглядали насамперед як фактор дестабілізації внутрішньої політики [5].

Можливий вплив на внутрішню ситуацію в Болгарії змушував Т. Живкова та керівництво БКП приєднатися до жорсткої позиції СЄПН та ПОРП [6, с. 363].

До цієї ж групи пристало керівництво СРСР. Для радянського керівництва було важливо зберегти свій політичний вплив у Чехословаччині та не допустити втручання в ситуацію країн НАТО. Крім того, у Москві вважали, що політичні реформи в ЧССР можуть дестабілізувати ситуацію в сусідніх країнах.

До другої групи належали країни, які розглядали як основну безпекову загрозу не стільки внутрішню дестабілізацію чи втручання країн Заходу, скільки обмеження власного суверенітету з боку СРСР. До цієї групи країн належали Албанія, Румунія, Югославія. Сюди ж можна віднести Угорщину, яка хоч і взяла участь в інтервенції, однак, уряд Яноша Кадара, який перебував на піку популярності і до того ж сам проводив масштабні реформи, ставився до ідеї інтервенції без особливого ентузіазму. Фактично, Угорщина брала участь в античехословацькій акції для того, щоб «не дратувати Москву». По суті, всі ці держави об'єднував досить високий рівень легітимності правлячих партій, тому загрози дестабілізації внутрішньої ситуації в зв'язку з реформами в ЧССР вони не відчували. Крім того, всі зазначені країни, окрім Угорщини, намагалися дистанціюватися від Радянського Союзу і провадити більш самостійну зовнішню та внутрішню політику [7, с. 245]. Ця група країн соцтабору або не підтримала силову акцію проти ЧССР, як Румунія, або, як Югославія, виступили категорично проти,

вказуючи на неприпустимість втручання у внутрішні справи соціалістичних країн в настільки грубий спосіб.

Зрештою, внаслідок кризи 1968 року, Румунія, хоча і залишилася членом Організація Варшавського договору, продовжила дистанціюватися від політики організації. Албанія, яка значно скоротила свою участь в організації ще від середини 1960-х років, взагалі з неї вийшла [6, с. 364].

Аналіз зазначених криз дає нам можливість виділити три групи безпекових загроз, які були найбільш важливими для країн соціалістичного блоку.

Передусім, це загроза масових протестних рухів всередині країн, які загрожували владі комуністичних партій.

Другою важливою проблемою для країн Центральної Європи було обмеження їхнього суверенітету Радянським Союзом. Під впливом польських і угорських подій 1956 року у радянського керівництва сформувалася система поглядів на стосунки з країнами соціалістичного блоку, яка згодом отримала назву Доктрини обмеженого суверенітету або Доктрини Брежнєва. Фактично доктрина визначала певні «червоні лінії» для урядів країн соціалізму, після перетину яких Радянський Союз залишав за собою право втрутитися у внутрішні справи тієї чи іншої країни [8].

Зрештою, третьою значною загрозою було втягнення держав соціалістичного блоку у відкритий конфлікт з західними державами. Загалом ті режими, які мали більшу внутрішню підтримку, надавали загрозам втручання з боку СРСР у власні справи значно більшого значення, ніж країни, в яких комуністичні владні еліти мали суттєво нижчий рівень підтримки і змушені були використовувати силові ресурси Радянського Союзу для підтримання власної влади.

У західному блоці ситуація була значно складнішою. На відміну від соціалістичного табору, де абсолютно домінував Радянський Союз, західний блок складався з декількох центрів впливу. США безперечно виступали лідером, однак не мали настільки тотальної переваги над своїми союзниками, як СРСР. Крім того, до НАТО входило як мінімум три глобальні держави (США, Велика Британія та Франція) з інтересами у цілому світі, що робило їхнє зіткнення неминучим.

Таким чином, можна говорити, що всередині обох політичних блоків зберігалися значні розбіжності до підходів до формування безпекової політики. Всередині обох структур існував чіткий консенсус з

приводу наявності загроз з боку антагоністичного блоку та необхідності дотримуватися спільної лінії як мінімум в галузі оборони. Однак цілком природно, що всі країни, які входили до НАТО або Організації Варшавського договору мали власні національні інтереси і відповідно відмінні підходи до ведення безпекової політики.

Використані джерела та література:

1. Сальков А.П. Территориальная проблема в болгаро-югославских отношениях. 1919–1949 гг. *Вопросы истории*. 2008. №5. С. 46–63.
2. Шерстяной Э. Вызревание политического кризиса в ГДР в 1953 году. по материалам высших партийных и государственных органов ГДР и советской контрольной комиссии в Германии. *Новая и Новейшая история*. 2006. №2. С. 34–57.
3. Филатов А.М. Каким путем пойдет Германия? Советские планы по германскому вопросу в 1953 году. *Россия XXI*. 2008. №2. С. 158–177.
4. Богуславский А.Р. Пражская весна: взгляд из восточного Берлина. *Новая и Новейшая история*. 2012. №4. С.25–38.
5. Волобуев В.В. Владислав Гомулка и подавление «Пражской весны». О некоторых взглядах польского партийного лидера на реформы в Чехословакии. *Славяноведение*. 2008. №3. С.41–47.
6. Віруцька С. Міжнародні аспекти чехословацької кризи 1968 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2011. Вип. 17. С. 359–368.
7. Віруцька С. Янош Кадар і Чехословацька криза 1968 року. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. Вип. 25. С. 245–247.
8. Волков М.Н., Лекаренко О.Г. Американская крепость Европа: политика США по укреплению оборонного потенциала стран Западной Европы (1947–1955 гг.). Томск, 2009. С. 170–182.

K. Khrul
M.A. in Politikwissenschaften
M.A. in Friedens-und Konfliktforschung
BRD, Marburg
Х. Хруль
магістр політичних наук,
магістр досліджень миру та конфліктів
ФРН, Марбург

PROTESTBEWEGUNGEN GEGEN WAHLFÄLSCHUNG IN DER UKRAINE UND IN RUSSLAND. EINE VERGLEICHENDE ANALYSE DER ORANGENEN REVOLUTION (2004) UND DER BOLOTNAJA-BEWEGUNG (2011)

Protest Movements against Election Frauds in Ukraine and Russia. A Comparative Analysis of the Orange Revolution (2004) and the Bolotnaja-Movement (2011)

The current study presents the results of an investigation for a master thesis in political science [1]. It compares two historical accidents – Orange Revolution in the Ukraine in 2004 and the movement of the Bolotnaja square in 2011 in Russia – from the point of view of the theories of social movements. The analysis attempts to find the reasons why some similar protest movements achieve opposite outcomes. A comparative analysis of the qualities of the both political systems delivers an explanation to this question.

Key words: *protest movement, election, election frauds, political opportunity structure, Orange Revolution, Bolotnaja-movement.*

Протестні рухи проти фальсифікацій на виборах в Україні та Росії. Порівняльний аналіз Помаранчевої революції (2004 р.) та протестного руху на Болотній площі (2011 р.)

У науковій розвідці представлені результати дослідження магістерської роботи з політології. З погляду теорій соціальних рухів порівнюються дві історичні події – Помаранчева революція в Україні 2004 р. та рух на Болотній площі в 2011 р. у Росії. Завдяки аналізу здійснюється спроба знайти причини, чому деякі подібні протестні рухи досягають протилежних результатів. Порівняльний аналіз характерних рис обох політичних систем дає пояснення цьому питанню.

Ключові слова: *протестний рух, вибори, фальсифікації виборів, структура політичних можливостей, Помаранчева революція, протестний рух на Болотній площі.*

Die Frage, warum sich eine Protestbewegung zur Umsetzung ihrer Forderungen führt, während eine andere sich ohne Erfolg* auflöst, ist sehr vielschichtig und komplex. In diesem Artikel werden die Ergebnisse einer Master-Studie präsentiert, im Rahmen derer zwei Protestbewegungen verglichen wurden.

Einerseits, geht es um massive Demonstrationen nach der Präsidentschaftswahl am 21. November 2004 in der Ukraine, infolge derer Wiktor Janukowytsch zum Präsidenten ernannt wurde. Während der danach folgenden Proteste wurde das Wahlergebnis als ungültig anerkannt und neue Wahlen organisiert, nach denen der Gegenkandidat – Wiktor Juschtschenko – gewann. Dieses Ereignis ist als „Orangene Revolution" bekannt. Andererseits, werden es die Demonstrationen auf Bolotnaja Platz in der Russlands Hauptstadt betrachtet, die aus Protest zum Ergebnis der Parlamentswahl im Dezember 2011 entstanden hat. Später führte diese Bewegung zu vielen Gerichtsprozessen gegen Teilnehmer*innen und Einschränkungen des Demonstrationsrechts.

Der Vergleich beider Fälle ist aus dem Grund interessant, weil beide Proteste einen gleichen Ursprung haben, nämlich Unzufriedenheit mit den Wahlergebnissen bzw. Wahlfälschungen, und weil diese Staaten bestimmte Zeit gemeinsame Geschichte teilten und (vermeintlich) ähnliche politische Kulturen und politische Systeme besitzen könnten. Der unterschiedliche Ausgang der Bewegungen lässt sich dadurch erklären, dass die betrachteten ähnlichen politischen Systeme jedoch unterschiedliche Eigenschaften innehatten, die in unterschiedlichen Reaktionen auf Protest resultierten.

Darauf basierte sich die Forschungsfrage dieser Studie: Welches politische System könnte aufgrund welcher Eigenschaften die Produktion politischer Gelegenheiten/Beschränkungen für eine (positive) Entwicklung der Protestbewegungen gegen Wahlfälschungen stärker begünstigen?

Als theoretische Grundlage für diese Analyse bieten sich die Theorien sozialer Bewegungen und ihre Ansätze. Das Konzept *Political Opportunity Structures* nach Sidney Tarrow und Hanspeter Kriesi, das zu einer den

* Mitglieder des politischen Systems, die einen „low-cost" Zugang zu den von der Regierung kontrollierten Ressourcen haben. Bei der Operationalisierung in dieser Studie: Mitglieder der Zentralwahlkommissionen.

Schulen des *Political Process Model*-Ansatzes eingeordnet werden kann [2], eignet sich dafür am sinnvollsten. Laut diesem Konzept „beziehen sich politische Gelegenheiten (*political opportunities*) auf verschiedene Aspekte von Verwaltungsstruktur, öffentlicher Politik und politischer Bedingungen, die die Möglichkeiten für den Wandel und politische Aktionen verbinden und unterschiedliche Ergebnisse sozialer Bewegungen erklären" [3, 335].

Im Kern des Konzeptes liegt das Verständnis über politische Gelegenheiten als „Dimensionen politisches Kampfes, die Personen zur Teilnahme an politischen Streiten motiviert" und über politische Einschränkungen „als Faktoren, die den Protest demütigen" [4, 19–20]. Sidney Tarrow schreibt dem Staat drei Hauptdimensionen zu, die für soziale Bewegungen entweder Gelegenheiten oder Einschränkungen darstellen können: Staatliche Stärke (*state strength*), vorherrschende Strategien (*prevailing strategies*) und Repressivität (*repressiveness*) [4, 73]. Durch die Ergänzung aus dem Konzept von Hanspeter Kriesi [5] lassen sich diese Kategorien gut operationalisieren: Staatliche Stärke kann durch „Zentralisierung (des Staates)", „Wahlsystem" und „Parteisystem" vertreten werden; vorherrschende Strategien sind durch „Reaktion der *members*[*]" dargestellt; durch den Wert „Erhöhung finanzieller und administrativer Kosten (des Protestes)" kann die Repressivität gemessen werden. Sowohl die formulierten Variablen als auch die Kategorien bei Tarrow und Kriesi können kritisiert werden, was auch in der präsentierten Studie den Platz hat, was aber im Rahmen dieses Formats gespart werden soll.

Die Arbeitshypothesen, dass das ukrainische politische System eine schwächere staatliche Stärke hatte, eine einschließende Strategie dem Protest gegenüber ausübte sowie über weniger Kapazitäten zur Anwendung von Repressionen verfügte, während das politische System Russlands gegenseitige Werte zeigte, sollten mithilfe einer Dokumenten- und Inhaltsanalyse geprüft werden. Da die Analyse politischer Systeme vieler ehemaligen sowjetischen Staaten unausweichlich mit den Phänomenen der „gelenkten" Demokratien verbunden ist, wurde auch die Sekundärquellenanalyse durchgeführt. Somit sollte die Besonderheit der politischen Systeme Russlands und der Ukraine berücksichtigt werden, nämlich die Koexistenz der offiziellen und der realen Seiten der Systeme, die sich von einander stark unterscheiden.

---

* Vorgenommen sofort nach dem Ausbruch des Protestes auf dem Bolotnaja-Platz.

Solche Datenquellen wie offizielle Webseiten der Justizministerien, der Zentralwahlkommissionen sowie offizielle staatliche Zeitungen und Texte der Verfassungen, der Demonstrations- und Wahlgesetze haben eine Seite politischer Systeme gezeigt, und die Sekundärdaten diverser unabhängiger Fachspezialist*innen haben das Bild ergänzt. Diese zweistufige Analyse hat interessante Ergebnisse geliefert.

Bei der Bewertung der Kategorie „Staatliche Stärke", die Variablen „Zentralisierung (des Staates)", „Wahlsystem" und „Parteisystem" beinhaltet, wurde sich darauf gestützt, dass ein politisches System mit größerer staatlicher Stärke weniger fähig ist, politische Gelegenheiten für die Entwicklung der Protestbewegungen zu produzieren. Nach den Ergebnissen der Analyse der offiziellen Quellen kann man sagen, dass beide politische Systeme insgesamt über ähnliche staatliche Stärke verfügen, mit der Anmerkung, dass sich die Signifikanz eines gemischten Wahlsystems (wie in der Ukraine) für Entwicklung einer Protestbewegung nicht eindeutig bestimmen lässt.

Die Betrachtung der Daten aus der Sekundärquellenanalyse weist jedoch eine gegenteilige Tendenz auf: Die Eigenschaften „informeller Seite" statten das politische System Russlands mit der größeren staatlichen Stärke aus als die realen Eigenschaften des politischen Systems der Ukraine. Damit wird gemeint, dass 1) die starke Zentralisierung in Russland bzw. die starke Kontrolle des Präsidenten über gelenkte Gouverneure eine positive Entwicklung der Protestbewegung beschränken könnte. Die von den Regionaleliten abhängige Zentralisierung in der Ukraine hingegen war nicht fähig, eine Mobilisierung der Teilnehmer*innen aus den Regionen (bzw. eine positive Entwicklung) zu verhindern. 2) In ihrer Anfälligkeit für Wahlfälschungen waren zwar beide politischen Systeme ähnlich, haben die liberalen Abänderungen des Wahlsystems in Russland[*] die Entwicklung der Bewegung jedoch zweideutig (vermutlich enttäuschend und ermutigend gleichzeitig) beeinflusst. Die Korruptheit des ukrainischen Wahlsystems hatte hingegen eine klare „positive" Einwirkung auf die Motivation der Protestierenden. 3) Schwache und zersplitterte Opposition sowie fehlende Konkurrenz des Parteisystems in Russland begünstigten die Vereinigung der Opposition für die Organisation des Protestes. Da aber das Bündnis immer noch uneinheitlich blieb und die Gesetze über Parteien gemildert wurden, war eine positive Entwicklung der Bewegung unwahrscheinlicher.

---

[*] Vorgenommen sofort nach dem Ausbruch des Protestes auf dem Bolotnaja-Platz.

Im Fall der Ukraine trug die Konkurrenz zwischen den politischen Parteien der Bewegung der „Orangenen Revolution“ dank der Vereinigung der Kräfte hingegen bei.

Die qualitative, skalierend strukturierende Inhaltsanalyse der offiziellen Zeitungen hat gezeigt, dass die vorherrschenden Strategien der *members* in beiden Ländern nicht feststellbar sind. Allerdings bestätigen die Ergebnisse der Bearbeitung der wissenschaftlichen Werke über die politischen Systeme beider Staaten sowie über die historischen Bedingungen der Protestbewegungen die These, dass der Zentralwahlkommission Russlands eine ausschließende Strategie innewohnte, und der der Ukraine – eine einschließende. Im Vergleich zu den ukrainischen Kolleg*innen hatte die Quelle der russländischen Zentralwahlkommission einen Anteil der stark und etwas ausschließenden Aussagen, was allerdings weniger als 2% von allen codierten Passagen betrug. Sonst kann die Strategie als ignorierend bezeichnet werden, weil die Hauptforderungen der Protestierenden in den offiziellen Zeitungen meistens nicht erwähnt wurden. Zwar die ukrainische Zentralwahlkommission keine Stellungnahme zu den Protesten äußerte, gab es jedoch Publikationen in der offiziellen Zeitung „Stimme der Ukraine“, die über Protestaktionen, Mobilisierung der Kräfte, Fälschungen und Verstöße berichteten.

Nach der Informationsgehaltanalyse der Demonstrationsgesetze wurden die Ergebnisse erhalten, dass eine mittlere Erhöhung der administrativen und finanziellen Kosten in Russland vor dem Anfang der ersten Proteste fixiert worden war, in der Ukraine hingegen keine Veränderung in der Regelung des Demonstrationsgesetzes bzw. keine Erhöhung der Kosten der Teilnahme an Protest zu sehen war. Diese Resultate stimmen auch mit dem realen „Verhalten“ der politischen Systeme überein. Im Fall der Ukraine kann man vermuten, dass das damalige Fehlen eines eigenständigen Gesetzes, das Demonstrationen reguliert, einige Freiheit für die Durchführung der Aktionen darbot. Da die entsprechenden Artikel in der Verfassung, dem Strafgesetzbuch und dem Gesetz „Über Kommunalverwaltung“ in der betrachteten Periode nicht geändert wurden, fand auch keine Erhöhung der Kosten des Protestes statt. Währenddessen wurde das russländische Bundesgesetz „Über Versammlungen, Meetings, Demonstrationen, Prozessionen und Streiks“ sechs Mal in der betrachteten Periode geändert. Die Analyse dieser Veränderungen hat eine mittlere Erhöhung der (administrativen und finanziellen) Kosten gezeigt.

Zum Schluss lässt sich resümieren und gleichzeitig die Leitfrage der Studie beantworten: Das politische System der Ukraine konnte aufgrund ihrer offiziellen Eigenschaften wie das gemischte Wahlsystem, die Bereitschaft der *members* zur etwas einschließenden Strategie den Protestierenden gegenüber und die fehlende Erhöhung der finanziellen und administrativen Kosten der Teilnahme und der Organisation des Protestes, die Produktion politischer Gelegenheiten für die positive Entwicklung der Protestbewegung gegen Wahlfälschung („Orangene Revolution") stärker begünstigen als das politische System Russlands im Fall der „Bolotnaja-Bewegung". Dabei sollte man noch hinzufügen, dass die Besonderheiten des politischen Systems der Ukraine (die Abhängigkeit des Präsidenten von Eliten, die Verflechtung vieler staatlichen Instituten mit der Oligarchie, die Korruptheit des Wahlsystems und die starke Konkurrenz zwischen den Parteien) noch mehr politische Gelegenheiten für die Vergrößerung der Bewegung der „Orangenen Revolution" dargeboten haben.

Anschließend kann man sagen, dass das Thema der Protestaktivität in den osteuropäischen Staaten für die politikwissenschaftliche Forschung immer noch aktuell bleibt. Auch die historischen Ereignisse wie Massenproteste in Belarus nach der Präsidentenwahl in 2020 bieten Rahmenbedingungen für solche Analysen an.

Literatur:

1. Khrul, Kristina Protestbewegungen gegen Wahlfälschungen in Russland und in der Ukraine. Eine vergleichende Analyse (unveröffentlichte Masterarbeit, Politikwissenschaft). Philipps-Universität Marburg, 2015.
2. Herkenrath, Mark Die Globalisierung der sozialen Bewegungen: transnationale Gesellschaft und die Suche nach einer gerechten Weltordnung. Wiesbaden: VS-Verlag, 2011.
3. Gotham, Kevin Political Opportunity, Community Identity, and the Emergence of a Local Anti-Expressway Movement. Social Problems Vol. 46, No. 3, 1999, p. 332–54.
4. Tarrow, Sidney Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics. Cambridge {[u.a.]: Cambridge University Press, 2006.
5. Kriesi, Hanspeter Political Context and Opportunity In: Snow, David A./ Soule, Sarah A./ Kriesi, Hanspeter The Blackwell Companion to Social Movements. Malden, Massachusetts: Backwell, 2004, p. 67–90.

Л.Ю. Грицик
к.і.н., науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КАЗАХСТАНУ (1991–2005 РР.)

У статті розглядаються засади зовнішньополітичного курсу Казахстану в галузі безпеки після здобуття незалежності. Досліджується процес інтеграції країни до міжнародних структур та її ініціативи щодо посилення ефективності політики безпеки на континентальному та глобальному рівнях упродовж 1991–2005 рр.

Ключові слова: *Казахстан, міжнародна безпека, зовнішня політика, НБСЄ, ДКБ, ДНЯЗ.*

Security Dimension of Kazakhstan's Foreign Policy (1991–2005)

The article examines the basis of Kazakhstan's foreign policy after gaining independence in the field of security. The process of the country's integration into the international structures and its initiative to strengthen the effectiveness of security policy at the continental and global levels during 1991–2005 are studied.

Key words: *Kazakhstan, international security, foreign policy, CSCE, CST, NPT.*

Зі здобуттям незалежності перед владою та компетентними відомствами Казахстану постала необхідність визначення основ зовнішньополітичної діяльності. Національно-державні інтереси країни, надто питання безпеки, з огляду на геополітичне положення Республіки Казахстан, визначили формат діалогу з провідними міжнародними інституціями та концептуальні засади зовнішньополітичного позиціювання держави.

Уже в Конституційному законі Республіки Казахстан «Про державну незалежність Республіки Казахстан» від 16 грудня 1991 р. проголошувалися принципи дотримання норм міжнародного права, «миролюбної» зовнішньої політики, нерозповсюдження ядерної зброї, прихильність до процесу роззброєння [9].

Входження РК до міжнародного середовища безпеки як самостійного суб'єкта міжнародних відносин позначилося вступом держави до НБСЄ (30 січня 1992 р.), підписанням Гельсінського заключного

акту НБСЄ (8 липня 1992 р.), Паризької хартії для нової Європи (23 вересня 1992 р.). Вступ РК до Ради Північноатлантичної співпраці (1992 р.) започаткував інтеграцію країни до євроатлантичних структур. В умовах постбіполярної системи міжнародних відносин Рада Північноатлантичної співпраці до 1997 р. була спеціалізованим органом НАТО, діяльність якого передбачала налагодження відносин з новими незалежними державами.

З ратифікацією Казахстаном «Угоди про створення Співдружності незалежних держав» 23 грудня 1991 р. 5 і 6 статті якої узгоджували визнання сторонами територіальної цілісності одна одної та недоторканності чинних кордонів у рамках Співдружності, співпрацю в забезпеченні міжнародного миру і безпеки [15], започатковувалося оформлення нормативно-правового підґрунтя національної безпеки на пострадянському просторі. У рамках колективного співробітництва вирішення питань миру, утримання від застосування сили, участі у військових союзах тощо, захист територіальної цілісності та суверенітету стали предметом діяльності РК відповідно до підписаного 15 травня 1992 р. разом із Вірменією, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном та Узбекистаном Договору про колективну безпеку [5].

Згідно оприлюдненої Н. Назарбаєвим 16 травня 1992 р. «Стратегії становлення та розвитку Казахстану як суверенної та незалежної держави» [16] однією з ключових засад зовнішньополітичної діяльності проголошувалося дотримання «багатосторонніх та різноваріантних військово-політичних і економічних балансів, що забезпечують безпеку та суверенність Казахстану» [16]. Враховуючи геополітичне положення держави та приєднання до міжнародних організацій, підкреслювався пріоритет політичних засобів щодо вирішення питань безпеки на базі зваженої дипломатії. Так, за сприяння незалежної РК у серпні 1992 р. у м. Алмати відбулися переговори на рівні міністерств закордонних справ Казахстану, Азербайджану та Вірменії щодо врегулювання конфлікту в Нагірному Карабасі [11, с. 91].

Принципи взаємної поваги державної та територіальної цілісності, виключення загроз застосування сили, економічних та інших способів тиску, невтручання у внутрішні справи; взаємне сприяння зміцненню колективної безпеки, ефективності механізмів врегулювання регіональних конфліктів, підвищенню стабільності континентальної

безпеки та глобальної загалом стали умовами двосторонніх договорів РК з сусідніми державами («Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу між РК і РФ» 1992 р., «Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу між Республікою Казахстан і Республікою Узбекистан» 1993 р., «Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу між Республікою Казахстан і Киргизькою Республікою» 1993 р.). За пропозицією РК 10 лютого 1995 р. було прийнято «Меморандум про підтримку миру та стабільності в СНД» [11, с. 104].

Конструктивний підхід РК до діяльності у сфері міжнародної безпеки поряд із налагодженням інституційної співпраці на початку 1990-х рр. продемонструвала ініціатива щодо відмови від ядерної зброї. Першочерговим кроком послідовного та безкомпромісного курсу Казахстану щодо ядерного роззброєння стало підписання Н. Назарбаєвим 29 серпня 1991 р. Указу «Про закриття Семипалатинського випробувального ядерного полігону». Після розпаду СРСР 23 травня 1992 р. було підписано Лісабонський протокол до Договору між СРСР і США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь і РК взяла на себе зобов'язання приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) в статусі без'ядерної держави. Ратифікація РК ДНЯЗ та набуття членства в Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ) відбулися в 1994 р. [8].

Реакцією міжнародної спільноти на заявлену позицію РК стало підписання 5 грудня 1994 р. під час Саміту НБСЕ в Будапешті «Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням Республіки Казахстан до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» [10]. США, Великобританія та Росія заявили про гарантування суверенітету та територіальної цілісності Казахстану, до яких у 1995 р. приєдналися Китай і Франція [11, с. 99]. У Меморандумі зазначалося, що ядерні держави не застосовуватимуть озброєння проти РК, «окрім як в цілях самооборони або яким-небудь іншим чином відповідно до Статуту ООН» [10]. За сприяння Росії та США до 26 травня 1995 р. у Казахстані завершилися демонтаж, утилізація та вивезення ядерної зброї з території держави [14, с. 7].

Підписання 30 вересня 1996 р. РК «Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань» [4] послугувало отриманню державою статусу спостерігача Конференції з роззброєння, а з 5 серпня 1999 р. – набуття членства в даній організації. Входження РК з 13

травня 2002 р. до Групи ядерних постачальників передбачає діяльність держави щодо зміцнення режиму протидії розповсюдженню зброї масової знищення, посилення контролю за використанням, переміщенням ядерних матеріалів [7]. У 2005 р. Казахстан приєднався до Ініціативи з безпеки в області розповсюдження зброї масового знищення [6, с. 89].

Оголошена Н.Назарбаєвим у ході 47-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 5 жовтня 1992 р. ініціатива скликання Наради із взаємодії та заходів довіри в Азії як континентальної структури безпеки та співробітництва в Азії за зразком НБСЄ [2] отримала підтримку власне ООН, НБСЄ та Ліги арабських держав. Учасниками процесу стали РФ, КНР, Індія, Туреччина, Пакистан, Монголія, Киргизстан, Таджикистан, Іран, Ізраїль. Алматинський акт від 4 червня 2002 р. де-юре оформлював зміст діяльності цієї організації, що у сфері безпеки передбачає співробітництво в плані запобігання поширенню зброї масового знищення, сепаратизму та екстремізму, наркоторгівлі [1].

З 1994 р. утверджувався двосторонній рівень відносин із НАТО на основі приєднання Казахстану до програми «Партнерство заради миру», в рамках якої з 2003 р. на території РК проводяться миротворчі навчання «Степовий орел». Співпраця з 2002 р. в рамках програми НАТО «Процес планування та аналізу» уможливлює підвищення ефективності оборонної галузі держави.

«Афганське питання», демаркація кордонів та потенційність загрози сепаратистських та екстремістських настроїв актуалізували зовнішньополітичну діяльність РК у регіоні: консолідація з Росією, Китаєм, Киргизстаном і Таджикистаном в рамках Шанхайської організації співробітництва (1996 р.), організація країнами-учасницями перших спільних антитерористичних навчань «Мирна місія» у 2003 р. на території РК і КНР [16]; створення за ініціативою Н.Назарбаєва Антитерористичного центру держав-учасниць СНД (2000 р.) [12]; підписання Договору між Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою, Республікою Таджикистан і Республікою Узбекистан «Про спільні дії по боротьбі з тероризмом, політичним і релігійним екстремізмом, транснаціональною організованою злочинністю та іншими загрозами стабільності та безпеці Сторін» (2000 р.) [13].

Винятковою подією стало проведення в м. Алмати в 2005 р. виїзного засідання Контртерористичного комітету Ради Безпеки ООН.

Казахстаном було представлено саперний загін у рамках коаліції зі стабілізації ситуації в Іраку [3].

Отже, багатовекторний характер зовнішньополітичного курсу незалежної РК протягом 1991–2005 рр. позначився тенденцією до поглиблення взаємодії з ключовими міжнародними організаціями, що реалізовують безпекову політику. Завдяки ініціативам керівництва Казахстан вже до початку XXI ст. продемонстрував лідерську позицію в галузі ядерної безпеки, закладення основ стратегічної співпраці з країнами пострадянського простору та провідними акторами міжнародних відносин задля вирішення питань безпеки на державному, регіональному, континентальному та глобальному рівнях.

Використані джерела та література:

1. Алматинский акт Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СМВДА). URL: https://ozlib.com/836178/ekonomika/almatinskiy_soveschaniya_vzaimodeystviyu_meram_doveriya_azii_smvda
2. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на 47-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006963#pos=2;-60
3. Губайдуллина М. Принципы и выбор внешнеполитических приоритетов Республики Казахстан в концептуально значимых документах. *Вестник КазНУ*. 2009. URL: https://articlekz.com/article/7001
4. Договор о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний (г. Нью-Йорк, 30 сентября 1996 г.). URL: https://online.zakon.kz/Document/ ?doc_id=1024842#pos=4;-104
5. Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года. URL: https://odkbcsto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti
6. Жетписбаев А. Инициативы Н.А. Назарбаева по разоружению и нераспространению ядерного оружия. *Республика Казахстан в системе мировой политики*. Караганда, 2011. С. 87–92.
7. Идрисов Е. Вклад Казахстана в достижение целей Договора о нераспространении ядерного оружия. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31506031#pos=12;-32
8. Калмыков А. Антиядерная история. *Казахстанская правда*. 18 февраля 2019. URL: https://www.kazpravda.kz/articles/view/antiyadernaya-istoriya
9. Конституционный закон Республики Казахстан от 16 декабря 1991 года № 1007-XII «О государственной независимости Республики Казахстан». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1000798#pos=2;-60
10. Меморандум о гарантиях безопасности в связи с присоединением Республики Казахстан к Договору о нераспространении ядерного оружия

(5 декабря 1994 года). URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1016870#pos=2;-86
11. Назарбаев Н. Эра независимости. Астана, 2017. 508 с.
12. Об АТЦ СНГ. URL: https://www.cisatc.org/132
13. О ратификации Договора между Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан о совместных действиях по борьбе с терроризмом, политическим и религиозным экстремизмом, транснациональной организованной преступностью и иными угрозами стабильности и безопасности Сторон. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000097_
14. Смагулов Н. Роль Президента Н.А. Назарбаева в становлении внешнеполитической деятельности Республики Казахстан. *Республика Казахстан в системе мировой политики*. Караганда, 2011. С. 3–9.
15. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств (г. Минск, 8 декабря 1991 года). URL: https://cis.minsk.by/page/show?id=176
16. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006969#pos = 3;-88
17. Хроленко А. «Степной орел»: чем Казахстану выгодно участие в учениях США. URL: https://uz.sputniknews.ru/20210131/Stepnoy-orel-zachem-Kazakhstan-planiruet-uchastvovat-v-ucheniyakh-alyansa-SShA-15906521.html

O.V. Romanenko
PhD in Political Science
Junior Research Fellow
The State Institution "Institute of World History
of the National Academy of Sciences of Ukraine"
О.В. Романенко
к.політ.н., молодший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

THE DEPARTMENT OF IMMIGRATION IN AUSTRALIA: THE FIRST YEARS OF DEVELOPMENT AND TRANSFORMATION

Migration to the Australian continent has ancient origins. The most ambitious nation-building plan based on immigration was adopted in Australia in the post-World War II period. The brief historical background and the early days of the Department of Immigration in Australia are given in the article. The challenges

faced by the new Department are shown; the Department former Ministers are named. Whereas the Department's title had been changed more than ten times, which reflected the core issues of the Department's activities in the periods, we consider only the first period from 1945 till 1974.

Key words: *Australia, the Department of Immigration, immigration, „Perish or Populate", Displaced Persons.*

Міністерство імміграції Австралії: перші роки розвитку та трансформації

Міграція на австралійський континент має давнє походження. Але найамбітніший план побудови нації за допомогою імміграції в Австралії був прийнятий у період після Другої світової війни. Стаття стисло розповідає про історичні передумови створення та перші дні Міністерства імміграції Австралії. Показані проблеми, з якими стикається новий Департамент, названо колишніх міністрів Департаменту. Оскільки назва Міністерства була змінена більше десяти разів, що відображало основні напрями його діяльності за ці періоди, розглядаємо лише перший (1945–1974 рр.).

Ключові слова: *Австралія, Міністерство імміграції, імміграція, «заселити або загинути», переміщені особи.*

On 1 January 1901, the Federation of the Commonwealth of Australia was created. It included six former colonies: New South Wales, Victoria, South Australia, Tasmania, Queensland, and Western Australia. The British origin had 78 % of those who were born overseas. The immigration was high on the national agenda and was prioritised as a constitutional responsibility. From that time and till the early 50s the policy of "White Australia" to all emigration processes was applied. This historical policy maintained "a restricted approach to immigration that primarily favored migration from Britain. Throughout the first half of the 20th century, non-British migrants were not encouraged, and non-Europeans were excluded altogether, although some European groups did manage to filter through" [1, p. 7]. The politicians try to keep the population of Australia as long culturally and mentally British as possible.

The new post-World War II Australia: „Perish or Populate"

"The White Australia" policy was followed by the government in the period of the First World War and during the interwar period. The threat of the Second World War and the international tension influenced

on Australian political elites and on Australian society. The idea that the population was insufficient for the country's defense became a strong belief. The shock of the war was so strong that even old stereotypes did not prevent Australians from embarking on immigration propaganda with the slogan „perish or populate". Moreover, due to the low natural population growth in the 1930s, the number of people of reproductive age fell sharply after the war, when at the same time a dynamically developing economy needed labor. As the country could not cope on its own, it was necessary to rethink immigration policy [2, p. 245].

The Interdepartmental Committee on Migration was established by the Australian Government in 1942. The main goal of it was to focus on non-British migration, as a result of Australia to accept a large number of refugees and Displaced Persons from European countries after the end of World War II [1, p. 31].

In 1943, a national opinion poll found that 90 per cent of Australians wanted post-war immigration and 40 per cent favored unlimited immigration [3, p. 63].

In 1944, Australia's Prime Minister, John Curtin said that "Australia should commit itself to an immigration program when the war ended. A population of at least 30 million was essential for Australia's security" [3, p. 63].

The Department of Immigration

On 13 July 1945, the Department of Immigration (DI) was formally established, with Arthur Calwell as its first minister. He announced the main directions of his policy. He promoted mass immigration with the slogan "Populate or Perish", emphasizing immigration from the British Islands. As a result of the decline in natural population growth in the United Kingdom, Arthur Calwell paid attention to the other European countries; there was also the idea of inviting Scandinavian immigrants [2, p. 246].

The main task of the DI became the migration flows' regulation to the country. The Department existed between July 1945 and June 1974 with this exact name, but we should note, it's title had been changed more than ten times (twice coming back to the previous names) which reflects the core issues of the Department's activities in the period.

The main functions of DI were immigration issues (as encouraging and management, admission of contract immigrants), repatriation of destitute

Australians, the emigration of children and aboriginals, regulations of passports, and deportation. Among others, the function of newspapers in foreign languages' publication.

The names and periods of commencement and cessation of all Ministers for Immigration from 1945 till 1974 are present in Table 1 (see Tab.1).

Table 1. **Department of Immigration former ministers 1945-1974**

Name	Title	Commencement	Cessation
Arthur Calwell	Minister for Immigration	13 July 1945	19 December 1949
Harold Holt	Minister for Immigration	19 December 1949	24 October 1956
Athol Townley	Minister for Immigration	24 October 1956	19 March 1958
Alexander Downer, Sr.	Minister for Immigration	19 March 1958	18 December 1963
Hubert Opperman	Minister for Immigration	18 December 1963	14 December 1966
Billy Snedden	Minister for Immigration	14 December 1966	12 November 1969
Phillip Lynch	Minister for Immigration	12 November 1969	22 March 1971
Jim Forbes	Minister for Immigration	22 March 1971	5 December 1972
Lance Barnard	Minister for Immigration	5 December 1972	19 December 1972
Al Grassby	Minister for Immigration	19 December 1972	12 June 1974

Source: [4]

Displaced Persons in Australia

Towards the end of the war, the Australian authorities increasingly expressed interest in Displaced Persons, who “fled their countries which had been utterly destroyed by war or overran by the Soviet Union” [5] and were under the auspices of the International Refugee Organization (IRO), mainly in the occupied territories in Germany and Austria [2, p. 247].

A. Calwell noted: “because other countries compete for the best immigrants if we do not act quickly, we may lose the opportunity to choose” [6, p. 35]. On July 21, 1947, he signed an agreement with the IRO, which allowed accepting Displaced Persons from Central and Eastern Europe. Between 1947 and 1953 the Australian Government assisted over 170 000 Displaced Persons to migrate to Australia.

The first of them had arrived in November 1947 and consisted of “Beautiful Balts” – the young Lithuanians, Latvians, and Estonians, who were presented as close to the Scandinavian peoples and carefully selected with a view to a positive attitude towards them among the public of Australia [7].

The selection criteria were later more balanced. But they always included instructions to choose young, strong and healthy people, who were sent for two years to work, most often physically in the places and professions clearly defined by the government. This was done with the purpose not to create competition for local businesses in the labor and housing markets, as well as to close the need for workers in those industries and country’s regions that were avoided by Australians.

Almost immediately after the first, the second wave of immigrants (11,5 thousand), including Jews, arrived. In total, by the end of 1952, 700 thousand people arrived in Australia [2, p. 248].

In the middle 1950s, the Australian Department of Immigration also realized, that family reunion was an important component of successful settlement. In 1955 the Department implemented “Operation Reunion” – a scheme was intended to assist family members overseas to migrate to Australia to be reunited with family already living in Australia [3, p. 131]. As a result, 30 thousand people manage to migrate from countries such as Bulgaria, Czechoslovakia, Hungary, Poland, Romania, the Soviet Union, and the former Yugoslavia under this scheme [1, p. 35].

Table 2 **Major birthplace regions of the overseas-born, 1971**

Region	In thousands	%
British Isles	1 088	42,2
Other Europe	1 108	43,5
Middle East	74	2,9
Northern America	43	1,7
Central and South America	11	0,4
Africa	34	1,3
Asia	108	4,2
Oceania	98	3,8
TOTAL		100

Source: based on [8, p. 210]

CONCLUSIONS

Consequently, we can conclude that the creation of the Department of immigration in Australia was a necessary step in the state's foreign and domestic policy, due to international tensions, the deployment of World War II, and the lack of human resources on the continent.

It was vital to rethink immigration policy and make some steps to increase population. Firstly the Interdepartmental Committee on Migration was established (1942), and after the end of the war the Department of Immigration was created (1945), its first minister promoted mass immigration with the slogan "Populate or Perish". Two years later an agreement with the IRO, which allowed accepting Displaced Persons from Central and Eastern Europe, was signed. Between 1947 and 1953, 170 thousand Displaced Persons migrated to Australia.

As a result of DI activity, the quantity of "the New Australians" was growing, and in the period from 1947 to 1969, more than 2 million people had immigrated, 880 thousand of whom were of British origin. However, with such a large-scale rate of immigration, it became clear that it was

impossible to “fill the labor market” only with British citizens. Australians welcomed immigrants from the “Nordic countries”, and European origin (such as Italians, Greeks, residents of Yugoslavia and Malta). The problem was also in these people’s adaptation to Australian society, yet most “the New Australians” did not speak English.

The Department’s title had been changed more than ten times, which reflected the core issues of the Department’s activities in the periods. The first transforming of the Department took place in June 1974, while the functions of the Department of Labour and the Department of Immigration were united. The new name became the Department of Labor and Immigration (DLI).

Bibliography:

1. A History of the Department of Immigration. Managing Migration to Australia. URL: https://www.homeaffairs.gov.au/news-subsite/files/immigration-history.pdf (accessed 12 May 2020).
2. Lencznarowicz J. Australia. Warszawa: TRIO, 2005. 488 s.
3. Armit M. Immigration the waves that shaped Australia, 1945–2006: How ordinary and extraordinary men and women in a small “ex-servicemen’s department” that many thought would not last went on to deliver Australia’s great post-World War II immigration program and how others who followed squared up to the changes and challenges since. 3rd ed. Canberra, 2006. 672 p.
4. Former Ministers, Parliamentary Secretaries and Secretaries. URL: https://web.archive.org/web/20131030040645/http://www.immi.gov.au/about/anniversary/former-ministers-parlsec-secretarys.htm (accessed 17 May 2020).
5. New Australia Site of the Migration Heritage Centre at the Powerhouse Museum is a NSW. URL: http://www.migrationheritage.nsw.gov.au/exhibition/objectsthroughtime-history/1945-1965/index.html (accessed 09 June 2020).
6. Kunz E. Displaced Persons. Calwell’s New Australians. Sydney, 1988. 285 p.
7. Persian J. Beautiful Balts. Sydney: NewSouth Publishing, 2017. 240 p.
8. Powell J. M. Historical Geography Modern Australia: The Restive Fringe (Cambridge Studies in Historical Geography). Cambridge New York Port Chester Melbourne Sydney: Cambridge University Press, 1991. 424 p.

П.С. Чуткий
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАКИСТАНО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИН

Проаналізовано дослідження пакистано-китайських відносин в американській історіографії. Виокремленні найхарактерніші риси американської історіографії стосовно зазначених відносин.
Ключові слова: *стратегічне партнерство, геополітика, Південна Азія, пакистано-китайські відносини.*

American Historiography of Pakistani-Chinese Relations

The studies of pakistani-chinese relations in American historiography were analyzed. The author highlighted the characteristic features of American historiography of these relations.
Key words: *Strategic alliance, geopolitics, South Asia, pakistani-chinese relations.*

На особливу увагу заслуговує регіон Південної Азії, який вважається одним із густонаселених регіонів світу зі складною геополітичною ситуацією, тісно пов'язаною з зовнішньою політикою таких глобальних гравців, як Китай та США, що зумовлює необхідність вироблення оптимальних стратегій вирішення суперечок та пошуку взаємовигідних рішень у випадку загострення відносин між такими «ментально» різними країнами, як Пакистан та Індія. Історично склалося так, що Пакистан при конфронтаційному характері відносин з Індією, традиційно спирався на підтримку з боку Китаю, в той час як Індія поступово тяжіла до налагодження більш тісних партнерських відносин зі США. Як наслідок, в кожній зазначеній країні склалися певні моделі двосторонніх відносин.

На противагу дослідникам з Індії, Пакистану та Китаю, де традиційно сформувалися потужні центри вивчення пакистано-китайських відносин зі значним досвідом аналізу та прогнозування зазначених двосторонніх відносин, американські політологи, історики та фахівці з міжнародних відносин тривалий час не приділяли достатньої уваги пакистано-китайському стратегічному партнерству, зосереджуючи

дослідницький потенціал більшою мірою на інших регіонах світу. Докорінні зміни у світі наприкінці XX – на початку XXI століть, в яких важливе місце посідає регіон Південної Азії (розробка та випробовування ядерної зброї Індією та Пакистаном, зростання економічної та політичної ваги Китаю у міжнародному вимірі, події 11 вересня 2001 р.) детермінувало проведення США більш зваженої політики у зазначеному регіоні, яка стала ґрунтуватися на розширеному аналізі специфіки пакистано-китайських відносин як однієї з вузлових для Вашингтону у довгостроковій перспективі.

Тож, актуальність цієї теми зумовлює зростання кількості публікацій американських дослідників, науковий інтерес яких зосереджений на особливостях пакистано-китайських відносин. Проте варто зупинитися на найбільш відомих працях провідних аналітиків, які наочно демонструють рівень вивчення та акцентування на певних аспектах зазначеної теми. Мета дослідження полягає у стислому аналізі та виокремленні найсуттєвіших рис в американському висвітленні пакистано-китайських відносин.

Однією з найбільш канонічних праць з історії Пакистану, де також побіжно розглядаються пакистано-китайські відносини, вважається науковий доробок (представлений сімома підручниками та десятками статей) провідного наукового співробітника центру Брукінґс Стівена Коена, першого американського науковця, який започаткував дослідження в сфері безпеки у Південній Азії [7]. Дослідник виокремлює лише одну слабку сторону двосторонніх відносин між Пакистаном та Китаєм – відсутність бажання пакистанців відвідати чи переїхати до Китаю [8, p. 44]. Тобто, включає в себе чинник культурної взаємодії, в той час як за іншими параметрами співробітництво між двома країнами тільки зростає.

Питання геополітичного впливу Китаю на Пакистан ретельно досліджено доцентом кафедри стратегічних та оперативних досліджень Військово-морського коледжу США Ісааком Б.Кардоном (Isaac B.Kardon). Дослідник наголошує на особливому значенні для США дослідження вищезгаданих відносин: «Враховуючи значення Пакистану для США та його стратегічне положення, розуміння китайського впливу в цьому регіоні також є життєво важливим питанням для політичних кіл США» [3]. Одна з останніх праць науковця була присвячена розвитку порту Гвадар, в якій Пакистану відведено роль

своєрідного транзитного коридору для забезпечення стратегічних цілей Пекіну. Аналізуючи значення порту Гвадар для Китаю, автор зробив такі висновки: «На даний момент гамбіт Китаю у Гвадарі вирішує більш суттєві проблеми, пов'язані з внутрішньою стабільністю Китаю, периферійною безпекою та доступом до морських шляхів через Індійський океан» [2]. З усебічним аналізом основних аспектів пакистано-китайських відносин можна ознайомитися в його ранній праці «China and Pakistan: Emerging Strains in the Entente Cordiale» [1]. Використання огляду історичного контексту цих відносин та моделювання перспективи співробітництва між двома цивілізаційно різними державами, робить зазначену наукову розвідку цінним джерелом для розуміння геополітичних процесів, що відбуваються у Південній Азії.

Спроба дати оцінку зовнішній політиці Пекіну, в якій Пакистан посідає стратегічно важливе місце, подана у працях провідного фахівця з міжнародних відносин Китаю Дж.В.Гарвера (John Garver), а саме, у п'ятнадцятому розділі аналітичної роботи «South Asia in 2020: future strategic balances and alliances» [4, p. 385–447], де науковець виокремив дві тенденції, що можуть впливати на послаблення чи посилення пакистано-китайських відносин: китайсько-індійське зближення та зростання ісламських транснаціональних бойових угрупувань [4, p. 388]. Окрім двох факторів також детально було розглянуто вплив подій 11 вересня 2001 р. на зміцнення антитерористичної співпраці між Пекіном та Ісламабадом [4, p. 392–395]. Автор підсумовує, що визначальна роль у двосторонніх відносинах буде за Китаєм, який зацікавлений у збереженні наявного балансу сил у регіоні Південної Азії.

На особливу увагу заслуговує звіт круглого столу проведеного Китайськими студіями Центру військово-морського аналізу, який проходив 31 березня 2010 р. під керівництвом модератора дискусії Кері Дамбо (Kerry Dumbaugh). В анотації панельної дискусії, зазначається, що «США та Китай мають спільні життєво важливі інтереси в Пакистані, проте у них відсутня однакова оцінка загроз та ієрархії пріоритетів» [5]. Таким чином, сама риторика документу передбачає розгляд Пакистану як сфери боротьби за вплив між двома світовими потугами – США та Китаєм.

Кропіткий, ґрунтовний аналіз специфіки пакистано-китайських відносин було зроблено Дослідницьким центром Брукінґс, який у березні 2017 р. провів три семінари у чотиристоронньому форматі між

представниками Пакистану, Індії, Китаю та США у контексті проекту «Стратегічного ланцюга» (Strategic Chain) [6, p. 1]. Як вказано у висновках, присвячених стислому оглядові концептуальних принципів вищезазначеного проекту, подібні зустрічі були історично безпрецедентними, оскільки, можливо, це був перший досвід такого рівня між представниками академічних кіл, які разом обговорювали нагальні проблеми міжнародної безпеки та контролю за ядерною зброєю [6, p. 14]. Також слід виділити якісний аналіз стратегічних доктрин чотирьох розглянутих країн та можливості їхньої взаємодії між собою.

Варто виокремити характерну рису американської історіографії зазначеної проблематики, яка полягає у ставленні до Пакистану як до країни-суб'єкта зовнішніх впливів, яка потребує пильної уваги, насамперед, у сфері безпеки в регіоні. Також доречно зауважити, що пакистано-китайські відносини часто розглядаються американськими науковцями та аналітиками крізь призму багатосторонніх відносин у південноазійському регіоні, де пакистано-китайське співробітництво в різних галузях оцінюється як важлива компонента складної політичної мозаїки в південній частині Азії.

Отже, проводячи стислий огляд сучасного стану пакистано-китайських відносин крізь призму світоглядної парадигми американських дослідників, можна зробити висновки про акцентування уваги науковців зі США на багатовекторній специфіці міжнародних відносин у регіоні Південної Азії, в якій не завжди комплексно розглядаються двосторонні відносини окремо взятих країн, а основна увага приділяється значною мірою міжнародним аспектам, пов'язаним із такими окремо взятими факторами як загроза тероризму, підтримання балансу сил у регіоні, ядерна безпека тощо. Проте останнім часом пакистано-китайський чинник в Південній Азії привертає дедалі більшу увагу американських науковців, маючи перспективи подальших досліджень.

Використані джерела та література:

1. Isaac B. Kardon. China and Pakistan: Emerging Strains in the Entente Cordiale. National Defense Unifersity. March 25, 2011. 26 p.
2. Isaac B. Kardon. China's Geopolitical Gambit in Gwadar. The Wilson Center. URL: https://www.wilsoncenter.org/blog-post/chinas-geopolitical-gambit-gwadar

3. Isaac B. Kardon. The Wilson Center. URL: https://chinafellowship.wilsoncenter.org/microsite/2/node/93797
4. John Garver. The Sino-Pakistan Entente Cordiale and the Future Accommodation of India and China. South Asia in 2020: Future Strategic Balances and Alliances. Strategic Studies Institute. November, 2002. 385–447 pp.
5. Kerry B. Dumbaugh. Exploring the China-Pakistan Relationship. Roundtable Report. CNA China Studies. March 31, 2010. 23 p.
6. Robert Einhorn, W.P.S. Sidhu. The Strategic Chain Linking Pakistan, India, China, and the United States. Arms Control and Non-Proliferation Series. Paper 14. March, 2017. 68 p.
7. Stephen P. Cohen. Brookings. URL: https://www.brookings.edu/author/stephen-p-cohen/?type=all
8. Stephen P. Cohen. The future of Pakistan. The Brookings Institution. Washington, D.C. January, 2011. 69 p.

Є.В. Шатілов
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ВНЕСОК РОБЕРТА ЕДЕЛЬМАНА У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО СПОРТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

Проаналізовано доробок американського історика, професора російської історії та історії спорту університету Сан-Дієго (Каліфорнія) Роберта Едельмана. Виокремлено основні ідеї стосовно сутності, аспектів функціонування та трансформації радянського спорту у другій половині XX століття. Праці Р.Едельмана стали важливою віхою в застосуванні новітніх підходів у методології (мікроісторія, гендерна історія, просопографія) до контексту спорту в СРСР між 1953 і 1991 рр.

Ключові слова: *Роберт Едельман, школа ревізіоністів, США, СРСР, видовищний спорт, Спартак.*

Robert Edelman's Contribution to the Study of Soviet Sport History in the Second Half of the 20th Century

The works of Robert Edelman, an American historian, professor of Russian history and history of sports at the University of San Diego (California), are analyzed. The main ideas concerning the essence, aspects of functioning and transformation of Soviet sport in the second half of the 20th century are identified.

R. Edelman's works became an important milestone in the application of the latest approaches in methodology (microhistory, gender history, prosopography) to the context of sports in the USSR between 1953 and 1991.
Key words: *Robert Edelman, School of Revisionists, USA, USSR, spectacular sports, Spartak.*

У другій половині 1980-х рр., протягом періоду «прискорення» та «перебудови», в СРСР розпочалася доба плюралізму в методології історичної науки. Панування єдиного підходу до досліджень, політизованість та заідеологізованість мали місце і в розвідках, присвячених історії радянського спорту у другій половині XX ст. У 1990-х рр. великим одкровенням в СРСР стали роботи західних фахівців, як-то Д.Ріордан, Р.Едельман та М.О'Махоуні, що досліджували радянський спорт як цілісну систему, розглядаючи методику підготовки атлетів, статус того чи того виду спорту серед широкого загалу, візуальну складову фізкультури та її роль як масового явища, ступінь заідеологізованості спортивної сфери.

Найбільш впливовим американським дослідником спорту СРСР другої половини XX століття вважається Роберт Едельман, професор російської історії та історії спорту університету Сан-Дієго (Каліфорнія) (нар. у 1945 році) – передусім, завдяки тому, що саме цьому американському дослідникові вдалося подати комплексне бачення ролі фізкультури в СРСР протягом усього панування радянської влади, структурувати ґрунтовний матеріал за періодами та виокремити дихотомію завдань, що ставила перед атлетами комуністична номенклатура та звичайні вболівальники, а також кільком перекладам своїх праць російською.

Роберт Едельман розпочав свої дослідження у другій половині 1960-х рр., початково сферою його зацікавлень було суспільно-політичне життя Російської імперії між двома революціями. До теми спорту він звертається вже на початку 1980-х, під впливом, з одного боку, вражень від стажувань у Радянському союзі, а з іншого – перевагою у цей період серед дослідників-радянологів т. зв. «ревізіоністів». Їхні попередники, представники тоталітарної школи, наголошували на тому, що радянське суспільство є кардинально відмінним за західної демократії та вважали, що провідною у суспільних процесах є роль держави. Ревізіоністи розглядали радянське суспільство як подібне

до західних, знаходили відповідники головних феноменів тамтешньої культури другої половини XX століття (масова культура, культура споживання тощо). Сам Р.Едельман підтверджував, що великий вплив на нього мали представники Бірмінгемської школи культурних досліджень та відомий соціолог та антрополог Норберт Еліас [1, с. 29].

У своїй ключовій праці «Серйозна забавка. Історія видовищних видів спорту в СРСР», що вийшла друком у 1993, Роберт Едельман переглядає західне бачення радянського спорту. У передмові до книги він зазначав, що «Захід завжди сприймав радянський спорт крізь призму міжнародних змагань» [2, с. 5]. Натомість, мало хто наважувався аналізувати систему фізкультури в СРСР зсередини, розділяти систему масового спорту та «спорту високих досягненнь», обидва з яких мали стати елементом «м'якої сили» у «холодній війні», але перше насправді було ефімерним у порівнянні з другим. Якщо протягом 1920 – 1930-х рр. СРСР прагнув зробити спорт всенародним, з метою підготовки громадян до виробничих досягнень і служби в армії, то на межі 1940-х і 1950-х рр. спостерігається зміна вектору, що продиктована реаліями протистояння із Заходом у період «холодної війни»: держава витрачала ресурси на підготовку найкращих спортсменів, які покажуть результати на Олімпійських іграх та світових першостях, атлети отримували державну стипендію та підтримку і ставали, фактично, професіоналами, формально залишаючись аматорами. Такий підхід, разом із визначенням Олімпійських ігор, як головної цілі ствердження домінування над Заходом із прагненням досягати успіху в усіх олімпійських видах спорту (на противагу американському та британському підходу із культивуванням «корінного спорту», тобто власних, традиційних змаганнь) і зумовив домінування радянських спорсменів на ключових міжнародних змаганнях у другій половині XX століття.

Утім, варто відзначити, що соціалізм, попри провідну роль держави у керівництві спортом, зробив його елементом масової культури, подібно до аналогічних процесів на Заході. Видовищний спорт (зокрема, футбол і хокей) відігравали у цьому головну роль, при чому симпатії пересічних громадян не завжди співпадали із ієрархією, яку встановлювала комуністична номенклатура. Цю конфрантацію Р.Едельман побачив у протистоянні футбольних команд «Спартака» і «Динамо», яке мало особливу гостроту у 1940 – 1970-х рр. У своїй статті «Короткий шлях сказати «ні»: московські робочі, сparta-

ківський футбол, і комуністична партія у 1900–1945» та у пізнішій праці «Московський «Спартак». Історія народної команди у «країні робітників» [4] він співставив номенклатурне «Динамо», що користувалось підтримкою всесильного апарату держбезпеки та «Спартак», що виник як товариство промкооперації та швидко отримав неофіційну назву «народна команда» [4, с. 5]. Команда МВС ототожнювалась із владою, а отже з ієрархією, а «Спартак» здобув славу команди з позасистемними прихльниками та хуліганами, що свідчило, утім, про щирість вболівальників цього московського товариства [3, с. 1498]. Додатковим полюсом протистояння офіційній позиції стають команди з національних окраїн: боротьба проти домінування московських команд, яку успішно вело київське «Динамо» у футболі чи титул баскетбольного «Жальгіріса», що виборов у кінці 1980-х рр. у запеклій боротьбі з московським ЦСКА, базовим клубом збірної СРСР. Спортивні товариства республік, підтримувані місцевою елітою стали серйозним фактором відродження національних почуттів у суб'єктах федерації вже наприкінці 1980-х рр. [2, с. 230].

У статті «П'ять капелюхів Ніни Пономарьової: спорт, магазинна крадіжка та «холодна війна»» Р.Едельман звертається до мікроісторичного і гендерного підходів в історії спорту. Дослідник проаналізував один із перших міжнародних скандалів за участі радянської спортсменки: перед зустріччю радянських та британських легкоатлетів у серпні 1956 року олімпійська чемпіонка з метання диску Ніна Пономарьова була спіймана на крадіжці 5 капелюхів у одному з лондонських магазинів. Цей побутовий інцидент дав поштовх і підживив конфронтацію: Едельман проаналізував його не тільки через призму риторики ЗМІ, дипломатичної переписки та спогадів сучасників, а й у контексті біографії Пономарьової, яка, на його думку, не вписувалась у післявоєнний антиемансипаційний канон. Ситуацію навколо крадіжки і її осмислення у статті Р.Едельмана є і чудовим прикладом мікроісторичного дослідження: одна конфліктна ситуація продемонструвала нерозуміння обома сторонами правової культури, спортивного устрою та законодавчого поля опонента, що зробило дуже довгим і болісним пошук компромісу [5, с. 224].

Підхід Р.Едельмана зіграв важливу роль у дослідженнях радянського спорту другої половини XX століття. Запропонована ним періодизація, ідеї щодо розвитку спорту у СРСР тієї доби відтворені у

різноманітних дослідженнях. Важливо підкреслити, що завдяки роботам американського дослідника у працях про історію радянського спорту було впроваджено новітню постановку проблеми – зокрема, це гендерна історія, мікроісторія та «історія знизу».

Використані джерела та література:

1. Спорт помогает ответить на фундаментальные вопросы. Интервью с Робертом Эдельманом. *Социологическое обозрение*. 2017. Т. 16. №2. С. 275–283.
2. Edelman R. Serious Fun. A History of Spectator Sports in the USSR. Oxford University Press, 1993. 307 p.
3. Edelman R. A Small Way of Saying “No”: Moscow Working Men, Spartak Soccer, and the Communist Party, 1900–1945. American Historical Review. December 2002. 1441–1474 pp.
4. Edelman R. Spartak Moscow: A History of the People’s Team in the Workers’ State. Cornell University Press, 2009. 368 p.
5. Edelman, R. The five hats of Nina Ponomareva: sport, shoplifting and the Cold War. Cold War History, 2017. №17(3). 223–239 pp.

В.В. Дронів

молодший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ІСТОРІЯ КОЛОНІАЛЬНИХ СУДЕН ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ АВСТРАЛІЇ

В даній роботі розглянуто Австралійські колоніальні судна окремих колоній, що були призначені для місцевої оборони. Австралійські колонії тримали контроль над своїми військово-морськими флотами до періоду коли в 1901 р. було створено військово-морські сили Співдружності. Виходячи з цього, також було проаналізовано виникнення Королівського флоту Австралії – який є військово-морським відділенням австралійських збройних сил.

Ключові слова: *військово-морські судна, Австралійський союз, колонія.*

The History of the Australian Navy Colonial Vessels

This paper examines the Australian colonial vessels of the individual colonies that were intended for local defense. The Australian colonies held control of their navies until the Commonwealth Navy was established in 1901. Based on this, the

origin of the Royal Australian Navy, which became a naval part of the Australian Defense Force, was also analyzed.

Key words: *naval vessels, the Commonwealth of Australia, colony.*

Транспорт загалом можна визначити як перевезення вантажів та людей в комерційних або соціальних цілях. Коли це визначення розміщується в контексті певної країни, наприклад, Австралії, воно не може передати життєво важливу роль, яка виходить за рамки просто фізичного руху, що транспорт відігравав у розвитку економічної інфраструктури країни.

Транспортна історія постійно змінюється та вдосконалюється, насамперед завдяки впровадженню технологічного прогресу, який має деякий еволюційний характер, але час від часу квантовими стрибками, коли інженери використовували механічні науки для транспортних засобів, кораблів та літаків.

Австралія – це єдина у світі держава, що займає цілий континент. Вона є найбільшим островом і найменшим континентом на планеті. Стійке покращення швидкості та транспортних засобів стало життєво важливою частиною створення необхідної інфраструктури, яка підтримувала економічний розвиток Австралії. Існує паралель між поступовою появою кращих та ефективніших транспортних систем, зростанням та різноманітністю австралійської економіки. Цей шлях, до кращих способів подолати зростаючі транспортні потреби забезпечив австралійців стимулом, будь то інженери, будівельники вагонів чи менеджери судноплавства, бути в курсі закордонних тенденцій щодо вдосконалення конструкції або, оскільки кардинально нові винаходи замінили існуючі транспортні засоби будьте готові адаптувати ці нові машини до місцевих вимог.

Вражаючими особливостями транспорту в Австралії були прискорені темпи змін протягом останніх десятиліть, які справдили фундаментальний вплив на соціальну структуру життя. Там, де спочатку було спрямовано на більш економічні засоби транспорту, поява автомобілів та літаків назавжди змінила спосіб життя населення.

Отже, для дослідження XIX ст. було б цікаво розглянути військово-морські сили Австралії з їх досягненням у технології будівництва військових кораблів. Переважно всі австралійські колонії мали свої військово-морські сили для місцевої оборони. Так, історія військо-

во-морських сил Австралії розпочалась ще за часи створення Австралійського Союзу в 1901 р.

Про морську історію Австралії написано порівняно небагато, і, як зазначав Джон Бах: «В країні, яка оточена водою, яка була колонізована та забезпечувалась морем, надзвичайно бракує морської традиції» [1]. Море та річкові системи, тим не менш, мають велике значення в історії транспорту.

На початку дев'ятнадцятого століття в Сіднейській гавані розпочалося будівництво військово-морського укріплення під контролем *уряду Нового Південного Уельсу*. В листопаді 1839 р. військовий корабель Сполучених Штатів Америки «Vincennes» увійшов в бухту Сіднея непоміченим у ночі, на що жителі міста не очікували [2]. Королівський військово-морський флот Великої Британії в Австралії місто Сідней використовував основною базою, чому уряд Нового Південного Уельсу не надавав значення для створення свого особистого військово-морського флоту. Після цього, на початку Кримської війни в 1854 р. уряд Нового Південного Уельсу проводив тендери на будівництво канонерського човна для оборони Сіднея. Першим морським судном був корабель під назвою «Spitfire» (ескадрений міноносець, Acasta – класу руйнівник з Королівського військово – морського флоту). Хоч він і був трансформований з штатського судна «Spitfire», потім він став першим військово-морським кораблем, який був побудований в Австралії. Судно «Spitfire» перебувало в експлуатації у колоніальному флоті до 1859 р., після цього було передано Квінсленду. У 1882 р. Королівський військово-морський флот Великобританії відправив Новому Південному Уельсу військовий корабель в повному озброєнні «Wolverine», який перебував в експлуатації до 1892 р. і був навчальним кораблем.

Військово-морські сили *Квінсленду* було сформовано в 1883 р. Завдання полягало в тому, щоб допомогти в обороні протяжної берегової лінії колонії Квінсленду. Для їх реалізації використовувалися два канонерські човни (клас невеликих бойових кораблів з артилерійським озброєнням, призначених для бойових дій на річках, озерах і в прибережних морських районах, охорони гаваней) та міноносець (надводний морехідний корабель невеликого водотоннажності, основним озброєнням якого є торпедне). Одним з цих канонерських човнів був «Paluma», позичений Королівському флоту Великобританії для дослі-

дження Великого бар'єрного рифу та Східного узбережжя Австралії. Після придбання наступних кораблів військово-морські сили Квінсленду були другими за масштабами в Австралії. П'ять барж були сформовані у додаткові канонерські човни. До об'єднання у Федерацію кораблі, які важили понад 450 тон і були оснащені 127-міліметровими гарматами, були найбільшими, які були побудовані в Австралії. Квінсленд також придбав ще один міноносець, мінний загороджувач (спеціалізований військовий корабель або літальний апарат, призначений для постановки мінних загороджень, що ускладнюють рух кораблів і суден противника) та патрульний корабель (також згадується як сторожовий корабель або патрульного судна) є відносно невеликий військовий корабель як правило, призначені для берегової оборони, охорони кордонів, імміграційного права – enforcement, пошук і рятувальних обов'язків). Потім було утворено морські бригади у великих містах узбережжя.

У *Південній Австралії* військово-морські сили почали створюватися у 1880-х р. Сер Вільям Ван, тодішній генерал-губернатор, був найвпливовішим захисником ідеї колоніального флоту. В 1884 р. у колонії доставили на той час модерніший корабель з усіх кораблів колоніальних флотів, канонерський човен «Protector», який важив 920 тон.

Тасманія. В 1830-х р. у колонії злочинців «Земля Ван-Дімена» в Порт-Артурі було побудовано і експлуатувалося озброєне вітрильне судно під назвою «Еліза». Озброєну шхуну (являє собою тип вітрильного судна, що визначає його буровою установкою: передньо-кормовий сфальсифікований на всіх 2-х або більше щоглах, а у випадку 2-мачтової шхуни передня щогла, як правило, коротша за основну) використовували для регулювання антипіратських виїздів, а також для безпеки колонії злочинців. У 1883 р. Тасманія придбала міноносець другого класу ТВ-191 [3].

В 1853 р. *колонія Вікторія* побудувала перший корабель, оснащений зброєю і названий «Вікторія», який було спущено на воду 30 червня 1855 р. Корабель «Вікторія» брав участь у Маорійських війнах. Колоніальний уряд Вікторії, придбавши військовий корабель панцерник «Цербер», (броненосний артилерійський корабель, призначений для знищення кораблів всіх типів і встановлення панування на морі. Раніше називалися – панцирне судно, Панцирний корабель) отримав в подарунок корвет (традиційно це найменший клас судна,

який вважається належним (або оціненим) військовим кораблем. Клас військових кораблів над корветом – це клас фрегата, тоді як клас нижче – історично клас військового шлюпу), з паровою машиною і був названий «Нельсон». У 1884 р. колонія Вікторія придбала ще декілька кораблів, в яких входили міноносець I-го класу, два міноносці II-го класу та два канонерські човни. Військово-морські сили Вікторії припускали, вважали що їх флот був найсильнішим колоніальним флотом з усіх інших морських сил Австралії.

В Західній Австралії у 1879 р. було сформовано підрозділ, «Морські артилеристи Фрімантлу», який було створено для надання допомоги в обороні Порт-Фрімантл. Підрозділ формувався з колишніх моряків, матросів з торгових суден та інших добровольців. Він був оснащений двома мідними 6-фунтовими польовими гарматами. У 1889 р. ці гармати були замінені двома 9-фунтовими гарматами, в комплекті з передками і повозками.

В 1901 р. сформовано Військово-морські сили Співдружності завдяки об'єднанню австралійських колоніальних флотів після федерації. Спочатку він призначався для місцевої оборони, і він дедалі більше відповідав за оборону регіону, оскільки англійці почали зменшувати свої сили в Тихому океані [4]. У 1908-1909 рр. було вирішено про компромісне рішення, і австралійський уряд погодився створити збройні сили, які будуть використовуватися для місцевої оборони, але які зможуть сформувати підрозділ флоту в рамках імперської військово-морської стратегії, хоча і без центрального контролю. Отже, в 1909 р. уряд заснував австралійський Королівський військово-морський флот, який поглинув у себе військово-морські сили співдружності. Флот, який отримав назву «Королівський флот Австралії» (RAN), є військово-морським флотом австралійських збройних сил оборони. В результаті силова структура флоту була встановлена на рівні «одного бойового крейсера, трьох легких крейсерів, шести есмінців та трьох підводних човнів».

Королівський флот Великобританії продовжував забезпечувати обороноздатність «блакитних вод» в Тихому океані аж до перших років Другої світової війни. Потім, в результаті швидкого розширення військового флоту, були придбані великі надводні кораблі і побудовано безліч невеликих бойових кораблів. В десятиліття після війни RAN придбала невелику кількість авіаносців, останній з яких був виведений з експлуатації в 1982 році [5, 6].

Після Другої світової війни розмір RAN знову зменшився, але він набув нових можливостей із придбанням двох авіаносців – Сіднею та Мельбурна. RAN бачив активні дії у багатьох конфліктах, епохи холодної війни в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні і діяв поряд з Королівським флотом та ВМС США біля Кореї, Малайзії та В'єтнаму. З кінця «холодної війни» РАН входить до складу коаліційних сил у Перській затоці та Індійському океані, що діє на підтримку операції «Тапочка» та проводить операції з протидії піратству. Вона також була розгорнута на підтримку австралійських миротворчих операцій у Східному Тиморі та на Соломонових островах [6].

Високий попит на персонал у Другій світовій війні призвів до створення у 1942 р. відділення Жіночої Королівської військово-морської служби (WRANS), де понад 3000 жінок служили на берегових посадах. WRANS був розформований у 1947 р., але потім відновлений у 1951 р. під час холодної війни. Він отримав статус постійного в 1959 р., а РАН був останньою гілкою для інтеграції жінок до австралійських військових у 1985 р.

Сьогодні RAN складається з 46 введених в стрій кораблів, 3 унтер-офіцерських судів і більше 16 000 чоловік особового складу. ВМС є одними з найбільших і найбільш досконалих військово-морських сил в Південно-Тихоокеанському регіоні, мають значну присутність в Індійському океані і проводять операції по всьому світу на підтримку військових кампаній і миротворчих місій.

Значення транспорту для Австралії надзвичайно велике. Він виконує важливі економічні, соціальні, культурні та оборонні функції держави. Обороноздатний транспорт (а саме, ефективне перекидання військ і озброєння, постачання, евакуація людей і матеріально-технічних ресурсів) – це один з найважливіших факторів обороноздатності держави.

Використані джерела та література:

1. Bach J. A Maritime History of Australia: book. Melbourne: Pan Books, 1982. 458 p.
2. Dean Boyce. The Wolves are at the door. Sydney's century of invasion fears. 2011. 39 p.
3. McIntyre P., Wisby C. When's a submarine not a submarine? Australian Broadcasting Corporation. 9 May 2009.

4. Dennis Peter. The Oxford Companion to Australian Military History. Melbourne: Oxford University Press Australia & New Zealand. 2008. P. 466-470.
5. Macdougall A. Australians at War: A Pictorial History. The Five Mile Press. 1991. 23 p.
6. Стівенс Д. «RAN – коротка історія». Королівський флот Австралії. URL: https://www.navy.gov.au/history/feature-histories/ran-brief-history

Д.І. Іванов
молодший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

БРИТАНСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ В ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД (1991–2010 РР.)

Розглядається британська політика щодо Південного Кавказу та Центральної Азії. Південний Кавказ посідає важливе місце в британській зовнішній політиці завдяки своєму геостратегічному розташуванню. Після розпаду СРСР та проголошення незалежності республік Південного Кавказу, цей регіон опинився у центрі уваги завдяки каспійським нафтовим родовищам та можливості отримати через Каспійське море доступ до ресурсів Центральної Азії. Своєю чергою Центральна Азія не була пріоритетним регіоном для Великої Британії. Завдяки його проміжному становищу між Росією, Середнім Сходом та Китаєм цей регіон цікавив британську політичну еліту, насамперед у контексті проблематики міжнародної безпеки, а також наявності значних родовищ нафти і газу в Казахстані та Туркменістані.

Ключові слова: *Велика Британія, Південний Кавказ, Центральна Азія, міжнародні відносини.*

British Foreign Policy Towards South Caucasus and Central Asia in the Post-bipolar World (1991–2010)

The proposed paper presents a review of British foreign policy towards South Caucasus and Central Asia. South Caucasus had an important role in British foreign policy because of its geopolitical position. After collapse of the Soviet Union this region became point of interest for the West as a route to the Caspian oil and Central Asia. Meanwhile, the Central Asia was not a priority for the United Kingdom and was considered by the British elite as a middle ground between Russia Middle East and China.

Key words: *Great Britain, South Caucasus, Central Asia, international relations.*

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності республік Південного Кавказу цей регіон опинився у центрі уваги завдяки каспійським нафтовим родовищам та транзитному становищу на шляху до ресурсів Центральної Азії. Західні держави шукали можливості зменшити свою залежність від експорту енергоносіїв з Близького Сходу. Багатий на нафту Азербайджан становив значно більший інтерес для Великої Британії, ніж інші держави регіону. У випадку з Грузією економічний інтерес полягав у можливості прокласти нові нафто- та газопроводи у напрямку чорноморського узбережжя, на кшталт проекту «Баку–Тбілісі–Джейхан». За таких обставин Вірменія не викликала значної зацікавленості британського уряду. Проблемою на шляху налагодження поставок енергоносіїв стали місцеві (локальні) етнічні конфлікти. В силу історичних обставин в країнах регіону спалахнули три етнополітичні конфлікти – в Нагірному Карабасі, Південній Осетії та Абхазії. В кожен із цих конфліктів втручалися й позарегіональні держави, які намагалися просувати власні політичні інтереси.

Азербайджан є головним об’єктом британських інтересів у регіоні завдяки так званому «контракту століття» (1994 р.) [1], за яким британська нафтова компанія «British Petroleum» стала одним із ключових бенефіціарів розробки каспійського нафтового шельфу. Відповідно у Великій Британії сформувалося потужне лобі, зацікавлене у підтримці робочих стосунків з авторитарним режимом сім’ї Алієвих. За часів президентства Б.Єльцина російський уряд не приховував свою незгоду з появою у регіоні нових гравців і намагався тиснути на них. Адже до появи нафтопроводу «Баку–Тбілісі–Джейхан» уся енерготранспортна інфраструктура проходила російською територією. В квітні 1994 р. російський уряд направив Великій Британії ноту протесту, яка однак не призвела до якихось суттєвих змін у британській політиці. Загалом, станом на 2017 р. Велика Британія інвестувала в Азербайджан 27 млрд доларів [2]. Недивно, що британський уряд підтримував Азербайджан в нагірно-карабаському конфлікті.

Причини конфлікту у Нагірному Карабасі полягали в протиріччях між Вірменією та Азербайджаном стосовно статусу цієї території, що

була місцем компактного проживання вірмен, включеним до складу Азербайджанської РСР з політичних міркувань. Після проголошення незалежності Вірменії та Азербайджану міжетнічні протиріччя переросли в повномасштабну війну (1991–1994 рр.). На відміну від Придністровського конфлікту, війна в Нагірному Карабасі привернула значну увагу світової громадськості. До початку Першої чеченської війни це був найбільший конфлікт на пострадянському просторі.

Серед західних держав головним медіатором в конфлікті виступала Франція, де існувала потужна вірменська діаспора. Велика Британія керувалася в цьому конфлікті власними економічними інтересами. Ключова дилема конфлікту полягала в тому, що в ньому вступали у протиріччя два базові принципи міжнародного права – право на самовизначення вірменської громади Нагірного Карабаху та право Азербайджану на непорушність кордонів. Переговори про припинення вогню за посередництва ОБСЄ не мали успіху аж поки конфлікт у 1994 р. не перейшов у заморожену стадію. На той момент Вірменію та Карабах були змушені залишити 800 тисяч азербайджанців, у той час як 200 тисяч вірменів втекли з Азербайджану. Протягом наступних 20 років між двома країнами час від часу відбувалися військові загострення. Вірменські війська контролювали 9% території Азербайджану, що мотивувалося встановленням «зони безпеки» та забезпеченням транспортного сполучення з Нагірним Карабахом. Сполучене Королівство, як і інші західні держави, цікавило насамперед збереження стабільності в регіоні, через що їх влаштовував стан «замороженого конфлікту». Азербайджан, своєю чергою, проводив політику зовнішньополітичного балансування й намагався здобути підтримку з боку західних держав.

У випадку з Грузією ситуація була складнішою. На початку 1990-х рр. в країні розпочалися конфлікти в Південній Осетії та Абхазії (1992–1994 рр.), викликані протиріччями у стосунках абхазів та осетинів з центральною владою в Тбілісі. Введення російських військ у зону конфлікту в статусі миротворців закріпило обидві невизнані держави в російській зоні впливу. Варто зазначити, що в цей період Велика Британія виявляла інтерес тільки до абхазького конфлікту і практично ігнорувала конфлікт у Південній Осетії. Сполучене Королівство разом із Францією виступало проти запровадження спільної європейської політики з врегулювання регіональних конфліктів [3, р.

71]. Кардинальні зміни у стосунках із Грузією відбулися лише після «Революції троянд» (2003 р.). До влади в Грузії прийшов прозахідний уряд М.Саакашвілі, який проголосив курс на подолання корупції, реформування грузинської економіки та інтеграцію до НАТО та ЄС. Прозахідний курс грузинського уряду викликав ворожу реакцію з боку російського уряду, який вважав це доказом «оточення» Росії ворожими державами. Своєю чергою британський уряд підштовхував інституції ЄС до більш активних дій. Утім, у реагуванні на територіальні конфлікти в країнах Південного Кавказу європейські структури обмежувалися цивільними місіями, оскільки за словами одного з представників органів ЄС, «існує одне табу: військове втручання ЄС в СНД. Країнам ЄС можна продати цивільні місії, але ви не зможете відправити туди навіть військових радників! Оскільки це може розізлити великого сусіда» (Росію) [3, p. 73].

Загострення конфлікту на початку серпня 2008 р. призвело до введення російських військ на територію Грузії, що стало шоком для західних спостерігачів. Символічне значення цих подій полягало у тому, що це був перший збройний конфлікт між двома державами на території Європи після закінчення «холодної війни», якщо, звичайно, не враховувати вірмено-азербайджанську війну 1991–1994 рр. Попри суперечки з приводу того, хто першим розпочав бойові дії, більшість західних лідерів та експертів вважають, що «надмірна» реакція Росії лише приховувала справжні наміри Москви. Засудження дій РФ з боку Великої Британії підтверджує, що в Лондоні розуміли небезпеку російської політики для євроатлантичної системи колективної безпеки. Проблема полягала в тому, що фактичні результати війни 2008 р. та визнання РФ самопроголошених республік Абхазії та Південної Осетії не спричинили якихось серйозних економічних та політичних наслідків для Москви, що заохочувало російські еліти до подальшої геополітичної експансії. У 2009 р. нова американська адміністрація Б.Обами ініціювала «перезавантаження» стосунків з Росією. Подібного ж курсу дотримувалися й країни ЄС, які вважали співпрацю з Росією надто важливою, аби вона постраждала через цей прикрий інцидент.

Розглядаючи особливості британської політики щодо Центральної Азії варто зазначити, що цей регіон не був пріоритетним для Великої Британії і цікавив британський істеблішмент переважно в контексті безпекової політики (завдяки його проміжному розташуванню

між Росією, Середнім Сходом та Китаєм) та наявності родовищ нафти і газу в Казахстані та Туркменістані. Початково головним питанням, на якому було зосереджено увагу світової громадськості, стало вирішення долі радянського ядерного арсеналу, розташованого в Казахстані. Уряд Н.Назарбаєва погодився на вивезення ядерних боєголовок в обмін на гарантії безпеки Казахстану, подібних до декларативних запевнень Україні та Білорусі [4, с. 58]. Після вирішення питання ядерного роззброєння Казахстану політика британських урядів була підпорядкована стратегічній меті стримування російського та китайського впливу в регіоні. Британські енергетичні компанії, такі як «British Gas» та «British Petroleum», інвестували кошти в нафтогазовий сектор Казахстану, що підтримувалося британським урядом як засіб диверсифікації поставок енергоносіїв. Оскільки через Центральну Азію проходив головний маршрут постачання героїну з Афганістану, Велика Британія співпрацювала з місцевими урядами у протидії наркотрафіку. Варто також зазначити, що британський уряд вважав нераціональним мати постійну військову присутність британських військ у регіоні, на відміну від США, які впродовж певного часу утримували військові бази в Узбекистані та Киргизстані. Окрім цього Велика Британія надавала економічну допомогу Таджикистану, що пережив тривалу громадянську війну (1992–1997 рр.), та Киргизстану. Після силового придушення масових заворушень в Андижані (2005 р.) уряд Т.Блера зайняв жорстку позицію стосовно дій уряду Узбекистану та звинувачував його в порушенні прав людини [4, с. 59].

Підводячи підсумок відзначимо, що політика Великої Британії на Південному Кавказі та в Центральної Азії мала суттєві відмінності. Південний Кавказ розглядався як регіон, що має велику цінність для енергетичної безпеки Сполученого Королівства завдяки розвиткові каспійських нафтових родовищ Азербайджану. Одночасно спроби Грузії інтегруватися до НАТО та ЄС мали сприяти розширенню євроатлантичної системи колективної безпеки у південнокавказькому регіоні. Британський істеблішмент вибудовував свій підхід до регіону на прагматичних засадах, що виявлялося у сприянні «замороженню» локальних конфліктів та розбудові ефективної співпраці з керівними колами Азербайджану. Регіон Центральної Азії мав для Великої Британії другорядне значення через його віддаленість та відносно незначну цінність для британських національних інтересів.

Використані джерела та література:

1. The Contract of the Century. *Visions of Azerbaijan*. URL: http://www.visions.az/en/news/206/1ee04b7e/
2. Salmanov A. Minister: Great Britain invested over $27 billion in Azerbaijan's economy. *Azernews*. 2017. 14 December. URL: https://www.azernews.az/business/123986.html
3. Popescu N. *EU Foreign Policy and Post–Soviet Conflicts: Stealth intervention*. London: Routledge, 2011. 176 p.
4. Юн С. М. Сравнительный анализ политики Германии, Великобритании и Франции в Центральной Азии. *Сравнительная политика*. 2011. № 4. С. 50–64.

А. Форіш (Á. Fóris)
викладач
Університет ім. Етвеша Лоранда
дослідник військової історії періоду Другої світової війни
Clio Institute – Budapest
(Угорщина)

ЕКОНОМІЧНІ УЯВЛЕННЯ УГОРЩИНИ ЩОДО ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТА ПРИБАЛТІЙСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

Під час Другої світової війни Угорщина також формулювала економічні плани щодо використання окупованих радянських територій. На початку війни проти Радянського Союзу угорська військова еліта закликала до економічної експлуатації територій, що перебували під окупацією угорських збройних сил, але зароджена німецька окупаційна система перешкоджала цьому. В подальшому ході війни Угорщина закуповувала сировину з українських та прибалтійських територій через німецькі компанії-монополії.

Ключові слова: *Друга світова війна, Україна, Угорщина, економічна історія, окупація.*

* Дослідження здійснилось за підтримки ÚNKP-19-3 Új Nemzeti Kiválósági Program Міністерства інновацій та технологій Угорщини. Supported by the ÚNKP-19-3 New National Excellence Program of the Ministry for Innovation and Technology.

Hungarian Economic Conceptions of the Occupied Ukrainian and the Baltic Territories During World War II

During the Second World War, Hungary also formulated economic plans for the use of the occupied Soviet territories. At the beginning of the war against the Soviet Union, the Hungarian military elite advised on the economic development of the territories were occupied by Hungarian troops but the German occupation system prevented this. In the rest of the war, Hungary procured raw materials from Ukrainian and Baltic territories through the German monopoly companies.

Key words: *Second World War, Ukraine, Hungary, economic history, occupation.*

Досягнення історичної науки останніх років показали, наскільки тісно війна проти Радянського Союзу була пов'язана з економічними уявленнями націонал-соціалістичної еліти Німеччини. Окрім цього дедалі чіткіше простежується й те, яку важливу роль в німецькій окупаційній політиці відіграла якомога повніша економічна експлуатація окупованих територій. Незважаючи на те, що на підконтрольних німцям радянських територіях однозначно виконувалася саме воля Рейху, слід визнати, що оцінка дій союзників Німеччини – зокрема й Угорщини – ще попереду.

Незважаючи на свою антикомуністичну та антирадянську позицію, угорська політична еліта вступила у війну не через своє «особисте» ставлення до СРСР, яке, між іншим, у першій половині 1941 р. було добрим. Причин цьому можна назвати принаймні два: по-перше, через прагнення відібрати території від інших німецьких союзних держав, що були в рамках німецької федеральної системи (Словаччини та Румунії); по-друге ж, Угорщина прагнула зберегти під своїм контролем ті території, що відійшли до неї протягом 1938–1941 рр.

З боку угорців від самого початку війни були сформульовані власні економічні бачення щодо переможених та окупованих територій Радянського Союзу. На початковому етапі війни такі плани пред'являло переважно окупаційне військове керівництво. 6 травня 1941 р. пронімецький начальник королівського угорського генерального штабу, генерал піхоти Генрік Верт у меморандумі звернув увагу на те, що Німеччина зможе забезпечити продовольством населення підконтрольних їй територій лише в тому разі, якщо заволодіє сільськогосподарською продукцією України [1, с. 1098]. А вже у своєму серпневому

меморандумі він переконливо радив виділити з «радянського запасу сировини» належну долю й Угорщині [2, с. 306].

Масштабні плани начальника штабу ґрунтувалися на діяльності Карпатської групи *(Kárpát-csoport)*. Після того як угорські війська перетнули радянський кордон, території між Карпатами та Дністром потрапила під угорську окупацію. На основі документів що збереглися можна констатувати: штаб-квартира Карпатської групи, яка виконувала окупаційні завдання, була налаштована на тривалу угорську окупацію на прикордонних Угорщині територіях [3, с. 203]. Як первинний економічний наслідок зазначеного, почалася цілеспрямована підготовка до вивозу в Угорщину радянських трофейних матеріалів та організації збору врожаю. На більш довгострокові плани вказує зокрема і те, що найбільша на той час угорська нафтова компанія «MAORT» направила інженерів у зону окупації з метою відновлення роботи нафтових свердловин в Галичині [4], а угорське керівництво розпочало переговори з німцями щодо своєї частки видобутої нафти [5].

Врешті, угорське військове керівництво зазнало краху стосовно своїх сподівань. Після просування вперед угорського Мобільного корпусу *(Gyorshadtest)*, їх окупаційні війська були перегруповані більш на схід. Як наслідок, вони втратили прямий контакт між Угорщиною та областями, що перебували під угорською окупацією. Області вздовж угорського кордону були приєднані до польського Генерал-губернаторства, німці ж в подальшому різко виступали проти угорських економічних прагнень. Вдаючись до господарських аргументів, німецька сторона відкинула план угорських військових й щодо зміни галицького кордону: таким чином зусилля, спрямовані на отримання частки від врожаю Галичини 1941 року для угорських військ зазнали краху [6].

Німецька сторона своїми діями дала зрозуміти: використання економічних можливостей радянських територій в районах, що потрапили під їх військовове управління, буде проходити через економічні інституції німецької армії. В той же час на території Рейхскомісаріату Україна та Остланду цей процес покладався на німецькі монополії. За таких обставин протягом 1941–1944 рр. угорська окупаційна армія не могла використати ресурси, що були на окупованих ними ж українських, білоруських та російських територіях для себе. В районах, що перебували під угорською військовою адміністрацією, господар-

ське управління здійснювали німці. З цієї причини угорське військове керівництво приділяло дедалі менше уваги економічній експлуатації окупованих територій власними силами.

Щойно стала очевидною неможливість виконання вимог Угорщини шляхом військової окупації, угорські економічні суб’єкти намагалися отримати вигоду з ресурсів підконтрольних їм територій через німецьке політичне керівництво та компанії-монополії. З цієї причини Краузе Рольфу, колишньому ризькому послу та московському торговому аташе, МЗС Угорщини доручило оцінити економічні можливості Рейхскомісаріату Остланд [7]. Як наслідок, задля координації дій угорських економічних компаній на східних територіях, на рубежі 1941–1942 років було засновано ТОВ «Транскарпатія» [8, с. 316–321].

Угорські компанії та громадські органи в основному були зацікавлені у двох економічних особливостях окупованих територій. З одного боку, вони хотіли мати вплив та намагалися брати участь в роботі сільськогосподарського сектору цих територій. Протягом 1941–1942 рр. напівофіційна газета Національної асоціації промисловців «Вітчизняна промисловість» *(Honi Ipar)* у своїх статтях кілька разів займалася питанням, що угорське виробництво сільськогосподарської техніки повинно брати участь у експлуатації окупованих українських територій через доставку угорської сільськогосподарської техніки на ці території [9]. Сільськогосподарські можливості України неодноразово поставали як своєрідна розмінна монета у торгівлі з Німеччиною.

Починаючи від 1930-х рр. Німеччина нав’язувала Угорщині невигідні угоди, а за утримання угорських військових підрозділів, що були під німецьким командуванням, німецька сторона вимагала подальшого перевезення зерна з територій останньої. Міністерство сільського господарства Угоршини протягом 1942 р. багато разів просило Берлін, щоб за рахунок надлишкового зерна з України відбулося скорочення постачання зерна з Угорщини, однак ці починання не були успішними [10, с. 80]. Натомість як оплату за вивезену до Німеччини сировину угорська сторона пропонувала ввозити на окуповані українські території сільськогосподарську техніку – комбайни, трактори тощо. Та врешті й ці плани не реалізувалися.

Дедалі більшу проблему для військової промисловості спричиняло отримання потрібної кількості залізної руди. Вже й при Карпатській групі на окупованих територіях утворилися військові формування, завдан-

ням котрих був збір сировинних матеріалів (зокрема залізобрухту та гуми), що потім відправляли в Угорщину. Тільки за перші два тижні війни ці підрозділи зібрали 300–400 вагонів залізобрухту [11]. Незважаючи на те, що навіть 2-га армія Угорщини – котра воювала за півтори тисячі кілометрів на схід від угорського кордону – також відправляла металобрухт в Угорщину [12], угорське політичне керівництво, в цілковитій згоді з промисловцями, намагалося отримати сировину не через них, а через посередництво німецьких монополій, що діяли в зонах окупації. Завдячуючи ТОВ «Транскарпатія», до 1944 р. з окупованих українських та прибалтійських територій для потреб угорської важкої промисловості було експортовано близько 47 тис. т металобрухту [13, с. 361].

Німці неодноразово спричиняли затримки вивозу матеріалів з окупованих територій, однак угорська політична еліта покладала великі надії на отримання українських залізних руд. В липні 1943 р., на запрошення Імперського міністерства окупованих східних територій, радники міністерства зовнішніх справ та міністерства промисловості, а також уповноважені особи найважливіших компаній угорської важкої промисловості, здійснили круїз окупованими українськими територіями з метою огляду промислових підприємств на території Рейхскомісаріату Україна [8, 338–382]. За результатами цього огляду виник масштабний план, згідно з яким із Кривого Рогу водним шляхом (Чорне море – Дунай) планували доправити для обробки в Угорщину 150 тис. т залізної руди [14, с. 41]. Для плавлення ж такої кількості матеріалу своєю чергою виникла й ідея будівництва на угорській ділянці Дунаю доменної печі [13, с. 359]. В реальності жоден із цих планів так і не здійснився, хоч до березня 1944 р. цим водним шляхом і справді вивозили до Угорщини руду [15].

Підводячи підсумки можна констатувати, що угорське політичне керівництво не мало чітко продуманого плану стосовно економічних наслідків війни проти Радянського Союзу. У перші місяці війни воно передбачало свою участь в економічній експлуатації окупованих територій спочатку по військовій, а пізніше по зовнішньоекономічній лінії.

(Переклад: Рената Поладі)

Використані джерела та література:

1. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945 / за відп. ред. L. Zsigmond. Budapest: Akadémiai, 1982. T. 5 : Magyarország külpolitikája

a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941/ за ред. Gy. Juhász. Budapest: Akadémiai, 1982. 1427 с.
2. Horthy Miklós titkos iratai / за ред. M. Szinai, L. Szűcs. Budapest: Kossuth, 1962. 534 с.
3. Hadtörténelmi Levéltár (HL, *Військовий архів, м. Будапешт*), II. 1456. I/1.
4. HL, I. 89. 5751/eln.1. 1941.
5. HL, I. 89. 5873/eln.1. 1941.
6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL, *Національний архів Угорщини, м. Будапешт*) K 69 758. cs. I/2. 2366./III.Csfség. 1942.
7. MNL OL, K 64. 95. cs. 24. 119/pol-1941.
8. Bálint J. A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944). Budapest: Russica Pannonicana, 2011. 468 с. (Ruszisztikai Könyvek XXXIV.)
9. A magyar mezőgazdasági ipar kilátásai. Honi Ipar. 1941. №16. С. 1.; Ukrajna és a magyar ipar. // Honi Ipar. 1942. №4. С. 13–14.
10. Fóris Á. A megszállt szovjet területek kérdése a magyar polgári szerveknél. *Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban : Tanulmánykötet* / за ред. J. P. Fodor, R. Marosi, D. Miklós, K. Péró, R. Szabó. Budapest: Trefort-kert Alapítvány, 2017. С. 63–83.
11. HL, I. 89. Vkf. 1. oszt. napi helyzetjelentések, c. 150–151. (1941. július 9.)
12. HL, I. 89. Vkf. 1. oszt. napi helyzetjelentések, c. 1574. (1942. július 11.)
13. Nagy A. Magyarország külkereskedelme a második világháborúban / Búzás J., Nagy A. *Magyarország külkereskedelme (1919–1945).* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. С. 151–382.
14. MNL OL, K 69. 697. cs. 1943/2. 25. bizalmas jegyzőkönyv a magyar és német kormánybizottság 1943. július 13-tól augusztus 7-ig tartott üléséről.
15. MNL OL, Z 406. 517. cs. 10541. Gemeinschaftsverkehr Donau–Dnjeper, 1942–1944.

М.В. Кравченко
молодший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ЗАРОДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ДВОХ КОРЕЙ У СЕРЕДИНІ XX СТ.

Дослідження присвячене розглядові проблеми зародження феномену двох Корей у середині XX ст. Виявлено передумови даного процесу. З'ясовано особливості впливу зовнішніх акторів на перебіг подій на Корейському півострові по завершенні Другої світової війни. Запропонована періодизація історії розколу Кореї на дві держави, охарактеризовано її перший етап.

Підкреслено наслідки дослідженого процесу зародження феномену існування двох Корей.
Ключові слова: *Каїрська декларація 1943 р., Московська нарада 1945 р., дві Кореї, розкол Кореї.*

The Two Koreas Phenomenon Origin in the mid-20th Century

The research is devoted to the problem of the two Koreas phenomenon origin in the mid-20-th century. The preconditions of this process are revealed. The paper studies out the features of the main foreign actors influence on the Korean Peninsula's events after the end of the World War Two. It is proposed in the research the periodization of the Korean division into two states history, its first phase is characterized. The consequences of the studied phenomenon origin are highlighted.
Key words: *Cairo Communique of 1943, Moscow conference of 1945, the two Koreas, Korean division.*

Проблема зародження феномену двох Корей на світовій мапі у середині XX ст. заслуговує на особливу дослідницьку увагу, зважаючи на продовження існування і сьогодні двох корейських держав: Республіки Корея і Корейської Народно-Демократичної Республіки, що час від часу загрожує безпеці регіону та й людства загалом, враховуючи наявність ядерної зброї в однієї зі сторін конфлікту.

Досліджуючи історію розколу Кореї, слід згадати, що в результаті російсько-японської війни за Портсмутським миром 1905 р. Корейський півострів передавався у володіння Японії. Питання ж про післявоєнну долю Кореї вперше союзниками з антигітлерівської коаліції було згадано у Каїрській декларації, підписаній Ф.Д.Рузвельтом (США), У.Черчиллем (Велика Британія) та Чан Кайші (Китай) у грудні 1943 р. За даною декларацією Японія мала бути позбавлена всіх захоплених або окупованих нею територій. Крім того, саме у Каїрській декларації вперше підкреслювалось, що «в належний час» Корея стане вільною і незалежною» [1]. Саме це нечітке формулювання «в належний час», прийняте за пропозицією британців, замість початкового варіанта «у найближчий час», змінене потім Рузвельтом на ще більш розмите формулювання «відповідний момент», означало, що у післявоєнний період у Кореї реально могла бути встановлена будь-яка форма контролю і опіки ззовні до «відповідного моменту», тобто на невизначений термін [2].

У липні 1945 р. на Потсдамській конференції союзних держав до Каїрської декларації приєднався і СРСР. За рішенням цієї конференції Радянський Союз 8 серпня 1945 р. вступив у війну проти Японії, і згодом радянські війська почали стрімко просуватися територією Кореї, що було попередньо узгоджено у Потсдамі [3]. Побоюючись розповсюдження та утвердження радянського впливу на півострові, уряд США видав Загальний наказ № 1 від 11 серпня про умови капітуляції японських військ у Кореї. Так, за цим наказом японські війська на північ від 38 паралелі мали здаватись радянській армії, а на південь – американським силам. Заперечень такому наказу з радянського боку не було, тож 8 вересня американські війська висадились на півдні півострова, а вже 9 вересня прийняли капітуляцію японців у Сеулі. У результаті Корея стала розділеною, до зони відповідальності радянського командування увійшли райони на північ від 38 паралелі загальною площею понад 120 тисяч кв. км; до зони відповідальності американського командування увійшли райони на південь від 38 паралелі загальною площею близько 100 тис. кв. км [4, р. 281–283].

При цьому як американське, так і радянське керівництво не мали досить чіткого уявлення про внутрішній політичний та економічний стан Кореї. На півдні вже 16 серпня 1945 р. було організовано Комітет з підготовки незалежності Кореї, який очолив Лю Ун-хьон. Комітет за політичним характером мав ліве спрямування, через що військове командування США на чолі з генералом Дж.Р.Ходжем відмовилось визнавати легітимність його дій, посилаючись на Загальний наказ № 1, за яким військова адміністрація була єдиною легальною формою влади на півострові у зазначений період. Тимчасовий уряд Кореї в екзилі на чолі з Лі Син Маном (в англомовній транскрипції відомим як Сингман Рі), що повернувся до країни, змушений був з цієї причини також проголосити себе лише політичною партією, а не повноцінним урядом [3].

Водночас, Радянський Союз отримав контроль над північною зоною, фактично, не встановлюючи своєї військової адміністрації, адже під час деокупації від японців радянські війська просувались територією у супроводі підготовлених корейських комуністів з емігрантських кіл, які за допомогою армії були поставлені на ключові управлінські посади на місцях. У жовтні 1945 р. північнокорейські лідери створили Адміністративне бюро п'яти провінцій як центральний орган управління, і в лютому 1946 р. йому на заміну було організовано Тимчасовий народний комітет

Північної Кореї, який, фактично, виконував функції центрального уряду і мав політичну структуру зразка СРСР. Комуністичний лідер Кім Ір Сен, який воював у русі опору проти японської окупації, прибув до Пхеньяна як майор Червоної Армії. 14 жовтня 1945 р. він був представлений населенню Північної Кореї як національний герой. Невдовзі Кім Ір Сена було обрано першим секретарем Північнокорейського центрального бюро комуністичної партії (з 1949 р. – Трудова партія Кореї) та розпочалось закріплення його одноосібної влади [3].

Зародження ж феномену двох Корей не тільки де-факто, але й де-юре, далі було тісно пов'язане із рішеннями Московської наради міністрів закордонних справ у грудні 1945 р. Серед іншого, на згаданій нараді було створено Спільну комісію США та СРСР, підсумком роботи якої мало стати об'єднання Кореї [5, с. 178–179]. Однак ані її засідання у травні 1946 р., ані з травня по серпень 1947 р., не мали позитивних результатів, адже США та СРСР не могли дійти згоди щодо можливого варіанту майбутньої долі Кореї: Радянський Союз вимагав, щоб після і під час процесу об'єднання у Кореї не було жодного режиму опіки (що в реальності означало б віддати Корею під юрисдикцію комуністів, які вже твердо утримували владу на Півночі Кореї і без радянської армії); США ж навпаки, розуміючи загрозу втрати Кореї і її потрапляння до радянської сфери впливу, шукали шляхи для збереження режиму опіки на півострові.

На цьому, вважаємо, завершився перший етап оформлення розколу Корейського півострова, який власне і позначений зародженням феномену двох Корей. Після останніх невдалих спроб Спільної комісії США-СРСР досягти консенсусу вже з вересня 1947 р. розпочався, на нашу думку, наступний етап даного процесу – створення РК та КНДР та їхньої інституціоналізації. Своєю чергою, час від появи Каїрської декларації у 1943 р. до завершення спроб дійти згоди Спільної комісії СРСР-США щодо процесу об'єднання півострова у серпні 1947 р. мав вирішальне значення для долі Кореї, адже саме тоді розділення Кореї розглядалось усіма зацікавленими сторонами як тимчасовий факт, який потребував скорішого вирішення. Відсутність позитивного результату зусиль міжнародної спільноти і самих корейців щодо створення єдиної незалежної Кореї саме у цей найбільш сприятливий період означала зародження й утвердження феномену двох Корей у сучасній світовій політиці.

Використані джерела та література:

1. Cairo Communiqué. *National Diet LibraryOnline, Japan*. URL: https://www.ndl.go.jp/constitution/e/shiryo/01/002_46/002_46tx.html (дата звернення: 07.04.2020).
2. Оспанов Н. Корейский вопрос в период 1945-1948 гг. *Фундаментальные и инновационные проблемы востоковедного образования и науки: сборник материалов с конференции (Алматы, 2011).* URL: https://articlekz.com/article/4983?fbclid=IwAR27OU0EvrjVajlWDyxCY2WxawSBcO5cMal88tV0xVaf_vYPT-D7oImE0v8 (дата звернення: 16.05.2020).
3. Hah B., Lew Y. I. Division of Korea, the Korean War. *Britannica, Inc*. URL: https://www.britannica.com/place/Korea/The-Korean-War (дата звернення: 18.06.2020).
4. Grajdanzev A. J. Korea Divided. *Far Eastern Survey*. 1945. Vol. 14, No. 20. P. 281 283. URL: https://www.jstor.org/stable/3022068?seq=1&fbclid=IwAR3aMmC5MGeam0DElMGruwoMJHx4WsolCyKazAs1mSnR-qIoeKnBawywdQk (дата звернення: 10.04.2020).
5. Ден Сік К. Проблема роз'єднання Кореї в історичній ретроспективі. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5(32). С. 175–183.

Т.Е. Гура
лаборант 2-ї категорії
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ЯПОНІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Питання національної пам'яті в післявоєнній Японії позначено низкою обставин: від особливостей менталітету японців до специфічної міжнародної ситуації, яка склалась на Далекому Сході в 50 – 70х роках. В країні Висхідного Сонця у трактуванні подій 1931–1945 рр. змінювались наголоси та висновки і, назагал, була напрацьована єдина, пацифістська позиція. Проте, і сьогодні, знаходяться діячі різних масштабів, які піддають її критиці.

Ключові слова: *мілітаризм, реваншизм, війни періоду Сьова, національна пам'ять.*

The Policy of Historical Memory in Japan after World War II

The issue of national memory in post-war Japan is marked by a number of circumstances, from the peculiarities of the Japanese mentality to the specific international situation that developed in the Far East in the 50s and 70s. In the

country of the Rising Sun, the interpretation of the events of 1931–1945 changed the emphasis and conclusions, and, in general, a unified, pacifist position was developed. However, even today, there are figures of various scales who criticize it.

Key words: *militarism, revanchism, wars of the Seva period, national memory.*

Стаття 9 Конституції Японії від 1947 року забороняє створювати наземні, морські і повітряні війська та містить відмову від війни, як суверенного права держави. Разом із позбавленням імператора божественної сутності вона мала на меті вберегти майбутні покоління японців від мілітаристського реваншизму. Проте більшість політичного класу Японії сформувалось ще за часів диктату військових (наприклад прем'єр міністри Хатояма Ітіро, Йосіда Сіґеру, Кісі Нобусуке), а держави, які найбільше постраждали від японської агресії (Китай, Корея) потребували підтримки та не порушували питання відповідальності за злочини.

Така ситуація сприяла певним тенденціям виправдання нещодавньої агресії. Вина покладалася на початок війни з союзниками, точніше за поразку у ній. Агресія у Китаї, таким чином, була або маніпуляціями Чан Кайші (така позиція певною мірою влаштовувала і КНР), або діями у відповідності з договорами, укладеними Японською імперією та регіональними урядами.

Мета роботи – проаналізувати основні тенденції в трактуванні подій 1931–1945 рр. у післявоєнній Японії.

Заперечення відповідальності Японії за ведення загарбницьких воєн певною мірою поширене в наукових і журналістських колах країни. Так, професор Університету Мейсей, доктор літератури Кобопі Кейіті, критикуючи тих японських політиків, які визнають провину Японії перед народами інших азіатських держав, писав: «Японські політики не стільки захищають свій народ, скільки виявляють повагу до «почуттям народів сусідніх країн» ... Тобто прокляття Токійського процесу зв'язує розумові здібності політиків. Але коли йде війна, страждання і збитки – справа обопільна. Японія теж несла втрати. А на Токійському процесі судді дійшли помилкового висновку про повністю агресивний характер воєн, які вела Японія » [2].

Журналісти Бецумія Данро і Хьодо Нісохаті, автори книги «Розгадуючи загадки Токійського процесу», визнають, що винуватцями подій 18 вересня 1931 року (провокації, використаної як привід для

захоплення Маньчжурії японськими військами) були офіцери Квантунської армії Кандзі Ісіхара і Кендзі Доїхара, які організували вибух ділянки залізничного полотна в околицях м. Мукдена. Д.Бецумія і Н.Хьодо також вважають, що за розпочату в грудні 1941 р. війну на Тихому океані несуть відповідальність керівники японського військово-морського флоту. Однак повномасштабну війну, яка розгорнулася в 1937 р. між Японією і Китаєм, автори визначають як «агресію Китаю проти Японії», звинувачують в ній керівника Гоміньдану Чан Кайші і запевняють, що на Токійському процесі вироки обвинуваченим були винесені під впливом мотиву «помсти» з боку США і Чан Кайші [2].

Сан-Франциський мирний договір, підписаний Японією, включає ст. 11, згідно з якою Японія визнає вироки Міжнародного Військового Трибуналу для Далекого Сходу й інших союзних судів з військових злочинів. Тому виступи офіційних осіб Японії, які ставлять під сумнів справедливість рішень Токійського процесу, в принципі неприпустимі. Однак мали місце і такі випадки. 31 жовтня 2008 року начальник штабу Повітряних сил Самооборони Т.Тамогамі опублікував есе «Чи були японці нацією-агресором?». У ньому стверджувалося, що «просування японських військ в Китай ґрунтувалося на договорах і угодах з китайськими регіональними військовими правителями». Автор наполягав на тому, що Японія була «жертвою», втягнутою під час війни з Китаєм за допомогою актів тероризму і провокацій з боку уряду Гоміньдану, яким нібито маніпулював Комінтерн, що поставив за мету залучити Японію в громадянську війну в Китаї і наблизити перемогу комуністичних сил. Начальник штабу японської військової авіації також підкреслював, що вступ Японії у війну на Тихому океані було результатом «потрапляння в тенета, вміло розставлені Сполученими Штатами». Прем’єр-міністр Японії Т.Асо розцінив вчинок Тамогамі як такий, що «не відповідає його становищу». 3 листопада 2008 р. воєначальник був відправлений у відставку [5].

Помітною подією в дискусії, що ведеться в Японії з приводу відповідальності за агресивні війни став вихід в 2006 р. книги «Від мосту Марко-Поло до Перл-Гарбора. Хто несе відповідальність?». Це був результат роботи Комісії з нового вивчення проблем відповідальності за війни, створеної в серпні 2005 р. в редакції найбільшої японської газети «Еміурі». Матеріали комісії, присвячені війнам «Епохи Сьова» (в японській системі літочислення період від 25 грудня 1926 р.

до 7 січня 1989 р., коли країною правив імператор Хірохіто), публікувалися в «Еміурі» протягом року. На їх основі були підготовлені дві книги японською мовою і монографія англійською.

Аналізуючи Маньчжурський інцидент, журналісти «Еміурі» покладають головну провину на кількох офіцерів Квантунської армії, які влаштували 18 вересня 1931 р. вибух залізничного полотна в околицях міста Мукдена. Що стосується уряду, очолюваного прем'єр-міністром Р.Вакацукі, то він нібито спочатку мав намір врегулювати інцидент і не допустити операцій Квантунської армії із захоплення Маньчжурії. Але, пишуть автори книги, глава уряду виявив малодушність і не зміг зупинити генералів, які керували вторгненням імператорських військ до маньчжурських провінцій.

У книзі зазначається, що завдання Японії у війні проти Китаю були «погано визначені». У листопада 1938 р. урядовий кабінет Ф.Коное виступив із заявою, в якому сформулював мету військових дій як «створення нового порядку в Східній Азії». «Однак, – пишуть автори, – сьогодні широко визнано, що ця заява уряду Ф.Коное являла собою лише слабо обґрунтоване прикриття, покликане хоч якось виправдати прагнення Японії забезпечити своє політичне і економічне панування в Китаї».

Робота журналістів «Еміурі» справляє глибоке враження масштабністю дослідження та кількістю використаних джерел. У книзі показана активна роль японської вояччини в розв'язанні воєн в 30–40-і рр. XX ст. Часом можна говорити про явище, позначене японським виразом «гекокудзьо» («нижчий пригнічує вищого»), коли підполковники і полковники з власної ініціативи організовували провокаційні інциденти, а потім змушували генералітет і уряд на повний хід запускати механізм агресії.

Проте було б спрощенням розглядати військових в якості головних дійових осіб, які визначали японську політику агресії. Зовнішня експансія не була самоціллю. Великі концерни «Дзайбацу» були зацікавлені в захопленні зарубіжних ринків і джерел сировини. Але в даній книзі тільки побіжно згадується про економічні інтереси Японії в Китаї та інших країнах Східної Азії, але не досліджується роль концернів у визначенні зовнішньої політики країни.

У роботі детально висвітлені страждання і знегоди японців, в той час як жертви і утиски народів інших країн позначені коротко, в

кілька рядків. Мабуть, це пов'язано з тим, що в даному дослідженні насамперед ставиться питання про провину щодо японців, а не про міжнародну відповідальність Японії. Комісія з нового вивчення відповідальності за війни визначала провину саме за поразки в війнах: «...відповідальність політичних та військових лідерів Японії за провали, які означали зраду японців і коштували населенню всередині та за межами країни великих людських жертв і матеріальних втрат» [4, с. 288]. Але такий підхід виглядає вельми прагматичним, якщо не сказати цинічним: виходить, що агресія була погана не сама по собі, а тому, що не принесла успіх.

У вересні 2014 р. в журналі «Бунгей Сюндзі» була опублікована стаття голови правління видавничої групи «Еміурі сімбун» Ватанабе Цунео «Хочу передати прем'єр-міністрові С.Абе мій погляд на проблему святилища Ясукуні, заснований на власному досвіді». Автор підкреслює, що відвідування японськими політиками храму Ясукуні, який розглядається за кордоном як символ мілітаризму, викликають протести не тільки в Китаї, РК і КНДР, але і в США [1].

Отже, японське бачення цих подій має різне забарвлення. Від цілковитого визнання та каяття за злочини, скоєні в період «воєн Сьова», до перенесення провини на умовне низове офіцерство та різних учасників громадянської війни в Китаї. Прогресивна інтелігенція прагне дійти щирого примирення з країнами, які стали жертвами японської агресії. З іншого боку, представлені точки зору людей, які не сприймають належним чином злочини Японії в Азії, а намагаються проаналізувати прорахунки та поразки мілітаристської політики, тим самим певною мірою виправдовуючи її.

Використані джерела та література:

1. Гринюк В.А. Политические проблемы храма Ясукони. *Проблемы Дальнего Востока*. 2010.
2. Гринюк В.А. За что воевала Япония? Россия и АТР. Владивосток. № 3, 2015. С. 34–48.
3. Основные сведения о святилище Ясукуни. URL: https://www.nippon.com/ru/features/h00071/?pnum=1
4. Святилище Ясукуни: как в Японии почитают погибших на войне. URL: https://www.nippon.com/ru/in-depth/a02402/
5. Стрельцов Д.В. Проблемы исторического прошлого в послевоенных отношениях Японии со странами Восточной Азии. *Ежегодник Япония*. 2014.

Байгалі
аспірантка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Baigali
Ph.D. student
Faculty of History
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ОСНОВНІ НАПРЯМИ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАУКОВИХ ЦЕНТРАХ КИТАЮ (2014–2019 РР.)

Авторка аналізує основні напрями українознавчих студій в Китаї після Революції Гідності. Встановлено, що їх основною темою була «українська криза». Вона розглядалася переважно в міжнародному контексті і з російської перспективи, без урахування українських джерел і наукової літератури. Вивчалися також окремі питання у сфері політики і культури України, україно-російських і україно-китайських відносин. Ці дослідження не лише відображають знання про Україну в Китаї, а й впливають на двосторонні відносини.

Ключові слова: *Китай, Україна, українознавчі дослідження.*

Ukrainian Studies Main Directions in Research Centers of China (2014–2019)

The author analyzes the main directions of Ukrainian studies in China after the Revolution of Dignity. The research reveals that the major topic of the Ukrainian studies was "Ukrainian crisis". It was studied in the international context and mostly from Russian perspective, without taking into consideration Ukrainian sources of information. Other studies covered issues of Ukrainian politics and culture, Ukrainian-Russian and Ukrainian-Chinese relations. They not only reflect the knowledge of Chinese scholars about Ukraine, but also affect the relations between China and Ukraine.

Key words: *China, Ukraine, Ukrainian studies.*

Після проголошення у 1991 р. незалежності України і встановлення дипломатичних відносин між Китаєм та Україною в деяких університетах і академічних установах Китаю було створено нау-

ково-дослідні центри та бюро з метою здійснення українознавчих досліджень. Серед них Чжецзянський педагогічний університет, Шанхайський університет іноземних мов, Даляньський університет іноземних мов, Професійно-технічний інститут провінції Шеньсі, Харбінський торговельний університет та інші. Також створено відділ українознавчих досліджень в Інституті досліджень Росії, Східної Європи і Центральної Азії при Китайській академії соціальних наук. Крім того, Інститут міжнародних досліджень університету Фудана, Шанхайський інститут міжнародних досліджень, Російська академія університету Хейлунцзян та Центр центрально- і східноєвропейських студій при Національному архіві здійснюють як опосередковані, так і прямі дослідження про Україну. Українознавчі дослідження цих наукових центрів охоплюють історію, культуру, економіку, політику і міжнародні відносини України.

Події 2013–2014 рр. в Україні, які у більшості праць китайських вчених називаються «українською кризою», суттєво вплинули на напрями українознавчих досліджень китайських вчених у наступні роки. У наукових центрах Китаю було підготовлено багато наукових праць на цю тему. Можна виділити дві їхні характерні риси.

По-перше, «українська криза», її виникнення і вплив, розглядаються у міжнародному контексті.

Наприклад, дослідниця Шень Ліхуа з Інституту досліджень Росії, Східної Європи і Центральної Азії проаналізувала «українську кризу» у контексті зв'язків України і НАТО та впливу цих зв'язків на Росію [6]. Як зазначається, Україна вважала вступ до НАТО важливим фактором свого повернення до європейської родини, забезпечення національної незалежності й територіальної цілісності. Альянс НАТО активно розвивав співпрацю з Україною, завдяки чому він міг продовжувати домінувати в європейських військових і безпекових справах, гарантувати безпеку країн Центральної і Східної Європи та міг досягти свого стратегічного наміру стримувати Росію. Розширення НАТО на схід за рахунок України мало ще більше ускладнити ситуацію з безпекою на заході Росії. Глибокі історичні і культурні зв'язки між Росією й Україною та її важливе стратегічне розташування ускладнюють психологічне сприйняття російським народом об'єктивної реальності, що Україна залишила сферу впливу Росії. Тож Кремль зробив усе можливе, щоб Україна не вступила до НАТО. За висновком авто-

ра, членство України в НАТО залежить від відносин Росії і НАТО. Доки вони не досягнуть компромісу з цього питання, Україна не зможе вступити до цього альянсу.

Дослідниця Дай Цісяу з Шанхайського університету іноземних мов у статті «Потенційний вплив української кризи на німецько-російські відносини і глобальну ситуацію» [1] аналізує, чи «українська криза» поставить Європу під загрозу розколу, чи вона матиме потенційний вплив на безпеку європейського регіону і глобальний ландшафт безпеки, а також показує вплив цієї кризи на політичні й економічні відносини між Німеччиною та Росією. Вона вважає, що знову відбулося відчуження у відносинах Німеччина–Росія і Європа–Росія. Європа зіткнулася з найскладнішою дилемою безпеки після кінця «холодної війни». Таким чином визначився потенційний вплив «української кризи» на світовий ландшафт безпеки.

По-друге, більшість науковців зосереджуються переважно на російських джерелах. Додатково вони використовують англомовні наукові дослідження і матеріали англомовних ЗМІ. Українські джерела використовуються ними лише зрідка. У поєднанні з дедалі тіснішими китайсько-російськими відносинами це спричиняє дещо однобічний підхід до аналізу «української кризи» і розгляд цього питання з російської перспективи.

У статті науковця Китайської академії міжнародних досліджень Фен Юджуна «Українська криза: глибока перспектива з багатовимірної точки зору» [4] зазначається, що Київ є батьківщиною російської цивілізації, а Україна є важливим бар'єром безпеки на заході Росії і стратегічною опорою для її відродження як однієї з основних держав. Після повернення В.Путіна на посаду президента він прискорив реалізацію проекту євразійської інтеграції, створення Євразійського союзу у складі держав колишнього Радянського Союзу як моста між Європою й Азійсько-Тихоокеанським регіоном. Джерелом для науковця слугували російськомовні праці, які включають інтерв'ю В. Путіна «Новий інтеграційний проект для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні». При цьому автор не враховував «голос» України і її ставлення до цього проекту.

Аналогічно науковці Канг Сяо (Шанхайський університет іноземних мов) [2] і Лі Лі (Інститут досліджень Росії, Східної Європи і Центральної Азії) [3] та інші використовують лише російську й англо-

мовну літературу, або ж посилаються на праці інших китайських науковців, але мало хто використовує новини з України або праці українських вчених з цієї проблематики.

«Українська криза» була основною темою українознавчих досліджень в Китаї у 2014–2019 рр. Крім цієї основної теми, з інтенсифікацією дипломатичних обмінів між Китаєм та Україною після початку реалізації ініціативи КНР «Один пояс – один шлях» активізувались дослідження української політики, економіки, культури і міжнародних відносин.

Деякі вчені вивчають зовнішню політику України, зміни в системі політичних партій, проблеми політичної корупції. Культурологічні дослідження стосуються головним чином освіти, мови, літератури, технологій і мистецтва.

Дослідниця Лао Хуасія з Пекінського університету іноземних мов у своїй дисертації «Еволюція зовнішньої політики України та українсько-російські відносини» (2016 р.) проаналізувала еволюцію зовнішньої політики України і її відносин з Росією, поетапно простежила зміни у зовнішній політиці України від часу здобуття нею незалежності. Чжан Гонг з Інституту досліджень Росії, Східної Європи і Центральної Азії у своїй статті «Корупція і політична стабільність України», зазначав що корупція є проблемою, яка постійно перешкоджає політичній трансформації України і визначив її причиною системну кризу управління в країні [5].

Крім того, не лише китайські вчені, але й студенти деяких великих університетів Китаю працювали у сфері українознавчих студій, що виявилося у їхніх магістерських роботах.

Наприклад, студентка Ван Ліджуан з університету Ланчжоу у своїй магістерській роботі (2016 р.) проаналізувала зміни в системі українських політичних партій і дійшла висновку, вони були однією з причин частих змін внутрішньої політичної ситуації в Україні. В магістерській роботі Анастасії Сетракової з Шанхайського університету іноземних мов (2018 р.) висвітлено розвиток китайсько-українських відносин у 2013–2018 рр. у політичній і економічній сферах. Андрій Павленок у своїй магістерській роботі (Цзілінський Університет, 2018 р.) порівняв два українські підручники з китайської мови одного рівня, один з яких використовується у Київській гімназії східних мов, надав пропозиції щодо їх удосконалення.

Таким чином, в Китаї існує декілька науково-дослідних центрів, які прямо чи опосередковано вивчають Україну, її історію і сьогодення. Основною темою українознавчих студій в Китаї у 2014–2019 рр. була «українська криза». Вона розглядалася переважно в міжнародному контексті та з російської перспективи, без урахування українських джерел і наукової літератури. Крім того, вивчалися окремі питання у сфері економіки, політики, культури України, українo-російських і україно-китайських відносин. Ці дослідження не лише відображають знання китайських вчених про Україну, але й впливають на китайсько-українські відносини.

Використані джерела та література:

1. Дай Цісяу. Потенційний вплив української кризи на німецько-російські відносини та глобальну ситуацію. *Міжнародне спостереження*. 2015. Вип.2. (китай. м.) 戴启秀，《乌克兰危机对德俄关系及全球格局的潜在影响》，国际观察，2015年02期URL: https://kns.cnki.net
2. Канг Сяо. Криза України та нова тенденція геополітики держав. *Міжнародний прогноз*. 2015. Вип.2. (китай. м.). 康晓《乌克兰危机与大国地缘战略新态势》国际展望，2015年02期URL: https://kns.cnki.net
3. Лі Лі. Зміни російських соціальних емоцій після кризи України. *Дослідження Росії, Східної Європи і Середньої Азії*. 2016. Вип.3. (китай. м.). 李莉，《乌克兰危机后俄罗斯社会情绪的变化》，俄罗斯东欧中亚研究，2016年03期URL: https://kns.cnki.net
4. Фен Юджунь. Українська криза: глибока перспектива з багатовимірної точки зору. *Дослідження міжнародних питань*. 2014. Вип.3. (китай. м.). 冯玉军，《乌克兰危机：多维视野下的深层透视》，国际问题研究，2014年第3期URL: https://kns.cnki.net
5. Чжан Гонг. Корупція і політична стабільність України. *Дослідження Росії, Східної Європи і Середньої Азії*. 2016. Вип. 3 (китай. м.). 张弘，《乌克兰政治稳定中的腐败问题》，俄罗斯东欧中亚研究，2016年04期URL: https://kns.cnki.net
6. Шень Ліхуа. Зв’язки Україна-НАТО та їх вплив на Росію. *Дослідження Росії, Східної Європи і Середньої Азії*. 2016. Вип. 2. (китай. м.). 沈莉华，《乌克兰与北约关系及其对俄罗斯的影响》，俄罗斯东欧中亚研究，2016年02期 URL: https://kns.cnki.net.

В.О. Гаврилов
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РОЛЬ КАРДИНАЛА АЛОЇЗА СТЕПІНАЦА У СПАСІННІ ЄВРЄЇВ ХОРВАТІЇ

У даній роботі висвітлено роль хорватського кардинала Алоїза Степінаца у спасінні єврейського населення Хорватії. Здійснено аналіз праць Естери Гітман присвячених дослідженню Голокосту у Хорватії у період правління Анте Павеліча. Досліджена специфіка взаємовідносин між хорватським урядом і католицькою церквою у питанні відношення до антисемітизму.

Ключові слова: *католицька церква, кардинал Алоїз Степінац, Анте Павеліч, усташі, нацистський режим, антисемітизм.*

The Role of Cardinal Alois Stepinac in the Rescuing of the Jews of Croatia

This paper highlights the role of Croatian Cardinal Alois Stepinac in rescuing the Jewish population of Croatia. The works of Esther Hitman devoted to the study of the Holocaust in Croatia during the reign of Ante Pavelic are analyzed. The specificity of the relationship between the Croatian government and the Catholic Church in the issue of anti-Semitism is studied.

Key words: *catholic church, cardinal Alois Stepinac, Ante Pavelic, ustasi, nazi regime, anti-semitism.*

Війна офіційно прийшла до Королівства Югославія (до складу якого входили сучасні Хорватія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Чорногорія, Сербія та Словенія) 6 квітня 1941 р., після вторгнення німецьких військ до регіону. Під час окупації, Королівство Югославія було розділене державами Осі, які вважали, що вони можуть краще контролювати регіон за допомогою розділених країн, які будуть протистояти одна одній. Незалежна держава Хорватія була створена як підконтрольна нацистському режимові держава на чолі з Анте Павелічем – очільником хорватських усташів. Перед Степінацем, як лідером католицької церкви Хорватії, постало завдання вибудувати прийнятні відносини з політикою усташів, намагаючись підтримувати мир і порядок у своїй країні [1, с. 2]. Йому потрібно було встановити

робочі відносини (з А. Павелічем) – що викликало неприйняття багатьох хорватів того часу.

Естер Гітман (американська дослідниця Голокосту в Югославії), також розповідала про рабина у Загребі, який покладався на допомогу Степінаца під час війни. На відміну від рабина, Степінацу було надано «арійські права», що за усташського режиму надавало можливість вільного пересування містом, тоді як євреї були зобов'язані носити жовту зірку, щоб ідентифікувати себе, також вони були контрольовані при пересуванні містом. Кардинал Степінац використовував свої права, щоб допомогти тим, хто не має таких пільг. В приватному порядку Степінац організовував схованки для євреїв, використовуючи хорватські католицькі зв'язки, які він мав по всій країні, або збирав кошти, щоб допомогти їм врятуватися в більш безпечному місці. Степінац також вказав своїм священикам, що вони повинні прийняти будь-які прохання людей, які бажають перейти до католицької церкви з метою порятунку свого життя, незалежно від етнічної належності – євреї, серби, цигани чи інші групи переслідувань. Він проводив наступну політику: коли до священика звертався єврей або серб, чиєму життю загрожує небезпека, і вони бажали навернутись до католицизму – він рекомендував навертати їх, бо християнський обов'язок – це передусім урятувати життя.

Степінац також виступав на захист євреїв, що перебували у змішаних шлюбах із християнами. Кардинал наголошував усташам, якщо вони почнуть відправляти євреїв у змішаних шлюбах до концтаборів, він закриє підпорядковані йому церкви на невизначений час. Таким вчинком він зміг врятувати багато євреїв у змішаних шлюбах [2, с. 304]. Підтвердженням цьому є лист нацистського агента Губнера 1943 року до Ганса Хелмса, аташе нацистської поліції в Загребі, який демонструє, що нацисти були обізнані з тактикою Степінаца щодо захисту євреїв: «...Архієпископ пообіцяв захист і направив листа до Папи Римського. Згідно з догмами католицької церкви, пара у шлюбі не може бути розділена. І якщо уряд Хорватії вживає заходів проти змішаних шлюбів, то на знак протесту проти таких актів архієпископ на певний період закриє всі католицькі церкви, оскільки вважає такі дії втручанням у внутрішні справи церкви. Крім того, в Загребі ходять чутки, що Папа звернувся особисто до фюрера, щоб отримати запевнення, що проти змішаних шлюбів не вживатимуться дії. На даний момент перевірити цю інформацію поки що не вдалося. Але цілком

ймовірно, що ця інформація є точною, оскільки визнано, що Степінац є захисником євреїв» [1, с. 2].

Архієпископ також звертався до Ватикану з проханням захистити єврейських біженців з Югославії, що мешкали на підконтрольній Італії території. Коли війна прийшла в Югославію, тисячі євреїв почали переселятися до узбережжя Далмації. Але у 1942 році, губернатор цього італійського регіону Джузеппе Бастіоніні забажав депортувати євреїв назад, до хорватської території. Почувши це, Степінац, разом з апостольським нунцієм у Хорватії, бенедиктинським абатом Дом Джузеппе Раміро Марконе, просив Ватикан допомогти югославським євреям у отриманні дозволів, щоб залишитися на італійській території. Багато з них були католиками і вони отримали такий дозвіл.

Варто також зазначити, що така політика режиму Муссоліні мала двоякий характер: дуче не просто мав намір досягнути певного компромісу, а виношував плани анексії Далмації та островів, що надало б Італійській державі можливість впливати на весь Балканський регіон [4, с.19].

Степінац також врятував групу з п'ятдесяти восьми літніх євреїв, які мешкали в будинку для престарілих у Загребі «Лавослав Шварц» [3, с. 55]. У 1943 році німецька влада наказала людям похилого віку евакуюватися з будівлі та загрожувала депортацією до Освенцима. Кардинал переселив групу до сусіднього церковного дому, забезпечив їм гуманітарну допомогу зі Швейцарії, часто відвідував дім. Літні євреї жили в будівлі, що належала Церкві аж до 1947 року.

Аналізуючи вищеозначене, варто сказати, що кардинал Степінац намагався допомогти єврейській спільноті Хорватії у розрахунку саме на ті можливості, які він мав як високопоставлений католицький ієрарх. Цьому слугують підтвердженням і фактичні свідчення очевидців, які врятувалися в церковних будинках католицької церкви Хорватії.

Використані джерела та література:

1. How one Croatian cardinal saved thousands of Jewish lives**.** Mary Farrow. Catholic News Agency, Zagreb, Croatia, Dec 21, 2020 / 04:00pm. MT. URL: https://www.catholicnewsagency.com/news/how-this-croatian-cardinal-saved-thousands-of-jewish-lives-54846
2. Josip Kainic. Book review: Esther Gitman, When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941 – 1945. St. Paul, MN, USA: Paragon House, 2011. 271 p. Review of Croatian History. 8/2012. No. 1.

3. Esther Gitman. A question of judgment: Dr. Alojzije Stepinac and the jews. Review of Croatian History 2/2006. No.1.
4. Ривели М.А. Архиепископ геноцида. Монсеньор Степинац, Ватикан и усташская диктатура в Хорватии 1941–1945. Москва, 2011.

В.Л. Данилець
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ПІСЛЯ НАФТОВОГО ЕМБАРГО 1973–1974 РР.

Нафтове ембарго 1973–1974 рр. спричинило світову енергетичну кризу, за якою слідував спад у всіх сферах економіки індустріально розвинених країн. Водночас зі змінами у міжнародній фінансовій системі ставало зрозумілим, що епоха більш ніж двадцятилітнього процвітання завершилась. Старий порядок руйнувався, проте було неясно, що утвориться замість нього. Висвітлюються головні епохальні зміни у світовій політиці й економіці внаслідок нафтового ембарго 1973–1974 рр.

Ключові слова: *нафтове ембарго, енергетична криза, ОПЕК, економічна криза.*

The World Political and Economic System Features after the Oil Embargo of 1973–74s

Oil embargo 1973–74 caused the global energy crisis, which was followed by a decline in all sectors of the economy of industrialized countries. At the same time as the international financial system changed, it became clear that the era of prosperity for more than twenty years was over. The old order was collapsing, but it was unclear what would be formed in its place. The main epoch-making changes in world politics and economy as a result of the oil embargo of 1973–74 are highlighted.

Key words: *oil embargo, energy crisis, OPEC, economic crisis.*

Спираючись на досвід історичного минулого, можна спостерігати як кризові явища в сучасному глобальному політико-економічному просторі впливають на його стан, викликаючи структурні і кон’юнктурні зміни. Кризи різного характеру можуть виникати у будь-якому

куточку світу й дуже швидко поширюватись в глобальних масштабах у різних сферах людської діяльності. Події 1973 р. у Перській затоці продемонстрували, наскільки важливу роль енергетичні ресурси можуть відігравати в політичній та економічній взаємодії держав і яким потужним важелем впливу можуть стати в сучасних міжнародних відносинах.

Від моменту оголошення країнами ОПЕК ембарго, в енергетичному плані, світова політико-економічна система почала являти собою баланс інтересів країн-виробників нафти і країн-імпортерів. Як для тих, так і для інших закінчилась «епоха дешевої нафти». Ціни на неї вже під час ембарго зросли у 5 разів, що в сукупності з перебоями поставок спричинило економічну кризу. Ці події одразу загострили суперечності між західними союзниками – США та Європою – де вже протягом більше ніж десятиліття виникали проблеми в інших сферах, зокрема, у торговельній та фінансовій.

Тепер суперечності виникали щодо шляхів врегулювання ситуації та щодо пошуків нових моделей взаємовідносин країн імпортерів нафти із країнами-виробниками. США дотримувались найбільш конфронтаційної позиції щодо ОПЕК, ЄЕС – з огляду передусім на майже цілковиту енергетичну залежність від країн-виробників – виступала за всебічне співробітництво з ними. Зрештою наростання економічної кризи після ембарго ОПЕК змусило США піти за Європою, яка з початку запровадження ембарго виступала за діалог із виробниками. Конфронтація, яка змінилась діалогом сприяла структурним змінам у світовій політико-економічній системі. Це відобразилось у Декларації та Резолюції VI сесії Генеральної Асамблеї ООН (1974 р.), які офіційно оголошували про початок нового світового економічного порядку. Започатковувалась нова основа взаємовідносин між країнами споживачами і виробниками [1]. З одного боку, відбувалась політична інтеграція ОПЕК у західні спільноти, з іншого – консолідація країн Заходу перед обличчям ОПЕК, а також навколо вирішення глобальних економічних проблем.

Для західної спільноти питання економіки та фінансів почали відігравати панівну роль, оскільки саме суперечності між її членами разом із наслідками нафтового ембарго викликали серйозні занепокоєння бізнес- і політичної еліт (головним чином США) з приводу наростаючого розмежування між провідними країнами. Водночас на тлі

вирішення економічних проблем вперше після середини 1940-х рр. почали відходити на другий план питання, пов'язані з протистоянням «холодної війни». Особливо це стосувалось країн Західної Європи, які опинились у досить суперечливій ситуації: з одного боку вони розширювали економічне співробітництво з СРСР та його сателітами в рамках Варшавського блоку, з іншого – мали стратегічні зобов'язання щодо стримування його збройного вторгнення.

З метою політико-економічного регулювання глобальних трансформацій активізувалась діяльність таких неурядових організацій, як Римський клуб та Тристороння комісія. Остання являла собою орган, що представляв три економічні центри світу – США, Японію та Європу. Могутність США через зміни у світовій політичній і економічній системі відчутно зменшилась у порівнянні з попередніми десятиліттями. Головуючи в Комісії (перший директор – З.Бжезінський), США прагнули взяти під контроль координацію зусиль з подолання енергетичної кризи, а згодом і врегулювання інших глобальних проблем як економічного, так і політичного характеру [2]. Зустрічі «Великої шістки» (згодом «Великої сімки» та «Великої двадцятки»), започатковані саме у 1970-х роках, являли собою форуми для обговорення і реалізацію питань, внесених до порядку денного Тристоронньою комісією.

Радикальні зміни в міжнародній економіці 1970-х рр. були пов'язані зі зростанням її фінансовості. Роль світових фінансових інститутів зменшилась, що пов'язано було з руйнуванням Бреттон-Вудської валютно-фінансової системи і стрімкою девальвацією американського долара у 1972–1974 рр. Натомість на тлі формування нової, Ямайської, системи, почала зростати роль ТНК з різною локалізацією фінансування і виробництва. Девальвація долара, зміцнення валют Європи і Японії, зростання цін на енергоносії та спад економіки в індустріально розвинених країнах призвели до зниження прибутковості виробництва. Стало набагато вигіднішим вкладати кошти у валютні операції та інші фінансові спекулятивні схеми, а виробництво переводити за кордон. Одним із наслідків цієї діяльності стало зростання кількості офшорних зон і масштабів міжнародних фінансових махінацій.

З фінансового погляду, баланс інтересів країн виробників і країн-споживачів енергоносіїв реалізовувався шляхом рециклювання нафтодоларів – механізмом, концептуально розробленим у 1974 р. Тристоронньою комісією і запропонованим МЕА у 1975 р. Полягав він у

зростанні доходів країн ОПЕК і автоматичному збільшенні імпорту товарів та послуг до них із розвинених країн. Однак прибутки країн ОПЕК у 1974–1978 рр. значно перевищували споживчий бум всередині них, тому інша частина накопиченого капіталу розпочала свою інвестиційну діяльність в розвинених країнах Заходу, зокрема через механізми МВФ і ОЕСР. Так відбувалось повернення капіталу, витраченого на нафту, що подорожчала, до західних країн [3, с. 386].Низка економік країн ОПЕК інтегрувалась у західну систему, що стало важливою ланкою в забезпеченні економічної безпеки глобалізованого світу.

Незважаючи на розвиток багатостороннього співробітництва в енергетичній і частково у фінансовій сферах, міжнародна торгівля між головними світовими економічними центрами і його членами від першої половини 1970-х рр. і протягом досить довгого періоду гальмувалась протекціоністськими тенденціями. Серія макроекономічних шоків 1970-х рр. спричинила необхідність оптимізації надлишкових потужностей у провідних галузях промисловості. Небажання держав позбуватись надлишкового виробництва призвело у 1970-х – 1980-х рр. до встановлення торговельних бар'єрів [4, с. 211].

Разом із тим, настрої пов'язані зі спадом в економіці після тривалого зростання, а також із невизначеністю у фінансовій сфері, спонукали політиків провідних країн Заходу до перегляду традиційної кейнсіанської моделі управління на користь монетаристської, що передусім полягало у невтручанні держави в економіку [5, с. 17]. Наприклад, у США, в 1975 р., адміністрацією Дж. Картера було здійснено різке скорочення державних витрат. Заради приборкання інфляції Вашингтон відмовився від довгоочікуваної післявоєнної мети – досягнення «повної» зайнятості [5, с. 24]. По суті, це являло собою зародження неоліберальних ідей, на основі яких буде здійснений економічний бум 1980-х років. Отже, на нашу думку, політичні та економічні зміни не лише 1970-х рр., а й наступного десятиліття відбулися частково саме під впливом енергетичної кризи 1970-х рр.

Використані джерела та література:

1. Резолюція 3201 (S-VI) від 1 травня 1974 року «Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку». *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_339#Text

2. About the Trilateral Commission. URL: http://trilateral.org/page/3/about-trilateral
3. United States-OPEC relations: selected materials. United States. Congress. Senate. Committee on Interior and Insular Affairs. Washington: U.S. Govt. Print. Off., 1976. URL: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015078589556&view=1up&seq=400&q1=recycling
4. Strange, S., Tooze R. (eds) (1981). *The International Politics of Surplus Capacity: Competition for Market Shares in the World Recession*. Boston: Allen & Unwin.
5. Стедмен-Джоунс Д. Рождение неолиберальной политики. *Издательство «Социум»*. URL: https://sotsium.ru/uploads/files/demo-sotsium/stedman-jones-demo.pdf

М.В. Жога
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІН В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ БРАЗИЛІЇ У 80-ТІ РР. ХХ СТ.: ВІД ВІЙСЬКОВОЇ ДИКТАТУРИ ДО ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Розглянуто зміни в політичному житті Бразилії у 1980-ті рр. Визначено вплив та місце партій, які відіграли ключову роль у процесах, що відбувалися в той час. Приділено увагу подіям, які вплинули на усунення військового режиму і призвели до становлення демократичного уряду в країні.

Ключові слова: *Бразилія, бразильська політика, військовий режим, політичний перехід, демократія.*

An Outline of the Brazilian Political System Developments in the 1980s: from Military Dictatorship to Democratization

The article deals with the changes that took place in the political life of Brazil in the 80's. It was determined the role and place of the parties that played a key role in the processes that took place in Brazil at that time. The author paid a great attention to the events that influenced the elimination of the military regime and resulted in the formation of a democratic government in the country.

Key words: *Brazil, Brazilian politics, military regime, political transition, democracy.*

Період військової диктатури у Бразилії тривав 21 рік від 1964 по 1985 рр., та охоплював п'ять мандатів президентів-військових. За цей період було прийнято 16 інституційних актів – правових механізмів, які змінювали конституцію в бік збільшення повноважень військового уряду, впроваджуючи в життя цензуру, політичні переслідування, придушення конституційних прав, тотальну відсутність демократії та репресії, спрямовані проти тих, хто боровся з режимом. Варто зазначити, що диктатура в Бразилії розпочалася з військового перевороту 31 березня 1964 р., в результаті якого було відсторонено від влади президента республіки Жоао Гуларта і під тиском військових й представників Національного конгресу було висунуто та обрано маршала Кастело Бранко на посаду президента республіки. Військова диктатура в Бразилії тривала до обрання цивільного президента Танкредо Невеса у 1985 році [3, с. 81].

Не дивлячись на несприятливий економічний клімат, що склався в Бразилії у 80-ті роки XX ст., тодішній уряд на чолі з військовим президентом Фігуейреду прагнув рухатися в бік політичної лібералізації. Через численні економічні і політичні негаразди у внутрішній політиці Бразилії, правляча партія почала втрачати свій авторитет, тому голова апарату президента, Голбері Каута да Сілва, один з прихильників процесу реформування партії, підтримав ідею повернення багатопартійної системи [5]. Ця ідея була схвалена Конгресом у листопаді 1979 року і Альянс національного відродження (АРЕНА, порт. Aliança Renovadora Nacional, ARENA – М.Ж.) став Соціал-демократично партією (ПДС, порт. :Partido Democrático Social, PDS – М.Ж.). Натомість на той час опозиційний до АРЕНА Бразильський Демократичний Рух додав до своєї назви слово «Партія», й так з'явилася Партія Бразильський Демократичний Рух (ПБДР), яка стала вагомою й помітною партією у внутрішній політиці країни наступних десятиліть. Також з'явилася низка нових партій, серед них найбільш цікавою є Робітнича Партія (РП, порт. : Partido dos Trabalhadores, PT – М.Ж.). Робітнича партія була особливо сильна в промисловій зоні Сан-Паулу, одним з її найвидатніших лідерів був Інасіо Лула да Сілва, глава союзу металістів [4].

У листопаді 1982 р. відбулися прямі вибори до урядів кожного зі штатів Бразилії та Національного конгресу відповідно до встановленого графіку. У той час, як ПДС отримала гарний результат по ви-

борам в Конгрес, але втратила більшість у важливих штатах країни, як-то Сан-Паулу, Мінас-Жерайс і Ріо-де-Жанейро [1].

У 1983 р. тема наступника президента стала найбільш актуальною через погіршення стану здоров'я тодішнього президента генерала Фігерейду [3]. Саме в той час бразильський Конгрес почав розглядати поправку до конституції, презентовану депутатом від ПБДР Данте де Олівейрою, що стосувалась прямих виборів президента. Данте де Олівейра був інженером-будівельником, який розпочав свою політичну кар'єру державним депутатом від БДР в 1978 року. У 1982 році, в контексті повернення до багатопартійності, він став федеральним депутатом, входив до складу ПБДР, він представив поправку про прямі президенські вибори, яка стала його знаком в історії Бразилії. Голосування в Конгресі супроводжувалось численними демонстраціями й маршем під назвою «Марш до Бразилії». Голосування в Конгресі не могло бути трансльовано у ЗМІ через цензуру, встановлену урядом. Також існувало обмеження на в'їзд до столиці Бразилії в період між 20 і 30 квітня 1983 р., а саме в дні голосування Конгресу. На додаток до «Маршу на Бразилію» мітинги проводили у найбільших містах країни: Ріо-де-Жанейро, Гоянії та Сан-Паулу. Мітинги привернули увагу десятків тисяч захоплених прихильників висловити свою підтримку прагненню внести зміни до конституції. Саме тоді набуває розголосу рух за «Прямі вибори зараз» або «Прямо зараз» (порт.«Direitas Ja»). «Прямо зараз» (порт. «Diretas Ja») – надпартійний політичний рух, який виник під час закінчення президентського уряду генерала Жоао Фігейредо в травні 1983 р. і вимагав проведення прямих виборів на пост президента Республіки. Початок цього руху відбувся на конгресі в місті Гоянія, штат Гояс, під час обговорення теми прямих виборів під головуванням федерального депутата Улісса Гімарайнша тодішнього президента ПБДР та членів РП [3, с. 83]. Їхня чисельність сягала, кількості, якої раніше не бачила Бразилія. Найбільші демонстрації проходили у Ріо, де взяло участь 1 мільйон, та у Сан-Паулу (1,7 млн) бразильців. У мітингах брали участь політики, зірки футболу, співаки, ЗМІ та широкі кола населення. Головною характеристикою мітингів було використання національних символів, як-от кольори прапора, сам прапор, гімн й інші елементи патріотичного характеру.

Незважаючи на народні демонстрації, широку участь ЗМІ та підтримку громадських діячів, поправка до конституції Данте де Олівей-

ри була відхилена більшістю депутатів, отримавши 298 позитивних голосів, вона не набрала необхідних двох третин голосів від загальної кількості [4, с. 71].

Після відхилення конституційної поправки, яка дозволила б прямі вибори президента, опозиція вирішила уникнути конфронтації й почала шукати альтернативну стратегію для того щоб вплинути на результат непрямого голосування колегії виборців, яка повинна була відбутися в січні 1985 р. На той момент правляча Соціал-Демократична партія (ПДС) висунула кандидатуру Паулу Малуфа на посаду президента країни. Політика з Сан-Пауло, який був часто в центрі корупційних скандалів та Флавіо Марчіліо на посаду його віце-президента. Треба відзначити, що в той час в ПДС вже відбувся розкол. Частина вихідців з ПДС організувала свою власну партію – Ліберальний Фронт (ПЛФ, порт. Partido da Frente Liberal, PFL – М.Ж.), від якої на посаду президента було висунуто Ауреліано Чавеса. Натомість опозиційна Партія Бразильського демократичного руху (ПБДР) вирішила зробити ставку на Танкредо Невеса, відомого, досвідченого і шанованого політика з штату Мінас-Жерайс. Після чого Ліберальний фронт вирішив укласти угоду з ПБДР, згідно з якою сенатор Хосе Сарні (колишній ПДС, а тепер член ПФЛ) висувається кандидатом у віце-президенти за згодою Танкредо Невеса (ПБДР), якого висувають кандидатом в президенти Республіки. За таких умов було створено союз партій, який отримав назву Демократичний Альянс. А вже 15 січня 1985 року колегія Виборців обрала кандидатів від Демократичного Альянсу, які отримали 480 голосів із загальної кількості 686. Військові визнали результати, після чого Невеса було призначено наступником на посаді президента республіки генерала Фігейредо, що припинило період військового режиму у країні [4, с. 73].

Обраний президент почав планувати свій прихід до влади на 15 березня. А напередодні інавгурації 14 березня він потрапив до лікарні так і не вступивши на посаду. Його віце-президент, Хосе Сарні, 15 березня був приведений до присяги як тимчасовий глава виконавчої влади. Передбачалося, що Тенкредо б швидко відновся і повернутися до Бразиліа, але після 38 днів госпіталізації, він помер в Сан-Паулу в квітні того ж року. Таким чином посаду президента Бразилії раптово обійняв Хосе Сарні, який не володів великою кількістю політичної підтримки в рамках сформованого уряду [4, с. 73].

Отже можна сказати, що події 80-их років полегшили перехід Бразилії від військових президентів до цивільних. Відсутність опору з боку військових дозволила безболісно розпочати процес передачі влади в країні. Це дало можливість дисидентам повернутись в країну і продовжило функціонування державного апарату. Проте смерть новообраного президента Бразилії Танкредо Невеса сколихнула країну, а новий президент Хосе Сарні не мав великої кількості політичної підтримки серед населення.

Використані джерела та література:

1. Ribeiro, Paulo Silvino. «Os Anos 80 No Brasil: Aspectos Políticos E Econômicos»; Brasil Escola. URL: Https://Brasilescola.Uol.Com.Br/Sociologia/Os-Anos-80-No-Brasil-Aspectos-Politicos-Economicos.Htm
2. Roett. Riordan, Brazil : Politics in a Patrimonial Society / Riordan Roett. 5th ed. 264 p.
3. Roett, R. The New Brazil. Washington, D.C./Brookings Institution Press. 2011. 167 p.
4. Roett. R. Brazil: What Everyone Needs to Know/ Oxford University Press, 2016. 256 p.
5. Silva, Daniel Neves. «Ditadura Militar No Brasil»; Brasil Escola. URL: https://brasilescola.uol.com.br/historiab/ditadura-militar.htm

В.С. Латенко
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПРОБЛЕМА СЕПАРАТИЗМУ У ПІВДЕННОМУ КАСАЇ ПІД ЧАС РОЗПАЛУ КОНГОЛЕЗЬКОЇ КРИЗИ (1960–1962 РР.)

На прикладі регіону Південне Касаї проілюстровано виникнення та поширення явища сепаратизму на території Республіки Конго (Леопольдвіль) у 1960–1962 рр. Зазначено роль внутрішніх та зовнішніх факторів впливу на розвиток відцентрових тенденцій. Крім того, охарактеризовано зміну політики центрального конголезького уряду щодо бунтівних регіонів від спроб мирного врегулювання до збройного протистояння задля відновлення територіальної єдності країни.

Ключова слова: *Конго, Південне Касаї, Катанга, Бельгія, ООН.*

The Problem of Separatism in South Kasai during the Height of the Congo Crisis (1960–1962)

The article considers the example of the South Kasai region the emergence and spread of separatism in the Republic of Congo (Leopoldville) in 1960–1962. It was discovered the role of internal and external factors, which influenced on the development of non-central tendencies. In addition, the author describes the change in the policy of the central Congolese government towards the rebel regions: from attempts of a peaceful settlement to armed confrontation for the restore the country's territorial unity.

Key words: *Congo, South Kasai, Katanga, Belgium, UN.*

30 червня 1960 р. Республіка Конго зі столицею у Леопольдвілі (далі – Конго) отримала незалежність від Бельгії, яка володіла цією територією від 1885 р. [1, с. 62]. Вже на початковому етапі свого становлення, нова держава зіткнулася із рядом проблем, зокрема, відцентровими тенденціями у регіонах, що згодом переросли у сепаратистські рухи, які проголошували метою окреме існування поза межами єдиного Конго. Найбільш гостро ці прояви мали місце у Катанзі – великій, багатій гірничорудними ресурсами провінції на південному сході країни, яка вже 11 липня 1960 р. оголосила про свій розрив із центральним конголезьким урядом у Леопольдвілі, проголосивши свою незалежність. Другим, значно меншим за територією, але також дуже потужним щодо наявності природних ресурсів регіоном, який заявив про свою окрему суб'єктність, – стала південна частина провінції Касаї. На північному заході вона безпосередньо межувала із Катангою, відцентрові процеси в якій надали імпульсу активізації аналогічного руху і у Південному Касаї [2]. Саме тому 8 серпня 1960 р. було проголошено утворення «Гірничорудної держави Південне Касаї» зі столицею у м. Бакванга та лідерами нового утворення – Альбером Калонджі і Жозефом Нгалулою [3, с. 74]. Однак ще за два тижні до дати деколонізації Бельгійського Конго, 14 червня 1960 р., оголосила про свою незалежність від метрополії «Федеративна держава Південне Касаї», хоча тоді все завершилося на рівні декларацій. Варто зазначити, що крім суто місцевих основ для виникнення сепаратизму, цей рух підігрівався зовнішніми силами, насаперед бельгійського походження. Офіційний Брюссель прагнув і після дарування незалежності своїй колишній колонії тримати її під своїм контролем. Наявність на

чолі конголезького уряду амбітного Патріса Лумумби, що проводив не надто дружню до Бельгії політику, дуже швидко розвіяла ці надії. Як Катанга, так і Південне Касаї були територіями з найбільшим ступенем проникнення бельгійського капіталу, відповідно, й найбільш розвиненими економічно. Саме тому, не змігши утримати всю державу, бельгійці прагнули зберегти свій вплив бодай частково – у найбільш промислово значущих регіонах [4, с. 185]. Звичайно, на рівні офіційних заяв, уряд у Брюсселі декларував відданість принципу єдиного Конго, проте на практиці через свої економічні важелі впливу, в провінціях підігрівалися настрої на відокремлення.

Прагнучи відновити єдність країни, центральний уряд у Леопольдвілі на чолі із П.Лумумбою запросив допомоги в ООН, яка вже в липні 1960 р. спрямувала до Конго перші підрозділи із 21 країни в рамках миротворчої місії. Однак дуже швидко Лумумба розчарувався у своїх сподіваннях, оскільки керівництво ООН на чолі із Генеральним секретарем Дагом Хаммаршельдом заявило, що не втручатиметься у внутрішні справи Конго, а лише прагнутиме забезпечити правопорядок та уникнення силового протистояння. США відмовилися надавати безпосередньо свою допомогу Конго, заявивши, що діятимуть лише через механізми ООН. В цій ситуації, П.Лумумба звертається до СРСР і вже в серпні 1960 р. отримує першу партію літаків Іл-14 та радянських технічних фахівців у кількості близько 1000, які допомогли конголезькій національній армії організувати воєнну кампанію проти Південного Касаї наприкінці серпня 1960 р. [5, с. 69] У Леопольдвілі вважали важливим взяття цього регіону з огляду на його близькість до Катанги. Однак, на відміну від останньої, Південне Касаї на практиці не оголошувало повного розриву із Конго. В ході воєнного наступу в серпні-вересні 1960 р., урядові армійські підрозділи були втягнуті в міжетнічні протистояння між народами балуба та лулуа. Відставка П.Лумумби 5 вересня 1960 р. та подальший державний переворот 14 вересня під проводом очільника генерального штабу Сесе Секо Мобуту припинили наступальну операцію в Південному Касаї, спричинивши на цій території значні збитки та руйнування. Проте інтегрувати регіон у тіло конголезької республіки на цьому етапі так і не вдалося. Він продовжив своє фактичне автономне існування, хоч і формально повернувшись до складу єдиного Конго. У вересні 1960 р. за посередництва ООН бу-

ло укладено угоду про припинення вогню між сторонами конфлікту, яка проіснувала до листопада того ж року, після чого була порушена із боку сепаратистських прихильників А.Калонджі.

У липні 1961 р. стався розкол у середовищі сепаратистів на прихильників очільника невизнаного утворення А.Калонджі та його прем'єр-міністра Ж.Нгалула. Останнього було відправлено у відставку, після чого він створив власну партію «Демократичний союз», що протиставила себе політичному руху на чолі з Калонджі. Пізніше, 2 серпня 1961 р. Нгалула взяв участь у формуванні нового центрального конголезького уряду на чолі із Сірілом Адулою, ставши в ньому міністром освіти. На практиці, це означало перехід Ж.Нгалули зі стану сепаратистів на сторону уряду, який ставив за мету підкорити бунтівні провінції. Уряд у Леопольдвілі прагнув досягти домовленості із владою Південного Касаї, оскільки перед Конго постала нова ще більш серйозна проблема – сепаратизм у східних провінціях на чолі із Антуаном Гізенгою, колишнім близьким соратником П.Лумумби.

Однак, мирне співіснування режиму у Південного Касаї в рамках єдиного Конго не тривало довго. Вже на початку грудня 1961 р. А. Калонджі був взятий під варту і відправлений до Леопольдвіля, проте 7 вересня наступного року йому вдалося втекти з ув'язнення і повернутися в свою провінцію.

Водночас, після усунення лідерів сепаратизму у Південного Касаї, уряд С.Адули 9 березня 1962 р. погодився визнати за регіоном статус окремої провінції, внісши відповідні зміни до конголезької конституції. Пішовши на формальний компроміс, влада Конго тим не менше не збиралася погоджуватися на автономізацію провінції. Тому вже у вересні 1962 р. для Південного Касаї було призначеного спеціального урядового емісара Альберта Канколонго, який отримав всі повноваженні для ліквідації елементів самоврядування та автономії. Після спроб спротиву прихильників А.Калонджі, в жовтні 1962 р. Південне Касаї повноцінно повернулося до складу Конго.

Використані джерела та література:

1. Шагалов В. А. Кризис в Конго и миротворческая операция ООН. *Динамика политических систем и международных отношений*. Выпуск 1. Казань: КГУ, 2006 г. С. 62–107.

2. Ngapi, R. Congo-Kinshasa: Le 8 août 1960, Albert Kalonji proclame l'autonomie du Sud-Kasai. Le Potentiel. URL: https://fr.allafrica.com/stories/200808150585.html
3. Латенко В. Позиція США щодо Конголезької кризи у 1960 р. *Американська історія та політика: науковий журнал*. 2019. №7. С. 72–83.
4. Omasombo T. J. Kasai-Oriental : Un nœud gordien dans l'espace congolais (PDF). Provinces (in French). Tervuren: Musée royal de l'Afrique central. Tervuren, 2014. 457 p.
5. Мазов С. В. Холодная война в «сердце Африки». СССР и конголезский кризис, 1960-1964. Москва: Русский Фонд Содествия Образованию и Науке, 2015 г. 312 с.

В.В. Лущак
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ФІЛОСОФІЯ НОВОГО КУРСУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГЕНРІ УОЛЛЕСА

У роботі пропонується аналіз поглядів Генрі Уоллеса на суть та значення Нового курсу для США. Визначено, що в розумінні Г. Уоллеса Новий курс – це не лише програма реформ для подолання економічної кризи, а й інструмент формування нової ціннісної структури американського суспільства.

Ключові слова: *Новий курс, США, економічна криза.*

Philosophy of the New Deal as Interpreted by Henry Wallace

The paper offers an analysis of Henry Wallace's views on the essence and significance of the New Deal for the United States. It is determined that, in the understanding of H. Wallace, the New Deal was not only a program of reforms to overcome the economic crisis, but also an instrument for the formation of a new value structure of American society.

Key words: *New deal, USA, economic crisis.*

Новий курс, започаткований та введений у дію адміністрацією Рузвельта як програма антикризових реформ, був і залишається предметом дослідження вчених з різних країн. У багатьох сферах життя американського суспільства Новий курс став «точкою неповернення»,

та заклав підвалини образу США у світі, який ми знаємо сьогодні. Здебільшого члени кабінету та сам президент Рузвельт розглядали його виключно в контексті подолання економічної кризи. Одним із небагатьох політиків, хто вбачав у Новому курсі щось принципово більше ніж панацею від Великої депресії, був міністр сільського господарства Генрі Уоллес.

Вихований у фермерській сім'ї Уоллесів, майбутній міністр спостерігав за трансформацією аграрної Америки в Америку індустріальну. Він був переконаний у тому, що разом із соціально-економічними змінами маються прийти зміни морально-ціннісного характеру як їх підґрунтя. Дане переконання мало подальший вплив на його погляди та риторику в період політичної кар'єри.

Г.Уоллес як міністр сільського господарства США (1933–1940 рр.) зробив вагомий внесок у реалізацію програм Нового курсу в аграрній та гуманітарній сферах, що є предметом окремого дослідження. Для нашої розвідки важливим є те, що, крім усього іншого, він багато зусиль присвятив інтерпретації мети та завдань Нового курсу для широкого загалу. На відміну від президента Рузвельта, який особливо не заглиблювався в ідеологію реформ, міністр Уоллес за вісім років в уряді надав Новому курсові морально-релігійного характеру. Своїми численними виступами, промовами та публікаціями він, за словами дослідників Шапсмаєрів, заробив собі репутацію філософа Нового курсу [1].

Міністр Уоллес розділяв Америку до Нового курсу та Америку часів Нового курсу. Він наголошував, що «попередній розвиток Сполучених Штатів був заснований на матеріальній доктрині, яка включала соціальний дарвінізм, твердий індивідуалізм та конкуренцію». Вона призвела до величі США, піком якої стали 1920-х рр., та до економічної кризи в 1930-х рр. Уоллес розглядав Велику депресію як фізичний вияв краху старого морального порядку. Він вважав, що духовне відновлення нації є таким само важливим, як і соціально-економічне. Формування нового світогляду було, на думку Уоллеса, необхідним фактором для усвідомленого та мотивованого впровадження реформ Нового курсу [4, с. 17–36].

Будучи глибоко релігійною та водночас прогресивною людиною, Уоллес мав переконання, що християнська релігія повинна бути еластичною та йти в ногу з часом, бути актуальною для сучасних людей в

їх переоцінці духовних та культурних цінностей. Тому реформатори, на його думку, мали використати роль релігії в «переробці людських сердець», щоб суспільство було сприйнятливим до нового стилю життя, викликаного соціально-економічними зрушеннями у XX ст. [3, с. 165–167].

Продовжуючи релігійний напрямок мислення Уоллеса, слід зазначити, що він вбачав у Новому курсі початок утопії [1, с. 253]. Уоллес вважав, що ідея соціальної справедливості взята напряму з Біблії. Пророки Старого Заповіту були першими, хто її проповідував. Але політичного вираження, на думку Уоллеса, вона набула лише тоді, коли було утворено Сполучені Штати Америки. Протягом багатьох років народ Сполучених Штатів самовіддано просувався вперед в практиці демократії, самоуправління, вільного підприємництва та досягненні соціальної справедливості. Уоллес стверджував, що якби свобода вимірялась стандартами харчування, освіти та самоуправління, то США просунулись у цьому далі всіх. Разом із тим, він наголошував, що остаточна свобода від потреб (ключова з чотирьох свобод проголошених президентом Рузвельтом. Три інші – свобода слова, свобода віросповідання та свобода від страху – В.В.) не була забезпечена ні у Сполучених Штатах, ні у будь-якій країні світу. Хоча, шляхом реалізації реформ Нового курсу Рузвельта, було зроблено суттєвий крок у досягненні цієї останньої для США «свободи» [2, с. 14–15]. Відповідно подальша риторика Уоллеса, про необхідність продовжувати реформи Нового курсу та зробити його інтернаціональним, означала остаточне забезпечення соціальної справедливості у США та поширенні її на решту світу.

У своїй книзі «Нові Кордони» Уоллес стверджував, що егоїстичні капіталісти, які виступали проти реформ належали до тієї категорії, що й Аль Капоне та Джон Діллінджер. Джон Діллінджер – американський банківський грабіжник, невловимий бандит середини 1930-х років. За час своєї кримінальної діяльності пограбував більше ніж 20 банків, скоював напади на поліцейські відділки і два рази втікав з в'язниці. За свої злочини був проголошений ворогом суспільства номер один. Ці злодії перетворили фондовий ринок в «спекулятивну божевільню». «Нові соціальні механізми, які впроваджуються Новим курсом дадуть можливість людським серцям втілити свої альтруїстичні імпульси в практичні дії», – писав він [3, с. 168–170]. Новий

кордон, на відміну від старого, повинні долати люди, які володітимуть якісно іншим переліком цінностей. Ці цінності мали прийти на зміну попереднім: співпраця замінить конкуренцію, альтруїзм подолає егоїзм, духовні цінності тріумфують над матеріальними.

У своїх зусиллях, спрямованих на зміну традиційної моралі та психологічних установок американців, Уоллес поставив перед собою явно нездійсненне завдання. Тим не менш, він наполегливо намагався зробити Новий курс програмою соціальних реформ, необхідних для того, щоб розпочати еру достатку та економічної гармонії. Подальший вибір Уоллеса як віце-президента засвідчив, що Рузвельт «поставив свою особисту печатку схвалення на інтерпретації Нового курсу Уоллесом» [1, с. 269].

Президент надавав Уоллесу широке поле для діяльності, особливо що стосується публічних виступів. Промови Уоллеса, сповнені оптимізму та релігійних символів, користувалися популярністю в американців. Можемо зробити припущення, що Уоллес був потрібний Рузвельту як людина, яка стояла вище політики та надавала практичним діям адміністрації Рузвельта сенсу, благородного та зрозумілого для усіх людей. Саме тому його часто називають філософом Нового курсу та пророком простих людей. Уоллес говорив те, що президент Рузвельт не міг сказати публічно, але з чим погоджувався.

Використані джерела та література:

1. Schapsmeier E., Schapsmeier F. Henry A. Wallace of Iowa: the Agrarian Years, 1910–1940. Ames: Iowa State University Press, 1968. 327 p.
2. Wallace H. The century of the common man. New York: Reynal&Hitchcoock, 1943. 96 p.
3. Wallace H. New Frontiers. New York: Reynal&Hitchcoock, 1934. 314 p.
4. Wallace H. Statesmanship and Religion. New York: Round Table Press, 1934. 139 p.

О.О. Мачай
аспірант
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

БОРОТЬБА ХУЛАГУЇДІВ ТА ДЖУЧІДІВ ЗА ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ КАВКАЗ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIII СТ.)

Від 1261 р. територія Кавказу стала об'єктом боротьби між представниками різних монгольських держав: Улусу Джучі та Ільханату. Головним чином боротьба велась за землі торгівельних шляхів, а центральним предметом конфліктів, як правило, виступали Арран та Ширван. Однак, найбільш запекла боротьба велась саме на теренах Північно-Східного Кавказу, звідки наступали золотоординці, і які були постійно у складі різних країн. В роботі висвітлено перший етап зіткнень Золотої Орди та Хулагуїдів на теренах Дагестану. Зокрема, увагу приділено характеристиці найбільш ключових елементів боротьби та впливу воєнних дій на місцеве населення регіону.

Ключові слова: *Кавказ, Дагестан, Золота Орда, Хулагуїди.*

The Struggle of Hulaguids and Juchids for the Northeastern Caucasus (the Second Half of the 13th Century)

The territory of the Caucasus became the object of struggle between the representatives of various Mongol states: Ulus Juchi and Ilkhanat from the beginning of 1261. The main struggle was for the lands of trade routes, and the main subject of conflict, as a rule, Arran and Shirvan. However, the fiercest struggle was waged in the North-Eastern Caucasus, where the Golden Hord people came from, and wich were constantly part of different countries. The work highlights the first stage of clashes between the Golden Horde and the Hulaguids in Dagestan. In particular, attention is paid to the characteristics of the most key elements of the struggle and the impact of hostilities on the local population of the region.

Key words: *Caucasus, Dagestan, the Golden Horde, the Hulaguids.*

Від початку становлення Монгольської імперії Кавказький регіон стає одним із перших та найважливіших завоювань монголів. У 1235 року на мапі Євразії з'явилась новостворена держава – Улус Джучі, який почав розростатись саме з теренів Кавказу. Цьому сприяло вигідне географічне розташування, розвинена інфраструктура, родючі землі, помірний клімат [4, с. 140]. Починаючи зі створення Золотої Орди,

її територія лишалась майже незмінною до доби розпаду держави: виключення становив Кавказ, за який в другій половині XIII століття почалась запекла боротьба між представниками династій Джучідів та Хулагуїдів. Периферією кавказького регіону був Дагестан, який став одним із ключових об'єктів боротьби.

Питання протистояння Золотої Орди та Ільханату за північно-кавказький регіон є одним із ключових у дослідженні доби монгольського панування. Джерельна база дозволяє досить глибоко вивчати дану тему: найбільш детально розкривають історію Кавказу «Грузинський хронограф XIV», «Літопис Себастаці», «Загальна історія Вардана Великого», «Історія монголів іноку Магакії» тощо. Однак у більшості наукової літератури монгольське панування в Дагестані розглядається в контексті загальної історії Кавказу. З сучасних досліджень, що розкривають боротьбу монгольських держав за Дагестан, виділяються фундаментальна праця О.Криштопи «Дагестан в XIII – начале XV века», статті А.Арсланової, Е.Калана, І.Камалова; серед українських робіт слід виокремити праці Р.Бабенка, Я.Пилипчука, О.Бубенка.

Держава Хулагуїдів була утворена в результаті іранського походу монголів 50-х років XIII століття. Керував цією кампанією хан Хулагу, який на той час уже був виведений великим ханом на політичну арену як суперник Джучідам. В результаті, на захоплених землях Ірану Хулагу проголосив створення своєї держави, що в 1261 р. затвердив і хан Хубілай, надавши Хулагу титул ільхана. Саме відтоді й почалась ворожнеча між Джучідами та Хулагуїдами [1, с. 41]. Протистояння зачепило кожну сферу життя держав, починаючи від політики і завершуючи релігією та культурою, що стало супроводом безпосередньої війни.

Воєнні дії в Дагестані тривали протягом п'яти років, однак із перервами на літній період. Це пояснюється високими температурами повітря влітку, через що ріки виходили з берегів і розрахувати шлях переправи було майже неможливо [3, с. 73].

Ще на початку військового протистояння сторони залучились підтримкою союзників: хан Берке об'єднався з мамелюцьким Єгиптом, апелюючи до нього, що Хулагу веде боротьбу проти мусульман; Хулагуїдів підтримували Візантія, вірменські князі та місцеві еміри [2, с. 370].

Від початку зіткнення в серпні 1262 р. армія Хулагу завдала серйозної поразки війську Ногая, що представляв інтереси Джучідів. Ху-

лагуїди, наздоганяючи ординців, перейшли р. Терек, де грабували і руйнували поселення місцевих кочовиків. Однак, невдовзі на Терек прийшла величезна армія Берке; Хулагу мав відступити за Дербент, залишивши ці землі Орді [2, с. 337].

Відтепер землі Північного Кавказу були головною територією, з якої виступали війська Берке на південь, адже метою ординців стало захоплення Ширвану та Аррану. Запобігаючи подальшому просуванню ординців на Кавказ, ільхан Абака розпочав будівництво «сибех» (валів та ровів) на узбережжі р. Кура. Однак, на цьому не завершуються ординсько-ільханські зіткнення. Найбільший економічний центр Кавказу – Дербент – став місцем постійних боїв, де влада неодноразово переходила від однієї сторони до іншої. Це відбилося на демографічній ситуації: населення або було винищено, або лишало домівки і господарство, тікаючи з регіону [3, с. 75].

Починаючи від 70-х років XIII століття активність ординців на теренах Дагестану занепадає. Це пояснюється зміною вектору в зовнішній політиці: новий хан, наступник Берке, Менгу-Тимур почав готувати сили задля походу на Константинополь в 1270 році, а у 1277 року було розпочато кампанію із захоплення транскавказського проходу – Дар'яльської ущелини. Відтоді терени Дагестану переходять під контроль Хулагуїдів. Джерела згадують, що цьому сприяла і підтримка автохтонного населення [3, с. 76].

Дагестан входив до зони, підпорядкованої Грузії. Від самого утворення Ільханату, Грузія разом із навколишніми землями виступала на боці Хулагу. Тому й не дивно, що дагестанці були присутні в ільханських військах.

Варто зазначити, що серед населення Північного Кавказу була велика кількість християн [3, с. 89], свідченням чого є численні археологічні дані. Від початку існування Ільханату та до кінця XIII століття (прихід до влади ільхана Газана) держава не здійснювала ісламізації, імовірно, задля протистояння мусульманам Джучідам [1, с. 42]. В релігійному плані Хулагуїди зберігали толерантність та нейтралітет, дозволяючи різні вірування. Це було важливе для багатоконфесійного Дагестану, імовірно, це стало однією з причин підтримки Кавказом Хулагуїдів [4, с. 140].

Проте, Хулагуїдів підтримували й етноси, що сповідували іслам, на кшталт лакців [3, с. 76]. Можливо, цьому часто сприяло ставлення

влади до місцевих жителів та ремісників. Неодноразово Джучіди та Хулагуїди нищили майстрів та купців, що приїжджали з конкурентного улусу [4, с. 143]. Тому місцеві жителі могли впевненіше та безпечніше працювати в країні Хулагу.

Землі Кавказу через постійні військові дії були позбавлені політичної та економічної стабільності. Не оминула така участь ці території і за доби монгольських держав. Дагестан став територію військових зіткнень між Хулагуїдами та Джучідами. Конфлікт розгортався у всіх сферах життя, зводячи нанівець будь-які можливості швидкої відбудови краю. Місцеве населення, намагаючись чинити опір ординцям, зазнало катастрофічних втрат. Однак незважаючи на занепад Дагестану, Золота Орда відновлюватиме боротьбу за регіон, що триватиме до кінця XIV століття.

Використані джерела та література:

1. АрслановаА.А.ПричинывойнулусаДжучисХулагуидскимИраном.*Нижнее Поволжье и Исламская республика Иран. Исторические, культурные и экономические связи*. Саратов: Издательство Саратовского университета, 2004. С. 41–55.
2. Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. 968 с. + 28 с. цв. вкл.
3. Криштопа А.Е. Дагестан в XIII – начале XV вв. Очерк политической истории. Москва, «ТАУС», 2007. 228 с.
4. Нухдуев Р. О. Война между монгольскими улусами Джучи и Хулагу за обладание Юго-западным Прикаспием во второй половине XIII в. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2015. № 6 (56): в 2-х ч. Ч. I. С. 139–143.

Менкеуліцзі
аспірант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Mengkewuliji
Ph.D. student
Faculty of History
Taras Shevchenko National University of Kyiv

«М'ЯКА СИЛА» В ПОЛІТИЦІ КИТАЮ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ У 1992–2012 РР.

Висвітлюється застосування «м'якої сили» в політиці Китаю в Центральній Азії. У 90-х рр. XX ст. КНР брала активну участь у створенні міжнародних організацій, врегулюванні прикордонних питань із державами Центральної Азії, а також розпочав культурне проникнення на ці території. На початку XXI ст. дія «м'якої сили» Китаю в Центральній Азії стала більш інтенсивною завдяки роботі культурно-освітніх центрів Інституту Конфуція, поширенні китайських медіа та співпраці між державами у галузі освіти.

Ключові слова: *Китай, Центральна Азія, «м'яка сила».*

China's "Soft Power" in Central Asia (1992–2012)

The author researches the use of "soft power" in China's policy in Central Asia. In the 1990s, China participated in the establishment of international organizations, and in the settlement of border issues with the states of Central Asia, as well as began cultural pervasion into these territories. China's "soft power" in Central Asia has intensified at the beginning of the 21st century through the work of the Confucius Institute's cultural and educational centers, the spread of Chinese media, and cooperation between nations in the field of education.

Key words: *China, Central Asia, soft power.*

«М'яка сила» – один із виявів сили і міжнародного статусу держави. Згідно з концепцією, запропонованою американським політологом Джозефом Наєм, «м'яка сила» реалізується через формування у певного суб'єкта бажань і прагнень, потрібних іншому суб'єкту. Її основними компонентами є культура, політичні цінності і зовнішня політика, яку інші держави вважають легітимною. «М'який вплив» реалізується через дипломатію (на противагу військовим методам) і

поширення власних цінностей [1, с. 97]. Термін «м'яка сила» описує також привабливість держави з погляду її культурних і політичних цінностей, ефективного розвитку економіки, високого рівня життя тощо, що дозволяє їй впливати на формування міжнародних правил і політику інших держав, визначає її міжнародний авторитет.

Після закінчення «холодної війни» з метою уникнення військових конфліктів і ескалації міжнародної напруженості великі держави почали більшою мірою застосовувати елементи «м'якої сили» для посилення свого міжнародного впливу і досягнення бажаних політичних результатів. Китай не залишився осторонь. Цьому сприяли його динамічний економічний розвиток унаслідок політики реформ і відкритості, а також розпад Радянського Союзу і зосередженість США на глобальній війні з тероризмом після 11 вересня 2001 р.

У 1990 р. лідер КНР Ден Сяопін зазначав: «Монополія США і СРСР змінюється. У світі буде або три полюси, або чотири… Китай не повинен применшувати своє значення – його можна вважати одним з багатьох полюсів» [2, с. 105]. Ця концепція Ден Сяопіна мала суттєвий вплив на формулювання зовнішньої політики Китаю.

На початку «м'яка сила» в політиці Китаю виявилася у формуванні його позитивного міжнародного іміджу. Починаючи від 1990-х рр. Китай почав більш активно інтегруватися в міжнародне співтовариство. Особливо така тенденція виявилася з прийняттям Пекіном нової концепції безпеки у 1997–1998 рр. З кінця 1990-х рр. активізувалися візити китайських високопосадовців до США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Індії, багатьох інших держав. Відбулися саміти між лідерами КНР і багатьох держав світу. Китай відмовився від переважно двостороннього підходу до міжнародних відносин на користь багатостороннього, що виявилося у його участі у форумах АТЕС, АРФ, Шанхайської п'ятірки (згодом – ШОС), «АСЕАН+3» тощо.

Якщо у 1990-х рр. політика на основі «м'якої сили» тільки почала формуватися, то з початком XXI століття вона отримала безпрецедентний розвиток. Прикладом участі Китаю в міжнародних організаціях, посилення його голосу на міжнародній арені та здатності формувати міжнародні правила стала його активна участь у створенні в 2001 р. й діяльності Шанхайської організації співробітництва (ШОС), куди увійшли всі країни Центральної Азії, крім Туркменістану.

Центральна Азія – регіон з багатими природними ресурсами та надзвичайно важливим стратегічним розташуванням – має особливе значення для Китаю. Відносини з країнами Центральної Азії мають суттєвий вплив на соціальну стабільність, територіальну й енергетичну безпеку Китаю, тим більше, що з країнами Центральної Азії межує Сіньцзянь-Уйгурський автономний регіон КНР.

Після здобуття незалежності Казахстану, Киргизстану і Таджикистану між цими державами і Китаєм існували прикордонні проблеми, які перешкоджали взаємній довірі. Урегулювання у 1990-х рр. прикордонних територіальних суперечок допомогло зміцнити відносини Китаю з цими державами. «М'яка сила» стала компонентом нової концепції безпеки Китаю. З метою гарантувати стабільність і безпеку Сіньцзяну, створити стабільне середовище вдома та за кордоном, китайський уряд розпочав активний діалог з центральноазіатськими країнами з питань безпеки.

Новий етап у здійсненні Китаєм політики на основі «м'якої сили» розпочався у 2003 р., коли Голова Цзян Цзэмін запропонував стратегію «виходу за кордон» китайських компаній. Інвестиції Китаю в Центральну Азію почали швидко зростати. Разом з ними інтенсифікувався вихід «за кордон» китайської культури. Найважливішим брендом «м'якої сили» Китаю став Інститут Конфуція, метою якого є просування китайської мови і культури. Важливим аспектом «м'якої сили» є освіта. У кожному такому інституті студенти вивчають китайську мову, історію, знайомляться з китайськими культурними цінностями.

Перший такий осередок було створено у 2004 р. в Узбекистані, в Ташкентському університеті. До 2010 р. в країнах Центральної Азії було створено вісім Інститутів Конфуція [3]. У 2001–2010 рр. кількість студентів в інститутах Конфуція в Центральній Азії досягла 22 270 осіб. 6 739 осіб взяли участь у Кваліфікаційному іспиті з китайської мови (HSK) [4].

З метою вивчення держав Центральної Азії і створення механізмів освітнього співробітництва між університетами Сіньцзяня і Центральної Азії Міністерство освіти Китаю створило у 2011 р. в Університеті фінансів і економіки Сіньцзяня науково-дослідні центри гуманітарних досліджень – Центральноазійський інститут регіонального економічного співробітництва, Центральноазійський інститут досліджень торгівлі та інвестицій та Центральноазійський науко-

во-дослідний інститут фінансового співробітництва [5]. Аналогічні науково-дослідні центри створено також в інших установах в Сіньцзяна і в інших регіонах.

Важливим компонентом «м'якої сили» у сфері освіти є студентський обмін. У 2009 р., коли фінансово-економічна криза охопила майже весь світ, включаючи країни Центральної Азії, Китай уник її руйнівного впливу. Більше того, він скористався кризою, щоб суттєво посилити свій регіональний і глобальний вплив, використавши для цього «м'яку силу». Було збільшено фінансування навчання іноземних студентів в Китаї і китайських студентів за кордоном. Так, у 2003 р. обмін студентами між КНР і Казахстаном щорічно становив 20 осіб, у 2009 р. – 100 осіб, у 2012 р. – 9 500 осіб [6].

Активізувалася діяльність в Центральній Азії інформаційного агентства «Сіньхуа» і газети «Женьмінь жибао», які почали випускати свою інформаційну продукцію російською мовою. Китайські радіо, телебачення, газети і журнали з'явилися в Казахстані, Киргизстані й інших країнах. Так, у Казахстані відкрилися філії газет «Женьмінь жибао», «Гуанмін жибао», агентства «Сіньхуа», а також Міжнародного радіо Китаю і Центрального телебачення Китаю CCTV [7]. Це є важливим елементом просування китайської культури і кращого розуміння політики КНР, а врешті – посилення впливу в Центральній Азії засобами «м'якої сили».

Колишній міністр закордонних справ Китаю Ян Цзечі у статті «Огляд та перспективи дипломатичної роботи Китаю в минулому десятилітті» (листопад 2012 р.) зазначив: «Коли я згадав дипломатію м'якої сили Китаю, я сказав, що минуле десятиліття активно сприяло поширенню китайської культури і «створення Китаю» за кордоном» [8].

Проте поширення китайських культурних і політичних впливів у Центральній Азії не відбувається без проблем, оскільки стикається з потужними російськими впливами. Проникнення російської культури в регіон відбувалося тривалий час – від другої половини XIX ст., особливо в період перебування центральноазійських держав у складі СРСР. Досі у Центральній Азії живе багато росіян. Більшість людей розуміють зовнішній світ через російські ЗМІ. Киргизстан і Казахстан вживають російську мову як офіційну. Глибоко вкорінений вплив російської культури на населення зберігається.

Розвиток російсько-китайських відносин після розпаду Радянського Союзу був однією з причин обережності Китаю у просуванні

своєї культури в Центральній Азії. Інтенсифікація китайських культурних впливів в Центральній Азії посилюватиме конкуренцію з Росією за регіональний вплив.

Отже, формування політики Китаю в Центральній Азії на основі концепції «м’якої сили» розпочалося у 1990-х рр. На початковому етапі вона була спрямована на створення позитивного іміджу КНР за кордоном, урегулювання прикордонних проблем з сусідніми державами, участь у створенні міжнародних організацій. Тоді ж розпочалося культурне проникнення КНР до країн Центральної Азії. На початку XXI століття ці процеси стали більш інтенсивними через діяльність Інституту Конфуція, суттєве збільшення студентських обмінів, поширення китайських медіа.

Використані джерела та література:

1. Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.). Київ: Прінт-Сервіс, 2014. 528 с.
2. Ден Сяопін (邓小平) Мир і розвиток – дві основні проблеми у світі (和平和发展是当前世界两个大问题). Вибрані твори Ден Сяопіна, Випуск 3. (邓小平文选第三期) Пекін: Народне видавництво (北京：人民出版社), 1993. 375 С.
3. Офіційний веб-сайт Інституту Конфуція (孔子学院). URL: http://www.hanban.org/confuciousinstitutes/node_10961.htm
4. Aliev N. China’s Soft Power in Central Asia. The Central Asia-Caucasus Analyst. 19.12.2019. URL: https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13599-chinas-soft-power-in-central-asia.html
5. Університет фінансів та економіки Сіньцзяна базується на географічних перевагах («新疆财经大学立足地缘优势 ⊠⊠办学特色»). Міністерство Освіти Китаю (中华人民共和国教育部). 12.11.2012. URL: http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/s6192/s222/moe_1763/201211/t20121112_144352.html
6. Тянь Е. Взаимоотношения Китайской Народной Республики и Республики Казахстан на примере сотрудничества в сфере образования. *Международные отношения*. 2018. № 4. С. 8–17. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=27722
7. Шустов А. Мягкая сила дракона: как Китай пытается завоевать влияние в Центральной Азии. Евразия Эксперт. 09.01.2018. URL: https://eurasia.expert/myagkaya-sila-drakona-kak-kitay-pytaetsya-zavoevat-vliyanie-v-tsentralnoy-azii/
8. Цзечи Ян (杨洁篪) Огляд та перспективи дипломатичної роботи Китаю в минулому десятилітті (十年来我国外交工作的回顾与展望), 14.11.2012 р. URL: http://pk.chineseembassy.org/chn/zt1/xysbd/t988892.htm

А.О. Сергеєва
аспірантка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ГУАМ/ГУУАМ/ГУАМ (1997–2020 РР.) У ПОЛІЦЕНТРИЧНОМУ СВІТОУСТРОЇ XXI СТ.: ДІАСПОРАЛЬНИЙ, РЕГІОНАЛЬНИЙ І ТЕМПОРАЛЬНИЙ ДИСКУРСИ

Радянський союз добіг свого логічного кінця наприкінці XX ст., що дало змогу новим незалежним державам самим обирати шлях свого подальшого розвитку. Україна не була винятком, але в силу свого унікального геополітичного потенціалу та наявності розвинутої системи транспортування енергоресурсів, продовжувала залишатися у сфері інтересів правонаступниці СРСР. У нових умовах, за збереження тенденцій на пострадянському просторі до реінтеграції під егідою РФ, актуальними стали пошуки платформ для розбудови альтернативних інтеграційних рухів. ГУАМ, з її, уже можна сказати, суперечливим поступом інституціоналізації, став вибором, який ще потрібно реалізувати.

Ключові слова: *регіон, співробітництво, пострадянський простір, розпад, інтеграція.*

Institutional History of GUAM/GUUAM/GUAM (1997–2020) in the Polycentric World Order of 21st Century: Diasporal, Regional and Temporal Discourses

The Soviet Union reached its logical end at the end of the twentieth century, which allowed the newly independent states to choose the path of their further development. Ukraine was no exception, but due to its unique geopolitical potential and possession of a developed system of energy resources transportation, it continued to remain in the interests of the USSR successor. Under the new conditions, while maintaining the tendencies in the post-Soviet space to reintegrate under the auspices of the Russian Federation, the search for platforms for the development of alternative integration movements has become of paramount importance. GUAM, with its, so to speak, contradictory institutionalization process, has become a choice that still needs to be actualized.

Key words: *region, cooperation, post-soviet space, collapse, integration.*

Розпад Радянського Союзу в 1991 році став, як довгоочікуваною радісною подією для частини її країн-членів, так і великим потрясін-

ням для всіх, кого це торкнулося. А коло останніх не обмежувалося лише країнами-учасницями СРСР, адже розпад, у минулому глобального, а на час розпаду регіонального центру сили, з великою імовірністю міг призвести до дестабілізаційних процесів неочікуваних масштабів.

У цьому контексті амортизаційні інституціональні інструменти ставали конче необхідними. З одного боку з'являється СНД, яка попри свою неоголошену мету до «возз'єднання» та суперечливу подальшу історію, була виправданою відповіддю на можливу появу нових непередбачуваних загроз внаслідок розпаду СРСР. З іншого – альтернативні інтеграційні процеси за участі держав, які не пов'язували своє майбутнє зі східною моделлю розвитку, з притаманною їй прерогативою держави над людиною, яка була (і залишається для РФ) характерною рисою СРСР.

ГУАМ, з початком своєї інституціоналізації в 1993 р. в Брюсселі та логічним її завершенням у 2006 році в Києві [1], є прикладом інструменту до активізації регіонального і суб-регіонального співробітництва держав. Держав із різним потенціалом, орієнтованістю економіки, відмінністю релігійних, етнічних та ментальних прототипів, однак зі спільним минулим та схожим баченням майбутнього і шляхів до його розбудови, з діаспоральною підтримкою.

Певною мірою, на хід дво- та багатосторонніх відносин на міжнародній арені також впливає і діаспоральний чинник. Зокрема, у Казахстані, станом на 2007 рік, українська діаспора займала за чисельністю (майже 450 тис. етнічних українців) третє місце серед усіх діаспоральних спільнот світу [2, с. 69]. У прикордонній до України Молдові (включаючи невизнану ПМР), станом на 2004 рік, проживало близько 440 тис. українців або 11,2% від загального населення країни [3]. На прикладі відносин України та Канади, ми можемо побачити як працює реалізований потенціал діаспори.

У результаті розпаду СРСР майбутні держави-учасниці ГУАМ були спустошені внаслідок стрімкої, а згодом і гіперінфляції [4, с. 178], потерпали від сепаратистських рухів [5] (окрім України до 2014 року), краху системи планової економіки та розриву сталих економічних зв'язків. Залишаючись членами СНД, вони продовжували пошуки альтернативних шляхів розбудови власної суверенності.

Процесові становлення ГУАМ було притаманне також і розширення переліку її учасниць у 1999 р. з приєднанням Узбекистану та

відповідно перейменуванням на ГУУАМ, та його зменшення з призупиненням діяльності останньої у 2002 році та остаточним виходом цієї країни у 2005 році та поверненням до початкової назви – ГУАМ.

Суперечливість процесу інституціоналізації ГУАМ не можна розглядати відокремлено від тенденцій, що переважали у внутрішній політиці її учасниць, адже це, незважаючи на бажання розбудови державності на основі західної моделі, мало значний вплив на поступ відповідних процесів у темпоральному вимірі.

На відміну від більшості міжнародних регіональних організацій широкопрофільного спрямування, більшість із членів яких мають спільні кордони та схожість, щонайменше, політичних, економічних систем, специфік та рівнів розвитку економіки, у випадку з ГУАМ фактором розбудови стало бажання до становлення державності на основі європейських цінностей, побудови економічного потенціалу на паритетній основі.

Водночас, географічний чинник, а саме розташування держав-учасниць уздовж енерготранспортного коридору з Каспію до Європи, також відіграв свою роль.

Пріоритетність напрямів співробітництва з часом зазнавала змін, однак ключові питання завжди залишалися у фокусі учасниць ГУАМ. Це й економічне співробітництво, і співпраця в енергетичній та економічній сферах, це і безпековий аспект.

Від головування до головування в рамках ГУАМ, також мало місце тяжіння до тих чи тих аспектів співробітництва, однак це видається зрозумілим, адже, як зазначалося вище, специфіка економік та політичних систем ГУАМівців не була та не є гомогенною.

Попри певні розбіжності в основах та часткову криву в активності діяльності організації, перманентна зацікавленість у подальшій роботі є характерною рисою для даної платформи та для її членів. Принагідно слід відзначити, що після періодів затишшя, завжди слідував свого роду етап інституціональної та темпоральної ревіталізації.

Одночасно варто зауважити, що ресурс до таких етапів відродження не є невичерпним. Важливо не допустити чи бодай не прогавити «точку біфуркації», яка або дійсно поставить остаточну крапку у процесі інституціоналізації та функціонування ГУАМ, або стане початком нового більш глибокого формату співробітництва.

Використані джерела та література:

1. Заключне коммюніке Саміту ГУАМ, 23 травня 2006 року, м. Київ. URL: https://guam-organization.org/zakljuchitelnoe-kommjunike-sammita-guam-23-maja-2006-goda-g-kiev/
2. Мазука Л. І. Закордонне українство в Казахстані: історія та сучасність. (До року України в Казахстані). *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 68–75.
3. Українська діаспора в Республіці Молдова: стаття. URL: http://buktolerance.com.ua/?page_id=10
4. Агакишиев И. Бакинская нефть и начало каспийского нефтяного бума (1991-2005). 178 с.
5. Перелік активних сепаратистських рухів в Європі. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_активных_сепаратистских_движений_в_Европе#Азербайджан

К.Г. Танцюра
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ВИБОРИ 1953 Р. У КОСТА-РІЦІ ЯК ПОЧАТОК НОВОЇ ЕПОХИ РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Виборча кампанія 1953 року в Коста-Ріці стала першою після революції 1949 р., що змусила багатьох політиків того часу піти з політичної арени на користь молодих політичних сил. Виборчі перегони 1953 р. ознаменували нову епоху в розвитку країни, оскільки вперше право голосу на виборчих дільницях отримали жінки. В межах тез зроблено спробу проаналізувати виборчий процес 1953 року та його наслідки для Коста-Ріки.

Ключові слова: *Коста-Ріка, вибори, політика, розвиток.*

The Elections of 1953 in Costa Rica as the Beginning of a New Era of the Country's Development

The 1953 election campaign in Costa Rica was the first since the 1949 revolution that forced many politicians of that time to leave the political arena in favor of young political forces. The 1953 election marked a new era in the country's development, when women were the first to vote in polling stations. The thesis attempts to analyze the election process of 1953 and its consequences for Costa Rica.

Key words: *Costa Rica, elections, politics, development.*

Вибори 1953 р. у Коста-Ріці стали першими виборами після революції, які змусили багатьох політичних діячів того часу піти з політики, допомогли іншим закріпитися на політичному Олімпі та спричинили низку важливих зрушень. Саме виборчі перегони 1953 р. були цікавими в історичній ретроспективі з кількох причин. Відповідно до нового тексту Конституції, ухваленого у 1949 р., жінки отримали право голосу. Також того року в Коста-Ріці було зафіксовано найбільшу кількість зареєстрованих виборців в історії країни. Цей виборчий процес не мав залежати від прихильності президента до одного, або іншого кандидата, відповідно, очільник держави тим чи іншим чином не мав права впливати на виборчий процес. Нарешті, саме ці вибори стали певною відправною точкою для входження у політичний процес нової сили, Партії Національного Визволення (ПНВ), головою якої став Хосе Фігерес Ферер.

Агітація розпочалася ще в січні 1952 року, незважаючи на прохання тодішнього очільника держави Отіліо Улате Бланко до кандидатів відтермінувати виборчу діяльність для того, аби уряд міг ефективно працювати, не розпорошуючи свої сили на можливі порушення в процесі агітацій. [3] Виборчі перегони мали відбуватися між трьома кандидатами: вищезгаданим Хосе Фігересом Ферером, колишнім міністром закордонних справ в уряді Отіліо Улате Бланко Маріо Ечанді та Фернандо Кастро Сервантесом. Останній був представником бізнес-еліти, який ще у 1947 р. підтримав кандидатуру Отіліо Улате Бланко на тодішніх виборах. Зрештою, Маріо Ечанді та Фернандо Кастро Сервантес вирішили створити коаліцію, аби виступити єдиним фронтом проти Хосе Фігереса Ферера [4]. З початку перегонів, очевидним фаворитом був Хосе Фігерес Ферер та його Партія Національного Визволення. Він зміг ефективно організувати агітаційний процес за наявності більшого ресурсу, ніж у конкурентів. До прикладу, у Коста-Ріці було 65 кантонів – що майже еквівалентно графствам; ПНВ в загальному мала 168 представництв в усій Коста-Ріці, тобто майже три для кожного кантону [7]. Це дозволило ПНВ охопити весь континент. Конкуренти ж концентрували свої зусилля у головних містах центральної частини Месети, та не вважали за потрібне звертати свою увагу на периферію. Це зіграло з ними злий жарт, оскільки навіть після того, як інші кандидати зрозуміли, що ситуація складається не на їхню користь, вони не спромоглися відкрити представництва у

віддалених частинах країни, сподіваючись на еліти центру. Крім того, партія Хосе Фігереса Ферера була єдиною учасницею перегонів, яка спромоглася представити виборцям детальну програму, яка більшою мірою висвітлювала цілі в розвитку країни, визначені ще за правління уряду Хунти.

Натомість, конкуренти не мали наміру грати чесно і, замість того аби зацікавити електорат власними програмами розвитку, вони вирішили нагадати їм про минулі «гріхи» Хосе Фігереса Фererера. Так, Фернандо Кастро Сервантес нагадав виборцям про його зв'язки з Карибським легіоном та попередив про те, що Коста-Ріка може бути втягнута у закордонні конфлікти. Він обійшов момент з роллю членів цього легіону у громадянській війні, адже не в останню чергу завдяки цьому збройному формуванню вдалося відносно швидко завершити збройний конфлікт. Фернандо Кастро Сервантес також зазначив, що Хосе Фігерес Ферер сповідує комуністичні погляди, сподіваючись на коротку історичну пам'ять виборців, однак представники ПНВ не забарилися з відповіддю, зазначивши, що самі комуністи підтримують кандидатуру Фернандо Кастро Сервантеса. Вони мали рацію, оскільки Хосе Мануель Мора та Рафаель Анхель Кальдерон Гуардія виголосили йому підтримку. Вони намагалися підбадьорити конкурента, оскільки хотіли побачити поразку людини, яка розпочала революцію 1948 р.

Зображення Фернандо Кастро Сервантеса, бізнесмена, представника Об'єднаної фруктової компанії та визначного діяча дореволюційної опозиції як кальдероніста став особливістю кампанії ПНВ. Підкреслюючи зв'язок кандидата з Рафаелем Анхелем Кальдероном Гуардією, агітаційні оголошення в центральному ЗМІ Коста-Ріки El Diario демонстрували фотографії солдатів та безладу у дні правління кальдероністів. Кожна з таких «агіток» супроводжувалася приписом «Ви пам'ятаєте? Кастро хоче, щоб Коста-Ріка повернулася до днів Кальдерона. Не дозвольте цьому статися, громадяни. Вони однакові.» [1].

Виборчу кампанію 1953 р. затьмарили кілька химерних інцидентів. В одному з них, невелика партія під назвою Революційний Народний союз (РНС) у вересні 1952 р., поскаржилася на те, що двох її членів було побито гвардійцями одразу після суперечки з полковником. Отіліо Улате Бланко наказав керівництву Національної Гвардії розпочати розслідування цих подій, однак РНС подав клопотання до

Конгресу з проханням відкрити власне розслідування. Несподівано, Конгрес ухвалив рішення про відкриття такого розслідування, не чекаючи звіту Національної Гвардії. Отіліо Улате Бланко сприйняв дії Конгресу як особисту образу та повідомив про те, що припиняє власну діяльність, допоки Конгрес не повідомить про результати розслідування і зокрема про те, що з нього знято усі можливі звинувачення. Такий крок передбачувано забезпечив Отіліо Улате Бланко підтримку в питанні вирішення інциденту. Конгрес заявив, що очільник держави виявив абсолютну коректність в ситуації та попросив Отіліо Улате Бланко повернутися до виконання президентських обов'язків. Після відновлення роботи, президент перейшов до покарання винних в ситуації військових чиновників. Отіліо Улате Бланко не мав стосунку до виборчих перегонів, однак вже готувався до можливого обрання на наступних виборах. Так, на референдумі, який мав проводитися в день виборів, костариканці мали дозволити Конгресу внести зміни до Конституції що дозволяли б Отіліо Улате Бланко стати кандидатом у президенти лише за чотири роки після його головування замість восьми, регульованих текстом Конституції 1949 р. З різних причин, ані Отіліо Улате Бланко, ані Хосе Фігерес Ферер не хотіли коментувати референдум.

Очільник держави також зберігав тишу щодо іншої справи, підставою для якої були звинувачення, висунуті Ечанді та Кастро. Вони стверджували, що голова цивільного реєстру та інші посадові особи були упередженими в питанні підтримки Хосе Фігереса Ферера. Так, Маріо Ечанді вирішили відсторонити від участі у виборчих перегонах, оскільки Вищий виборчий трибунал знайшов певні порушення в реєстраційній формі та процесі збору підписів на підтримку кандидата [6]. Після розслідування справу, трибунал звільнив відповідальних посадових осіб, однак кандидатуру Маріо Ечанді не було відновлено у списку кандидатів на президентську посаду. Як виявило інше розслідування, проведене через два роки, кілька посадових осіб цивільного реєстру отримали хабарі від прихильників ПНВ під час виборів 1953 р. [8]. Якою б не була правдивість звинувачень, здається немислимим, що вони могли визначити результат президентських перегонів [2]. Можна скільки завгодно говорити про те, що Отіліо Улате Бланко мав особисто контролювати розслідування справи про звинувачення в упередженості представників цивільного реєстру, однак Конститу-

ція та виборчий кодекс вимагали від президента нейтралітету. Отіліо Улате Бланко доклав величезних зусиль для того, аби залишитися осторонь. Передбачалося, що він виступить на підтримку Маріо Ечанді, однак жодної заяви з цього приводу не було. Офіційні джерела повідомили про те, що кандидата, пролобійованого урядом у виборчих перегонах 1953 р. немає. Маріо Ечанді подав у відставку одразу після того, як стало зрозумілим його бажання балотуватися на президентську посаду [10].

Отіліо Улате Бланко проявив жорсткість у питанні нейтралітету посадових осіб у виборчій гонці заявивши, що будь-який державний службовець, який висловив особисту підтримку тому чи тому кандидатові, буде негайно звільнений. Зважаючи на конституційні положення, дії президента, ймовірно, були доцільними. Можна зробити припущення про те, що очільник держави послуговувався текстом Закону Хетча, ухваленим в США у 1939 р. В тексті закону зазначалося, що відповідно до принципів системи оцінки роботи державних службовців за професійними якостями, службовцям федеральних органів забороняється займатися активною політичною діяльністю [5].

Окрім жорсткої позиції невтручання посадових осіб та державних службовців у виборчий процес, Отіліо Улате Бланко намагався запобігти можливим актам насильства у період виборчих перегонів. Так, він заборонив носити вогнепальну зброю до закінчення виборів, зробивши мірою покарання термін ув'язнення від 6 місяців, залежно від тяжкості злочину [11]. Також, тодішній очільник держави ухвалив положення, що регулюють проведення мітингів та обмежують їхню кількість до одного мітингу однієї партії на день. В дні мітингів зачинялися крамниці, де здійснювався продаж алкогольних напоїв та офіси інших політичних партій. У своєму останньому щорічному посланні до конгресу Улат висловив своє задоволення роллю уряду в проведенні виборчої кампанії, сказавши наступне: «Вперше за багато років за три місяці до президентських виборів, президент, ми не почули жодного пострілу, не виникло жодної масштабної бійки, не лунало образ на адресу прихильників тої чи іншої політичної сили, жоден громадянин не зазнав утисків за свої політичні погляди на всій території Коста-Ріки» [9].

На виборах, що відбулися в липні 1953 р., партія Хосе Фігереса Ферера здобула перемогу, отримавши приблизно дві третини голосів, як

президентських, так і парламентських. Пропозиція щодо скорочення терміну неучасті у перегонах чинного президента з 8 до 4 років, висунута Отіліо Улате Бланко на референдумі, також була підтримана виборцями. Однак, в подальшому, парламент з більшість членів ПНВ проігнорував референдум і це положення Конституції залишилось незмінним.

Більшість костариканців вважають 1948 р. великим переломним моментом у історії своєї країни, датою, що позначає їхній вступ у нову епоху. Ці події можна охарактеризувати словами костариканського соціолога Еухеніо Родрігеса Веги, який писав наступне: «Щойно в 1948 р. пролунав перший постріл, Коста-Ріка, яку ми знали, відійшла у небуття» [12]. Та, все ж, 1953 р. приніс набагато більше, аніж 1948 р. Після революції та приходу до влади уряду Хунти, не було зрозумілим, чи готова Коста-Ріка до радикальних змін та відходу від традиційного укладу, який існував десятиліттями. За каденції Отіліо Улате Бланко стало зрозумілим те, що програма розвитку, запропонована Хосе Фігересом Ферером одразу після закінчення революційних подій мала багато недоліків, які не вдалося вирішити за період перебування останнього на посаді голови уряду. Це завдання було покладено на плечі Отіліо Улате Бланко, якому за 4 роки президентства вдалося зробити для Коста-Ріки більше, аніж будь-кому за останні десять років.

Аналізуючи усі проведені реформи та впроваджені зміни, слід зазначити, що Хосе Фігересу Фереру пощастило стати очільником саме такої Коста-Ріки у 1953 р. Перебуваючи у ролі кандидата, він послуговувався наявними ресурсами та поглядами, які, незважаючи на деяку консервативність, було викладено у програмі новоствореної Партії Національного Визволення. Окрім усього іншого, було запропоновано новий стиль ведення політики та нову концепцію ролі держави у регіоні та на світовій арені.

Використані джерела та література:

1. El Diario de Costa Rica. 15 de febrero, 1953.
2. El Diario de Costa Rica. 6 de Marzo, 1951.
3. El Diario de Costa Rica. 13 de mayo, 1951.
4. El Diario de Costa Rica. 25 de diciembre, 1952.
5. Hatch Act of 1939, An Act to Prevent Pernicious Political Activities. URL: https://osc.gov/Documents/Hatch%20Act/Laws%20and%20Regulations/Statutes/5%20USC%207323.pdf

6. Hernández Naranjo G. “Reseña de las elecciones presidenciales de 1953” . ATLAS ELECTORAL DE COSTA RICA, 1953–2006. Costa Rica, 1953 . 17 p. URL: https://web.archive.org/web/20151001045659/http://163.178.170.110/AtlasFinal2/documentos/ResenaHistoricaEleccion/1953.pdf
7. Kantor H. The Costa Rican Election of 1953: A Case Study. The Latin American Monograph Series. Vol. V. 68 p.
8. Martz J. Central America: The Crisis and the Challenge : Chapel Hill: University of North Carolina Press. 1959. 254 p.
9. MENSAJE DEL SEÑOR PRESIDENTE CONSTITUCIONAL DE LA REPUBLICA DON OTILIO ULATE PRESENTADO A LA ASAMBLEA LEGISLATIVA. Costa Rica, 1953. 39 p. URL: http://www.asamblea.go.cr/sd/Mensajes%20Presidenciales/Mensaje%20Presidencial%201953%20O.%20Ulate%20Blanco.pdf
10. New York Times, March, 19, 1952.
11. New York Times. September, 23, 1952.
12. Vega E.R. Apuntes para una sociología costarricense: San Jose: Editorial Universitaria. 1953. 76 p.

О.Г. Танцюра
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РОЛЬ ПОЛІТИКИ ПАМ’ЯТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ

У даній роботі проаналізовано витоки політики пам’яті Держави Ізраїль у контексті культурно-освітнього процесу держави та наведено приклади впливу ізраїльської політики пам’яті на підходи до викладання історії.

Ключові слова: *Ізраїль, політика пам’яті, освіта, сіонізм.*

The Role of the Memory Politics in the Israeli Educational Process

This paper analyzes the origins of the Israeli memory politics in the country’s cultural and educational process, as well as gives the examples of the impact of the Israeli memory politcs on approaches of teaching history.

Key words: *Israel, politics of memory, education, Zionism.*

Одним із важливих складників політики пам'яті будь-якої країни є її включення не лише до політичного виміру, а й до усіх вимірів, де вона так чи інакше зможе функціонувати, акцентуючи увагу на ідеологічній компоненті та визначних подіях минулого окремого народу, транслюючи ці події в обмеженому полі інтерпретацій, які регулюються чинною владою.

Функціонування політики пам'яті у Державі Ізраїль також можна розділити на декілька вимірів, а саме: вже згаданий політичний вимір, вимір міжнародних та міждержавних відносин та власне культурно-освітній вимір. Останній спрямований на формування вірної думки та візії подій минулого, які ретранслюються крізь призму ізраїльської політики пам'яті. Перед тим, як розглядати особливості впливу ізраїльської політики пам'яті на освіту у державі, необхідно окреслити її загальні риси.

Ізраїльська політика пам'яті починає своє формування ще у 1896 році, коли було створено сіоністський рух, або рух за повернення до Сіону, головною метою якого було створення єврейської держави на землях сучасного Ізраїлю. Окрім створення власної держави, у свою програмі члени сіоністського руху, починаючи із 1898 р., коли відбувся Другий Сіоністський Конгрес, включили особливий пункт «Культура», який ознаменував початок відновлення та розвитку єврейської культурної спадщини. На Конгресі один зі співзасновників руху «Ховевей Сіон» Міхаель Мандельштам зазначав: «Передусім ми повинні прагнути до того, щоб єврей перестав соромитися свого походження і єврейська мати не пишалася б тим, що її діти не схожі на євреїв. Необхідно вести вагому виховну роботу, знайомити єврейську молодь з нашим великим минулим шляхом викладання історії Ізраїлю і єврейської культури. Молодь повинна знати кращих синів і героїв свого народу, образи яких могли б бути основою для наслідування» [1, с. 73–74].

Результатом реалізації культурної програми сіоністів стали реформи у сфері освіти – навчання у хедерах велося івритом. У вечірніх школах викладали історію єврейського народу, літературу, мову. Питання світської освіти гостро поставало і на наступних конгресах через внутрішній конфлікт усередині сіоністської організації із прихильниками традиційної релігійної освіти. 14–21 серпня 1907 р. у Гаазі один із представників сіоністського руху, Хаїм Вейцман, спробу-

вав об'єднати духовне виховання та світську освіту у новому напрямі синтетичного сіонізму, наголошуючи на необхідності відновлення івриту та звеличення єврейських цінностей [4]. На конгресі прийняли рішення щодо побудови гімназії «Герцлія», де усі предмети викладатимуться івритом. Гімназія була побудована у 1909 р., а в новій будівлі гімназії дотепер ведеться навчання дітей.

У травні 1917 р. у Петрограді відбувся Сьомий Всеросійський з'їзд сіоністів, де анонсували питання щодо освіти нової єврейської молоді. Молодь мали виховувати на ідеалах «халуцім» (івр. піонер). Останні містили в собі синтез попередніх здобутків та рішень сіоністів щодо культури нової держави, а саме ідеї національного відродження та соціальної справедливості, заснованої на текстах Тори. Таким чином, праця сіоністів в освітньо-культурному полі стала є визначальним вектором для створення та розвитку системи освіти сучасної Держави Ізраїль.

Після завершення Другої світової війни та проголошення незалежності Держави Ізраїль, формування та реалізація освітнього процесу продовжилися. У 1949 р. було прийнято «Закон про обов'язкову освіту». У 1953 р. запеклі дебати у Кнесеті навколо питання репарацій із Німеччиною дали відчутний поштовх для розвитку політики пам'яті, адже дебати нагадали спільноті Ізраїлю про трагедію Голокосту, яка доти не була досить актуалізованою у новоствореній державі. Саме у 1953-му було прийнято «Закон про освіту», метою якого є: «Побудова початкової освіти у державі на базі цінностей єврейської культури та досягнень науки, на любові до Батьківщини та лояльності до держави і єврейського народу, на землеробстві та праці руками, на піонерському (халуцім) вихованні та на прагненні до суспільства, побудованого на свободі, рівності, толерантності, взаємопідтримці та любові до людства» [3, p. 113].

Аналізуючи другий параграф Закону поряд із дебатами про репарації та відкрите питання трагедії Голокосту, можна дійти висновку, що пам'ять про Голокост, актуалізована упродовж дебатів, вплинула на остаточний варіант Закону про освіту.

Крім загального Закону, який регламентував необхідні складники у системі освіти Ізраїлю, варто згадати підручники із історії, які також можуть виконувати функцію «агентів пам'яті» («memory agents») [2, p. 68]. Аналізуючи це питання, ізраїльський науковець

Елая Поде пише про три підходи у викладанні історії та створенні підручників. Перший і найбільш цікавий підхід, що є результатом функціонування політики пам'яті у сфері освіти є так званий «державний» підхід [2, p. 71]. Він мав на меті зображення історичних подій таким чином, яким їх хотіло бачити керівництво держави. Один із представників такого підходу, голова Департаменту вищої освіти Держави Ізраїль, Міхаель Ців, наполягав на просуванні офіційного історичного наративу у викладанні історичних дисциплін. Таким чином, усі освітні матеріали було відфільтровано за відповідністю цінностям єврейського народу з метою їхнього збереження та розвитку [2, p. 78]. До кінця XX століття у питаннях викладання історії панівним залишався «державний» підхід. Особливою ознакою такого підходу була майже повна відсутність оригінальності та критицизму – більшість книжок, написаних на початку 1950-х рр., копіювали сіоністський наратив. У деяких важливих питаннях, як, наприклад, у питанні викладу на сторінках підручників арабо-ізраїльського конфлікту було повністю проігноровано арабську історіографію [2, p. 77].

. . . .Підсумовуючи, можна зробити висновок про ідеологічну залежність освітньої сфери Держави Ізраїль від політики пам'яті особливо у перші десятиліття існування держави. Політика пам'яті, яка почала формуватися ще наприкінці XIX століття разом зі створенням сіоністського руху, члени якого завжди опікувалися освітнім питанням, стала частиною освітнього процесу значно раніше 1948 року. Варто, однак, зауважити, що синтез освіти і політики пам'яті може мати й негативні наслідки, як, приміром, відсутність критицизму та оригінальності у викладі історичних подій.

Використані джерела та література:

1. Маор И. Сионистское движение в России. URL: http://jhistory.nfurman.com/zion/maor.htm (дата звернення 14.02.2021)

2. Podeh E. History and Memory in the Israeli Educational System: The Portrayal of the Arab-Israeli Conflict in History Textbooks (1948–2000), History and Memory, Vol .12 No. 1, 2000

3. State Education Law. URL: https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/Public/files/Discriminatory-Laws-Database/English/24-State-Education-Law-1953.pdf (дата звернення 14.02.2021)

4. Weizman C. "Trial and Error" 1966, New York, Shocken Books

А.О. Чалий
аспірант
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОРІЄНТАЛІЗМ У СХОДОЗНАВСТВІ: СТАРІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У тезах здійснюється попередній огляд феномену орієнталізму в сучасному українському та світовому сходознавстві, як один із найбільш давніх, критикованих, але живущих у методологічному плані форм зображення й інтерпретації так званих східних суспільств в історичних дослідженнях. Робиться спроба реконструкції та моделювання історіографічних основ та особливостей орієнталізму як явища науки та політичної філософії XIX століття в столітті XXI, підкреслюються двозначність історіографічної ситуації та ймовірні шляхи розв'язання даної проблеми.

Ключові слова: *сходознавство, орієнталізм, історіографія, історична репрезентація, методологія історичних досліджень.*

Oriental Studies: Old Problems and Perspectives

Abstract provides preliminary observations and suggestions on phenomenon of orientalism in contemporary Eastern studies, as one of the most controversial, debatable but still prosperous historiographical issue of modes of representation of so called Orient societies. The author reconstructs and modulates historiographical conditions and peculiarities of orientalism as a part of 19th century` political philosophy and science in general, emphasizing academic ambiguity and possible ways of its solution.

Key words: *Eastern studies, orientalism, historiography, historical representation, methodology of historical inquiry.*

Поки українське сходознавство перебуває в зародковому стані [5]* й не виробило чіткої системи методологічних координат, намагаючись адаптувати різноманітні напрацювання зі сфер філології, політології та історії й лише зрідка виходить за межі суто емпіричних досліджень базованих на класичному позитивістському викладі. До того ж, більшість дослідників смутно уявляють собі проблеми сучасного сходознавства, над якими світова наука б'ється вже не один рік. Така дивна непрозорливість зумовлює й тиражування усталених застарі-

* Хоч О. Богомолов описує ситуацію в українському сходознавстві на 2014 рік, в реаліях 2020 року змінилося дуже мало і його твердження є справедливими для даних тез.

лих положень та відвертих міфів, які тільки погіршують ситуацію в царині неупередженого та якісного дослідження країн Азії. Цьому сприяють як об'єктивні причини (загальне безгрошів'я української науки, відсутність наукових шкіл, професійна придатність дослідників, відірваність української науки від світової) так і суб'єктивні, причини яких криються на мою думку все ж таки в сфері ідей.

Тож хотілося б зосередитись на явищі орієнталізму та постколоніалізму українському сходознавстві: які є тематичні проблеми та можливі шляхи їх подолання. Дана тема не полишає науковий дискурс аж із 1978 року, коли Едвард Саїд написав одноіменну книгу, де звинуватив «Захід» в створенні неадекватного й упередженого образу «Сходу» через підконтрольний науковий наратив, що став ідеологічною основою європейського колоніального панування. Хоч Саїд і не був істориком за фахом, вплив його теорії зараз є колосальним (як і вплив критики його теорії та новопосталий термін «оксиденталізм»), і так чи інакше випливає на поверхню останні двадцять років [1, с. 77]. Саїд умовно виділив три версії орієнталізму: практичний (дослідження Сходу), епістемологічний (розуміння й тлумачення Сходу) та політичний (володіння Сходом), що самі по собі є ідеологічними вигадками [2, p. 321]. Сама сукупність таких вигадок хоч і безнастанно дебатується, все одно продовжує в тій чи тій формі імпліцитно виявлятися в загальному масиві українського сходознавства. Розберу найхарактерніші з них:

1. Принципова дихотомія «Схід-Захід».

2. Іманентно недемократичний, ретроградний і примітивний устрій суспільств «Сходу».

3. Неможливість дорівняння Сходу до Заходу.

1. Протиставлення «Сходу» і «Заходу» має давні витоки й триває ледь не від часів античності. Така дихотомія послужила створенню образу «іншого» в колективній свідомості європейців і певним чином зумовила історіографічне зображення колонізованих народів, яке трималося місцями аж до середини XX століття [3, с. 27]. Концепти «Схід» і «Захід» конструктивні з погляду географічного, а не цивілізаційного визначення. При чому в працях нечасто можна зустріти чітке формулювання цивілізаційної специфіки як «Сходу», так і «Заходу», але дані конструкти вже сильно «приїлися» в наукових текстах, і певною мірою «ми всі орієнталісти». Навіть назва дисципліни видає таку

двозначність: Orientalism – Eastern studies – Сходознавство – Східні студії.

2. Виходячи з попереднього ціннісного дистанціювання, «Схід» апріорі будувався як негативний брат-близнюк «Заходу». Історіографічне оформлення цього явища відбулося в концепті «східна деспотія», яка включала в себе: недемократичну (в сенсі абсолютно безправного існування підданців, без жодної можливості відстояти свої інтереси легально) форму правління, диктат держави (а конкретніше чиновника) в економіці, що найкраще формулювалося відсутністю приватної власності, та у відсутності індивідуального успіху, коли людина, не пов'язана із владою не могла мати високий соціальний статус і володіти значними статками. Цей постулат з'явився в Європі за часів Просвітництва, тоді ж почали з'являтися й перші спроби його спростувати [4, с. 88].

3. Швидке економічне й відтак військово-політичне зростання ролі «Заходу» в другій половині XIX століття, помножене на ідеологічне оформлення європейського колоніалізму, породило й фаталістину віру в якісну вищість «Заходу» і намагання «Сходу» дорівнятися до свого суперника через реформи (вестернізацію, модернізацію), приречені на провал через якісну відмінність між двома цивілізаційними полюсами. Попри величезну кількість уже класичних досліджень (Кенета Померанца про Китай, Джека Гуді та Джека Голдстоуна про глобальну історію Сходу), що спростовують тезу про відсталість країн «Сходу» і подають приклади Японії, Тайваню, Гонгконгу, Сінгапуру, Кореї, КНР, загальне зневажливе ставлення до потуг «Сходу» навіть в сходознавстві залишається скептичним.

Які ж є варіанти? Безумовно, українське сходознавство не матиме на світову науку такого впливу, як англо- та франкомовні аналоги, і нам знадобляться роки для напрацювання висланого наративу. Тим не менше, реальними здобутками українських сходознавчих студій можуть бути:

1. Історіографічний поворот, осмислення напрацювань репресованого сходознавства (що власне вже відбувається).

2. Розвінчування стійкіх міфів одночасно і стверджує їх, таким чином сходознавці потрапляють у хибне коло, де відбувається протистояння ідеологічного, а не наукового наративу.

3. Створення образу України та «Сходу», які є симбіозом культурних напрацювань всіх народів (останніми роками робиться спроба

створення синтетичної історії України в контексті взаємодії із кочовими суспільствами, Османською імперією тощо).

4. Відступ від позитивістського стилю досліджень та викладу, найголовнішим наслідком дослідження має бути інтерпретація, а не переказ вже відомих фактів.

5. Термінологічний поворот: відхід від цивілізаційного опису поняття «Схід» до соціологічного.

Безумовно, коло проблем є набагато ширшим, і їх неможливо вирішити за короткий період часу чи в межах кількох, навіть якісних досліджень. Найголовнішим завданням є створення нової парадигми досліджень.

Використані джерела та література:

1. Кошелева Н.В. «Ориентализм» Эдварда Саида. *XXI век: актуальные проблемы исторической науки*: материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ, Минск, 15–16 апр. 2004 г. Минск: БГУ, 2004. С. 78–80.
2. Said E. Orientalism. London: Penquin books, 2003. 396 p.
3. Нойманн И. Использование Другого: Образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва: Новое издательство, 2004. 336 с.
4. Кори Р. Страх. История политической идеи. Москва: Территория будущего, Прогресс-Традиция, 2007. 368 с.
5. Олександр Богомолов: «Стан сходознавства в Україні загалом подібний до стану української держави в цілому». URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1091-oleksandr-bohomolov-stan-skhodoznavstva-v-ukraini-zahalom-podibnyi-do-stanu-ukrainskoi-derzhavy-v-tsilomu

В.В. Якуба

аспірантка

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ СЬОГОДЕННЯ

Розглянуто використання історичних наративів в сучасних засобах масової інформації, як найвагоміший метод впливу на суспільну думку. Досліджено наративи історичної пам'яті в контексті геополітичних взає-

мин. Особливо відзначені зміни в маніпуляції історичним минулим як ще один фронт конфлікту між Україною та Росією.

Ключові слова: *історичне минуле, суспільне життя, історична політика.*

The Using Historical Background in the Current Public Life

The culture of memories in the world is considered with specific examples. This culture is inseparably based on historical memory, but each country addresses individually what its own the policy of memory will be. The narratives of the historical memory of peoples in the context of geopolitical relations are studied. Particularly, it is noted the changes in the historical background manipulation for the «finding out» of more guilty or injured during the 20th century events that is happening for adjustment of the current public life.

Key words: *historical background, public life, historical policy.*

Очевидним є те, що емоційно незабарвлене й однорідне ставлення до історичних подій стало непростим завданням для суспільства Української Держави. Історія нашої країни є доволі складною, не останню роль в цьому відіграла відсутність державності та розрізненість регіонів, що в різні історичні періоди опинялися не лише по різні сторони кордону, а й по різні сторони ліній військових дій. В Україні вкоренилися суперечливі тлумачення багатьох історичних подій та епох, які використовують політичні конкуренти та різні громадські організації.

Трансформація простору пам'яті – це перетворення його основних властивостей (протяжність, стиснутість, організація / дезорганізація) на основі зміни його елементів / образів, зв'язку між ними. Перетворення простору пам'яті зумовлюють зміни у суспільно-політичному, економічному та культурному житті, зміна ціннісної парадигми соціуму, впливи зовнішніх чи загально цивілізаційних чинників. При цьому простір пам'яті, як і будь-який простір, є обмеженим. Принагідно зауважимо, що кожного разу міра трансформації, як і обсяг зафіксованого, буде іншою, тому фіксація цього простору є умовною [1].

Розділена пам'ять минулого породжує багаторівневу проблему: оскільки колективна пам'ять та колективна національна ідентичність тісно пов'язані, то національну колективну пам'ять можна окреслити як «історичний вимір національної ідентичності» [2], а конфлікти

навколо пам'яті можуть перешкоджати створенню єдиної національної ідентичності. З іншого боку, політика історичної пам'яті, за великим рахунком, стосується побудови згуртованої національної ідентичності [3], яка своєю чергою безпосередньо апелює до проблеми державності [4] – життєствердності й стабільності держави, яка потребує історичного наративу як базису власного існування. Водночас, навіть у суспільстві, сепарованому пам'яттю конфліктів минулого, можна й треба сформувати єдину національну ідентичність.

Пам'ять реалізує свій потенціал, коли люди об'єднуються, трансформуючи репрезентації минулого у позитивні зміни суспільного розвитку. Суспільні наративи про страждання і несправедливість мають неабияке моральне значення. У невгасній гібридній війні політика історичної пам'яті посідає одне із центральних місць.

Суперечності історичної пам'яті не лише гальмують побудову єдиної національної ідентичності, а й можуть стати перепоною демократичним державотворчім процесам. Політичні діячі доволі часто ідеологізують пам'ять історичних конфліктів та використовують ці «болючі точки» на власну користь, привертаючи увагу виборців до емоційно забарвлених та складних моментів історії: праві та не праві, герої та поганці – ось, що опиняється у фокусі уваги, замість тих проблем та цілей, котрі є на часі. Невід'ємним компонентом гібридної війни є конфлікт інтерпретацій, тобто зіткнення національних наративів із протилежними версіями подій. В умовах «битви наративів» сторони намагаються залучити якомога ширший культурно-історичний контекст, інтерпретуючи його у власних інтересах. Одним із виявів російської гібридної агресії став наступ на національну ідентичність українців через заперечення українського національного наративу: тлумачення «українства» як штучного, хибного явища, історичної помилки [5].

Ефективність інструменталізації Росією певних історичних наративів була забезпечена тривалою політикою пам'яті – цілеспрямованим регулюванням колективних уявлень про минуле. За свідченням В.Горбуліна, «російська культурна експансія проти України здійснювалась свідомо і наполегливо протягом усіх років незалежності. Російська культурна політика на українському напрямі була повністю інтегрована в загальну стратегію ліквідації української державності. Для ведення російської пропаганди широко використовувались не

тільки засоби масової інформації, але й культурно-розважальна індустрія». Експерти неодноразово відзначали, що важливою складовою російської культурної експансії стали історичні міфи і стереотипи [5].

Хоча загалом популярність російських історичних міфів в Україні за 2014–2018 роки помітно зменшилася, не варто забувати, що статистичні дані, отримані в умовах тимчасової втрати територій, населення яких традиційно мало найбільш прорадянські та проросійські настрої.

Ґрунтовні трансформації в державній політиці пам'яті відбулися під час збройного конфлікту між Росією та Україною. Нинішній стан речей, в умовах російсько-української неоголошеної війни, підносить інформаційну складову цього протистояння на найвищий щабель актуальності. Для російських медіа виправдання своїх військових дій щодо України є осьовою ланкою в протистоянні з Україною. Це є рупором Москви для пропагування в Світі власного варіанту геополітичного наративу та його висвітлення у зарубіжних ЗМІ задля нівелювання діяльності Української Держави на міжнародній арені.

Використані джерела та література:

1. Дубин Б. Память, война, память о войне. Конструирование прошлого в социальной памяти последних десятилетий. Отечественные записки. 2008. №4. С. 6–21.
2. Величенко С. Чи можливо тепер науково переписувати історію підросійської України? *Критика*. 2009. № 9–10. С. 29.
3. Євсєєв К. Історична та колективна пам'ять як феномен. Наукові записки. 2011. №6 (64). С. 157–167.
4. Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні. Україна Модерна. 2011. № 18. С. 100–126.
5. Зайцев О. Війна мітів про війну в сучасній Україні. Критика. 2010. №3–4. С. 16–17.
6. Шевель О. Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі. Україна Модерна. URL: https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars

К.В. Вайс
магістр історії
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕВАНШИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ БЕРЛІНА

Розглядається стан німецької меншини у Польщі в міжвоєнний період. Акцентується увага на процесі німецької еміграції з Другої Речі Посполитої та протидії цьому процесові з боку Німеччини. Звертається увага на можливі процеси дегерманізації в Польщі та проблему німецьких шкіл. Зазначається участь Німеччини у створенні та фінансуванні політичних організацій німецької національної меншини на території Польщі та їх цілі.

Ключові слова: *Друга Річ Посполита, Польща, Німеччина, національні меншини, націонал-соціалісти.*

The German National Minority in the Second Polish Republic as an Instrument of the Revanchist Berlin Policy

The condition of the German minority in Poland in the interwar period is considered. Emphasis is placed on the process of German emigration from the Second Polish Republic and Germany's opposition to this process. Attention is drawn to the possible processes of de-Germanization in Poland and the problem of German schools. Germany's participation in the creation and financing of political organizations of the German national minority in Poland and their goals are noted.

Key words: *Second Polish Republic, Poland, Germany, national minorities, National Socialists.*

Внаслідок Першої світової війни політична карта Європи зазнала суттєвих змін. Багато народів змінили свій статус з титульної нації на національну меншину у складі одразу кількох держав. Це питання потребувало розгляду та правового затвердження. Зокрема, в 1919−1923 рр. низка держав (серед них Албанія, Вірменія, Чехословаччина, Естонія, Фінляндія, Греція, Литва, Латвія, Польща та Румунія тощо) підписали декларацію про охорону прав національних меншин. Дана угода зобов'язувала країни до охорони «расової, етнічної та релігійної менши-

ни» і окреслювала певну директиву у внутрішній політиці. Однак права національних меншин у різних країнах далеко не завжди були тотожними. Як приклад слугує той факт, що німецька меншина в Польщі могла звертатись зі скаргами на польську владу до Ліги Націй, натомість польська меншина в Німеччині такої можливості була позбавлена.

Після зміни кордонів на території Польщі найбільшими національними меншинами були українці, білоруси, євреї та німці. Якщо ж українців та білорусів вважали меншинами, на які варто активно поширювати політику асиміляції, то з єврейською та німецькою меншинами справа виглядала інакше.

Права національних меншин знайшли своє відображення і в новій Конституції Польщі, прийнятій 17 березня 1921 р. Регулювання політики щодо меншин вимагало точніших статистичних даних. З цією метою у міжвоєнний період польська влада провела два загальні переписи населення у 1921 і 1931 роках. Станом на 1921 р. в Польщі проживало більше мільйона німців, що складало близько 4% населення. В 1927 р. за офіційними даними нараховувалось 884 тис. польських німців, а до 1930-х рр. – тільки 741 тис. [1, с. 66].

Процес «влиття» німецької меншини до Польської держави виглядав наступним чином. Німці, які мешкали на цій території після 1908 р., могли отримати польське громадянство тільки за спеціальним дозволом держави. Повнолітнім особам з цієї категорії протягом двох років була гарантована можливість вибору німецького громадянства (аналогічне право мали поляки на території Німеччини). Відповідні декларації про громадянство подавалися від червня 1920 р. по січень 1922 р. Особи, які склали німецькі декларації (так звані оптанці) мусили залишити територію Другої Речі Посполитої до другої половини 1925 р. Версальський трактат також передбачав у такому випадку примусову ліквідацію їхнього майна.

У Німеччині ж у цей час активно говорили про примусову дегерманізацію, що відбувалась здебільшого на теренах Помор’я Гданського та Познанського. Варто зауважити, що від 1926 р. в Польщі теза про потребу в національній асиміляції замінилась на потребу в державній асиміляції. Разом із тим ідея про дегерманізацію мала право на існування, наприклад, через скорочення кількості німецьких шкіл у Польщі. Зокрема в 1920 р. в Познанському воєводстві налічувалось 884 німецькі школи, в той час як в 1939 р. – вже тільки 59 [2, s. 155].

Закономірним процесом була еміграція німецького населення з Польщі, що ставало дедалі більш незадоволене своїм становищем. Однак Веймарська республіка вдалася до різних дій, аби затримати німецьке населення на втрачених територіях. Німецький уряд, занепокоєний широкою хвилею еміграції, надавав матеріальну допомогу польським німцям та їхнім організаціям. Субвенція прикордонних областей здійснювалась зазвичай таємно [3, s. 38].

Спочатку для утримання німецького населення на території Другої Речі Посполитої Німеччина часто вдавалась до заборони видання віз німцям для в'їзду на батьківщину, але вже від 1923 року почав існувати фонд економічної допомоги німецькому населенню в Польщі. Він мав на меті залишити німецьке населення на місці, однак запобігати його дегерманізації. Зокрема, батьки дітей, що ходили до німецьких шкіл, отримували фінансову допомогу в разі втрати роботи, в той час як батьки дітей, які навчались в польських школах, були позбавлені таких привілеїв [4, s. 214–215].

Звісно, основною метою даних заходів було переконування Ліги Націй у необхідності корекції кордонів на користь Німеччини. Як бачимо, карта німецькомовного населення як виправдання мілітаризму вдало розігрувалась і в Польщі.

Важливе місце в цьому мало також політичне життя польських німців. Зокрема ще в 1921 р. в Бидгощі була утворена «Німецька асоціація захисту прав меншин у Польщі», завданням якої було об'єднання всіх німецьких організацій в Польщі. Однак вона була ліквідована польським урядом в 1923 р. На зміну їй в 1924 р. у м. Лодзь була заснована радикально-права організація «Об'єднання німців у Польщі», що не хотіла входити у блок німецької меншини в польському Сеймі і здійснювала активну політичну пропаганду на користь німецьких націонал-соціалістів. Свою діяльність вона найбільше зосередила у Верхній Сілезії і також намагалась гальмувати німецьку еміграцію [5, s. 303].

Загостренню міжнаціональних стосунків сприяла економічна криза 1929 р., яка відобразилась на збільшенні конкуренції за робочі місця. Однак ще більш вагомим для німецької меншини в Польщі був прихід до влади націонал-соціалістів в Німеччині 1933 р.

Укладення польсько-німецької декларації про ненапад у 1934 р. принаймні поверхово призвело до розслаблення взаємних відносин.

Польське суспільство навряд чи сприймало потенційну небезпеку внаслідок зміни влади в Німеччині. Тим часом інтеграційна діяльність, спрямована на підвищення національної свідомості німців, не йшла рука об руку з демонстраціями ворожнечі до Польщі.

Таким чином ми бачимо, що німецька меншина в Польщі була зручним інструментом для подальших зовнішньополітичних планів Німеччини. Спочатку це була причина апеляції до Ліги Націй щодо перегляду Версальсько-Вашингтонської системи і переділу кордонів, однак з приходом до влади А.Гітлера набагато більш привабливою виявилась ідея про силові методи відновлення «історичної справедливості».

Використані джерела та література:

1. Полунин Е. С. Формирование немецких меньшинств в странах Центральной, Восточной и Юго-восточной Европы по итогам Первой мировой войны. *Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология*. 2018, № 3. С. 63−68.
2. Kacprzak P. Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1919−1939. *Studia Lubuskie*. Sulechów, 2007, № 3. S. 145−158.
3. Hauser P. Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce i na Pomorzu w okresie II Rzeczypospolitej, w: Polska – Niemcy − mniejszość niemiecka w Wielkopolsce. Przeszłość – teraźniejszość, red. A. Sakson. Poznań 1994.
4. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. Warszawa: Czytelmk, 1985. 287 s.
5. Eser I. Niemcy na Górnym Śląsku, w: Niemcy w Polsce 1945−1950. Wybór dokumentów. Pod redakcją W. Borodzieja i H. Lemberga, t. 2, Polska Centralna. Województwo Śląskie. Wybór i opracowanie dokumentów: I. Eser, J. Kochanowski. Warszawa, 2000.

І.К. Левченко
магістрант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МИСТЕЦТВО ВЛАДИ І ВЛАДА МИСТЕЦТВА: ВІЗУАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ЯКОВА І АНГЛІЙСЬКОГО (1603–1625)

У тексті йдеться про те, як Яків І залучав мистецтво в політичних цілях. Крім возвеличення, візуальні стратегії перших Стюартів (1603–1649)

мали утвердити, «легітимізувати» право «шотландської» династії на англійський престол. Новий англійський король мав утвердити політичний континуїтет, право нової династії обіймати англійський престол.
Ключові слова: *репрезентація, візуальні стратегії, яковіанська Англія, Яків I Стюарт, ранні Стюарти, ранньостюартівська Англія.*

The Art of Power and the Power of Art: Visual Strategies of James Charles Stuart (1603–1625)

This article is devoted to the process of using the art by James I for his political purposes. The first Stuarts' visual strategies (1603–1649) were to assert and «legitimize» the claim of the «Scottish» dynasty to the English throne in addition to its exaltation. The new English king was going to establish the political continuity and the dynasty's right to occupy the throne.
Key words: *representation, visual strategies, Jacobean England, James I Stuart, early Stuarts, early Stuart England.*

У 1603 році з волі бездітної Єлизавети I Тюдор англійським королем став виходець із Шотландії Яків VI Стюарт. Новий король активно залучав мистецтво з політичною метою. При дворі Якова I зображальне мистецтво слугувало політичною пропагандою, спрямованою на возвеличення монарха й репрезентацію сили й міці англійської держави.

Завдяки винаходу Йогана Гуттенберга, поширенню друкованої книги та гравюри на початку XVII століття складається «нова візуальність». Королю вже не треба об'їжджати всю територію держави, здійснюючи численні «радісні в'їзди», аби утверджувати свою владу. Гравюри дозволили масово тиражувати зображення: короля, отже, всі знали якщо не в обличчя, то з гравюр. Відповідно, змінюються візуальні стратегії влади.

Розглянемо як Яків I Стюарт (1603–1625) використовував мистецтво з метою політичної пропаганди. Крім возвеличення, візуальні стратегії перших Стюартів (1603–1649) мали утвердити, «легітимізувати» право «шотландської» династії на англійський престол.

Одним із придворних художників-портретистів був фламандець Пол ван Сомер. На запрошення графа Арундела, що й до цього займався художнім патронажем, 1618 року до Великої Британії прибув нідерландський художник Деніел Мітенс, що згодом став портретистом короля Якова I [1, с. 21].

Яків I, як і його наступник Карл I (1625–1649) мав на меті посилити абсолютну владу. Для досягнення цієї мети він також активно залучав візуальні стратегії, що мали на меті утвердити законність дій монарха, створити уявлення про його богообраність та недоцільність критики. Під візуальними стратегіями ідеться про політику, що актуалізовувала політичний складник мистецтва. Мистецтво не відтворювало реальність, а конструювало її.

Найперше, по сходженні на англійський престол шотландський король Яків VI Стюарт продовжив візуальні практики, що склалися за династії Тюдорів. Лондон возвеличували як «новий Рим», а самого Якова як того, хто здатен відновити «Сатурнове царство» [4, с. 24]. Апелювання до ренесансних мотивів, сюжетів, образів зумовлене тим, що барокальна (а отже, і контрреформаційна) культура не набула розмаху в англіканській державі, Ренесанс тут був «запізнілий» і мав інші, відмінні від «італійських» хронологічні межі.

Яків I лишив придворним портретистом Ніколаса Хілларда, який отримав популярність ще при дворі Єлизавети I Тюдор. Ніколас Хіллард був мініатюристом і зумів поєднати мистецтво мініатюри з портретним живописом. Хіллард створював мініатюрні портретні підвіски представників королівського двору.

Продовжували працювати художники тюдорівської епохи (наприклад, Роберт Пік старший та Лоуренд Локкі). Загалом же традиція репрезентації королівської влади через книгу (її текст і образ) була закладена ще Генріхом VII Тюдором (1457–1509): ним було сформовано символи династії, які почали використовувати навіть у книгах, що не стосувалися королівської корони [2, с. 131].

Давньогрецький дух агоністики характерний і для доби Ренесансу. Покровительство, патронаж, «змагальництво» за кращих художників та створення розкішних королівських резиденцій розглядали як демонстрацію політичного престижу правителя та міці держави. Яків I не любив позувати перед художниками й не захоплювався живописом [5, с. 24], однак це не завадило йому 1619 р. створити королівську мануфактуру в Мортлейку. Ця мануфактура спеціалізувалася на створенні арасів.

1623 р. завдяки сприянню наступника Якова I Карла I (1625–1649) у Мортлейку під керівництвом Френсіса Клейна було виготовлено серію картонів Рафаеля [7]. Колекція Карла I, щоправда, розійшлася «по руках» під час Англійських революцій (1640–1689).

Яків I продовжив ще одну традицію, започатковану Генріхом VII. Ідеться про театральні дійства, у яких король тепер не лише обмежується функціями контролю, але й бере активну участь, подеколи навіть складаючи «програму». Крім цього, Яків I продовжував збільшувати видатки на організацію та проведення придворних спектаклів («масок») [2, с. 120]. Вільям Шекспір та його театральна група працювала і при дворі Єлизавети I, але саме при Якові I вони стають «людьми короля». Король та двір виявилися любителями театру. Один сучасник згадував, що король замовляв «щовечора публічну виставу у великому залі [в Гемптон-корті]». Новий статус Шекспіра та трупи, безумовно, змінив і тематику п'єс.

Традиційним лишалося позиціонування належності короля до Ордену Підв'язки [див. 3, 4]. Під час правління Якова VI & I Орден Підв'язки продовжував бути виявом лицарських ідеалів і підтримував їх у суспільстві. Яким було ставлення тодішніх англійців до лицарських традицій? Девід Г'юм характеризує його так: «Молоді нобілі та аристократи пристрасно бажали відзначитися на війні, а шаленство дуелей поширилося в ту епоху сильніше, ніж у всі попередні та наступні. Саме такої форми набув лицарський дух, за який раніше була так відома англійська нація» [6; 4, с. 31].

Тож візуальні стратегії Якова I Стюарта багато в чому продовжували традиції, започатковані представниками династії Тюдорів. Змінилися, однак, політичні акценти та можливості, пов'язані з тенденціями нової доби.

Використані джерела та література:

1. Брекоткина И. Художественные вкусы английской аристократии в первой половине XVII столетия. *Вестник ЮУрГУ*. Серия: Социально-гуманитарные науки. 2010. №28. С. 19‒24.
2. Кирюхин Д. В. Стратегия репрезентации королевской власти в культурной и интеллектуальной жизни английского двора в 1485–1533 гг. : дис. … канд. ист. наук : 07.00.03 / ФГБОУ ВПО «Нижнегородский государственный педагогический университет имени Козьмы Минина». Нижний Новгород. 2014. 175 с.
3. Йейт, Ф. *Астрея. Имперский символизм в XVI веке*. Москва: Издательство книжного магазина «Циолковский». 2020. 416 с.
4. Левченко І., Кухарук У. Символіка Ордену Підв'язки як засіб репрезентації влади Джеймса VI & I Стюарта (за зображальними джерелами з

National Portrait Gallery). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2019. № 140. С. 30–33.

5. Макарова Е. Визуализация образов власти в правление ранних Стюартов (Рубенс. Роспись потолка Банкетного зала в Уайтхолле). *Исторические Исследования*. 2017. № 7. С. 20–46.
6. Юм Д. Англия под властью дома Стюартов. Т. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 464 с.
7. The story of the Raphael Cartoons. [Online]. Available from: https://www.vam.ac.uk/articles/story-of-the-raphael-cartoons#slideshow=5239394909&slide=0&slideshow=951930&slide=0 [Accessed: 30th April 2021].

СЕКЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В.І. Милько
к.і.н., старший науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

СПРИЙНЯТТЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (1914–1917 РР.)

Досліджуються особливості сприйняття населенням українських губерній Першої світової війни (1914–1917). Виділено три етапи еволюції світогляду суспільства: атмосфера загального єднання та патріотичного сприйняття війни (серпень 1914 р. – весна-літо 1915 рр.), перші вияви масштабних антивоєнних настроїв (під впливом поразок, великих людських втрат, мобілізацій та несприятливих економічних факторів) (літо 1915 р. – осінь 1916 р.), категоричне несприйняття необхідності продовження війни, руйнація сакрального образу імператорської влади, незворотна радикалізація суспільства (від кінця 1916 р.).

Ключові слова: *Перша світова війна, суспільство, маніфестація, дозвілля, світогляд, повсякденне життя.*

The Perception of the Great War to the Population of the Ukrainian Governorates (1914–1917)

This article examines the peculiarities of Ukrainian society's perception of the images of the World War I (1914–1917). There were three stages in the evolution of society's worldview: atmosphere of general unity and patriotic perception of the war (August 1914 – spring-summer 1915) the first manifestations of large-scale anti-war sentiments (under the influence of defeats, large human losses, mobilizations and adverse economic factors) (summer 1915 – autumn 1916), categorical rejection of the need to continue the war, the destruction of the sacred image of imperial power, the irreversible radicalization of society (since the end of 1916).

Key words: *World War I, society, manifestation, leisure, outlook, everyday life.*

Початок Першої світової війни ознаменований масштабним патріотичним підйомом серед більшості населення Російської імперії у своїй підтримці дій уряду. У великих містах набули поширення різні

публічні акції патріотичного спрямування, а робітники на певний час припинили страйки. Коли стало відомо про оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії, серед обивателів у громадських установах, на міському транспорті і вокзалах всі розмови стосувалися виключно цієї події. Різко зріс попит на газети, які користуючись моментом почали випускати екстрені доповнення та бюлетені про останні новини. Оголошення загальної мобілізації спричинило хвилю патріотичних і антиавстрійських маніфестацій 17–18 (30–31) липня. У Києві, Одесі та Харкові учасники таких акцій (від кількох сотень до кількох тисяч) ходили вулицями, збиралися перед консульствами європейських держав: із вітальними та дружніми вигуками – перед французькими і англійськими, ворожими – перед австрійськими. Їх голос лунав найгучніше в суспільстві. Такими методами, за допомогою ЗМІ, створювалося враження згуртованості навколо монарха [1, с. 437]. Преса відзначала, що початок війни Австрії із Сербією та оголошення Російською імперією загальної мобілізації спричинило серед населення «небачене пожвавлення», «небачений нервовий підйом» (Харків), «сильно піднесений настрій» (Катеринослав), «настрій піднесений. І дуже жвавий», «тверду рішучість гордо і мужньо зустріти майбутні випробування» (Одеса), «тривожне пожвавлення» (Луганськ), «украй підвищений інтерес» (Зміїв, Бахмут, Суми) і т. п.

Романтичним сприйняттям початку війни була глибоко пройнята учнівська і студентська молодь, участь у ній розцінювалася як шанс проявити мужність і здобути славу. Із початком мобілізації та бойових дій на вокзали найбільших міст почали надходити заяви від місцевого населення і телеграми від іногородніх про численні втечі неповнолітніх [2, с. 16]. Цьому сприяли численні публікації газет про геройські подвиги юнаків, адже частина із них потрапляла на фронт, залишалася служити у війську, а дехто навіть отримував бойові нагороди. Паралельно із втечами стало помітним зниження рівня самогубств серед підлітків, інформація про які доти з’являлася регулярно на початку століття.

Значно реалістичніше було налаштоване доросле населення, яке починало усвідомлювати загрозу війни: «у всіх нерви підняті, у багатьох змучені… багатьох чекає тяжка розлука із близькими…». Мобілізація стала першим чинником, який заклав підвалини негативного сприйняття війни. Незадоволення додавала необхідність збору вро-

жаю, що ускладнювалося раннім призовом, породженим нею браком робочих рук [3, с. 442–443]. Частина малоземельних селян надіялася на покращення становища після війни: «у всіх балачках селян про війну зараз червоною ниткою проходить одна надія – надія на те, що після закінчення війни її учасники будуть щедро винагороджені землею» [4, с. 127].

Безпрецедентні масштаби війни та людські втрати, загроза мобілізації з подальшими низькими шансами на виживання для рядового складу спричинили позитивні зміни у ставленні до освіти. До цього сільське населення у переважній більшості сприймало навчання «з чисто практичної сторони», як на малокорисну річ, що відволікає дітей від побутових і господарських справ. Тепер, під впливом війни, поступово приходило усвідомлення освіти як додаткового фактору виживання у випадку мобілізації.

Попит на пресу був помітний навіть у сільській місцевості, де почали більше цінуватися люди, які вміли читати. Для юнацтва це стало додатковим стимулом для відвідування школи і гарного навчання. У святкові дні та вільний від роботи час звичною картиною на вулиці чи в окремих будинках стала група селян, які збиралися навколо когось, хто читав газету. Під впливом преси «…світогляд селян і навіть жінок сильно розширився. Вони дізналися із газет, що існують багато інших держав, міста, про які вони уявлення не мали» [5, с. 28–57]. Стало помітно, що газети із «незрозумілої розкоші» перетворилися на звичну і невід’ємну річ.

Після заборони продажі спиртних напоїв люди почали помічати зменшення насилля у суспільстві (на родинному і побутовому рівні). Крім того, вивільнені кошти та час, які раніше витрачалися на спиртне, стали додатковим ресурсом боротьби із дорожнечею чи неврожаєм, засобом для пошуку заробітку. Водночас сільські громади справедливо побоювалися можливого зростання податкового навантаження на місцях, адже казна втрачала серйозну статтю доходу.

Наслідком зміцнення тверезості суспільства стала проблема відсутності цікавого дозвілля для певних категорій населення, адже з’явився «вакуум» розваг, який раніше заповнювався спиртним. Незважаючи на зростання популярності різноманітних культурно-просвітницьких заходів, її негативним проявом стало збільшення споживання сурогату алкоголю і популярності азартних ігор.

Варто говорити й про переоцінку населенням значення релігії. Окремі свідчення дозволяють висловити думку щодо зростання кількості відвідувань церков. У деяких селах місцеві священики фіксували, що із початком війни стало помітним більш ревне ставлення до релігійних свят. У храмах почали з’являтися люди, які раніше кілька років їх не відвідували. Очевидно, що цьому сприяло усвідомлення війни як фактору наближення або збільшення ймовірності смерті.

Поразки на фронті навесні та влітку 1915 р. «збурили суспільство», «сприяли протверезінню широкої громадськості», і «запас монархічних почуттів став танути, як сніг під весняним сонцем» [1, с. 438–439]. На перший план почала виходити втома від війни, особливо за відсутності успіхів, зникали романтичні настрої селян щодо наділення землею учасників бойових дій. На побутовому рівні дедалі гостріше, із кожною новою мобілізацією, наповненням міст дедалі більшою кількістю поранених та біженців, відчувалися людські втрати і масштаб руйнувань. Соціальний негатив, концентрований на початковому етапі війни навколо ворожих Австро-Угорщини та Німеччини, поступово поширювався на владні кола Російської імперії. У жандармському донесенні зазначалося, що «тепер на селі уже не вірять в успіх війни; за словами страхових агентів, вчителів, торговців та ін. представників сільської «інтелігенції», всі чекають не дочекаються, коли ж, нарешті, закінчиться ця проклята війна» [4, с. 128].

Загалом, на побутовому рівні Перша світова війна спричинила кардинальну переоцінку цінностей і світогляду усіх соціальних, професійних, вікових та інших категорій населення держав, втягнутих у конфлікт. У свідомості населення українських губерній образ і сприйняття «Великої війни» пройшов кількаетапну еволюцію: від чи не абсолютної підтримки дій влади щодо участі у ній та звичайної людської цікавості до подій на фронті – до категоричного неприйняття й прагнення якнайшвидшого виходу зі світового конфлікту, без аналізу можливих наслідків здійснення цього кроку «будь-якою ціною». На індивідуальному рівні процес мав цілком логічне підґрунтя і базувався спочатку на прагненні жити в достатку, а потім – елементарно вижити.

Використані джерела та література:

1. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ, 2004. 480 с.
2. Кайский А. Дети на войне. Петроград, 1915. 63 с.

3. Вільшанська О.Л. Повсякдене життя і суспільні настрої населення. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси. Київ, 2013. С. 440–467.
4. Балабанов М. Царская Россия ХХ века (накануне революции 1917 года). Харьков, 1927. 239, [1] с.
5. Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли: Литературно-статистический очерк / под ред. П.К. Соколова. Екатеринослав, 1915. 66, [2] с.

О.О. Маєвський
к.і.н., старший науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

МАНІПУЛЯТИВНІ ТА ПРОПАГАНДИСТСЬКІ ПІДХОДИ В ЕКСПЛУАТАЦІЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У ТАК ЗВАНИХ «ДНР» ТА «ЛНР»: ВІЗУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Аналізуються інформаційно-психологічні кампанії, які проводяться ідеологами «русского мира» на тимчасово окупованій території України. Виокремлюються основні акценти, методи та підходи, якими послуговуються пропагандисти під час проведення маніпулятивних акцій. Проаналізовано візуальне наповнення агітаційно-пропагандистської продукції під час проведення масових публічних заходів. Окреслена цільова аудиторія аудіовізуальної продукції, а також основні сюжетні лінії й походження сценарних планів для проведення масових урочистих заходів, пов'язаних із культурою пам'яті про Другу світову війну.

Ключові слова: *інформаційне поле, пропаганда, агітація, навіювання, компрометація, маніпуляція, інформаційні потоки, морально-психологічний стан, День перемоги, інформаційний простір, Друга світова війна, фейк.*

Manipulative and Propagandistic Approaches in the Exploitation of the World War II Memory in the So-Called "DPR" and "LPR": the Visual Aspect

The article analyzes information and mental campaigns conducted by ideologists of the "Russian world" in the temporarily occupied territory of Ukraine. The main accents, methods and approaches used by propagandists during the conduct of manipulative actions are identified. The visual content of propaganda products during mass public events is analyzed. The target audience

of audio-visual products is outlined, as well as the main storylines and the origin of the scripts for holding mass celebrations related to the memory of the World War II.

Key words: *information field, propaganda, agitation, suggestion, compromise, manipulation, information flows, moral and mental condition, Victory Day, information space, WWII, fake.*

На тимчасово окупованій територій України ворог розгорнув широкомасштабну і планомірну інформаційно-психологічну операцію. Монополізуючи символ Перемоги, паразитуючи на атрибутах та образах Другої світової війни, кремлівські ідеологи формують у вигідному для себе світлі паралелі та конструкції, які стають живильним інформаційним підґрунтям для подальшої ескалації конфлікту. Фейкові кейси та версії у публічному дискурсі з приводу пам'яті про війну є ключовим елементом в реалізації інформаційної політики російських ідеологів. Інформаційно-психологічні акції кремлівських агітаторів-пропагандистів з кожним днем створюють дедалі складніші умови для деокупації і реінтеграції інформаційного простору окремих районів Донецької та Луганської областей.

Образ Другої світової війни став для самопроголошених республік одним із головних концептів з консолідації і легітимізації окупаційного режиму, покликаних довести історичну тяглість приналежності Донбасу до «русского мира».

Комплексна візуальна пропаганда, яку реалізовують у так званих «ДНР» та «ЛНР», має на меті сформувати інформаційний простір, який залишає у свідомості населення елементи невербальних кодів та кліше, вигідних для російського ідеологічного центру. Одним з інструментів візуалізації виступає плакат. 5 вересня 2017 р. у Донецькому краєзнавчому музеї відкрилась виставка «Плакати Великої Вітчизняної війни», де експонувалися креолізовані тексти з фондів Державного меморіального музею Олександра Суворова (Санкт-Петербург) [1] у супроводі підтекстівок, спрямованих на формування відповідного асоціативного ряду навіювання ворожого ставлення до українських військовослужбовців. Подібні акції винятково пропагандистського характеру проводилися на території самопроголошених «республік» систематично.

Серед представлених 51-ї копії плакатів із зібрань петербурзького музею, які латентно нав'язували асоціативний ряд з подіями на Сході України, були представлені плакат Кукриніксів «Нещадно розгромимо і знищимо ворога», «Смерть німецькофашистським загарбникам», «Убий фашиста-нелюда», «Воїн Червоної Армії – помстися ворогові за кров і сльози радянських людей!», «Смерть дітовбивцям!». Організаторами «бієнале» увага відвідувачів фокусувалася на плакатах із закликами до робітників та інженерів щодо збільшення випуску зброї: гвинтівок, автоматів, кулеметів, мінометів, знарядь, снарядів. «Працювати в тилу, як на фронті», «Кожна тонна хліба, вугілля, сталі – удар по ворогу» – подібні гасла-заклики активно інтегрувалися російськими ідеологами до інформаційного простору з 2014 р. в форматі біл-бордів, які розміщувалися на центральних вулицях окупованих міст. Подекуди, пропагандисти навіть не змінювали підтекстівки, а додавали лише триколори самопроголошених «республік». Подібні акції активно використовуються ідеологами «русского мира» з метою апеляції до сформованих архетипів сприйняття ще за часів СРСР, адже для більшості реципієнтів, плакатні образи «Батьківщини матері» та «воїна визволителя» мають виключно позитивні конотації, однак, у викривленому інформаційно-психологічному полі вони набувають властивостей, якими проросійські сили намагаються маніпулювати та «перефарбовувати» «чорне в біле», а «біле в чорне». Характерно, що широкоформатні зображення для біл-бордів, надходять для самопроголошених «республік» з Ростова-на-Дону. Системний підхід до аналізу залучених ідеологами креолізованих текстів дає змогу розглянути мистецтво плаката і карикатури як технологію культурного продукування в контексті співвідношення традиційного та інноваційного в культурі. Агітаційно пропагандистську систему впливу на свідомість і підсвідомість широких верств населення, та, головним чином, як інструмент формування інформаційного простору й апеляції до архетипів сприйняття в складному процесі латентної маніпуляції масовою свідомістю. Ідеологи інформаційно-психологічного фронту самопроголошених новоутворень, активно використовують технологію візуального впливу в контексті психологічної війни. Завдяки штучно сконструйованим маніпулятивним технологіям, навіюванню штучних аналогій агресивно нав'язують поведінкові моделі та стерео-

типне, упереджене ставлення до «не наших», чітко розмежовуючи та формуючи образи «своїх» і «чужих». Усталені текстові стратегії, зокрема метафора, використовуються в пропагандистських кампаніях, аби справити візуальні або текстові/візуальні еквіваленти, що, в комбінації з малюнком і мовним елементом створюють привабливий або переконливий вплив на цільову аудиторію.

Активне перенасичення інформаційного простору символами Другої світової, апелює у такий спосіб до традиції, пам'яттєвої культури в якій День Перемоги займає визначне місце, а його репрезентатором, одноосібним монополістом на спадщину і «лаври» є РФ. «Велика перемога» в окупованих містах презентується ідеологами пропагандистами як ідеал мужності і героїзму, притаманний виключно «радянському народу» і його спадкоємцям. Пропагандисти на місцевому рівні усіма доступними методами нав'язують населенню Донбасу особливу самоідентифікацію, називаючи тамтешніх мешканців «людьми великого русского мира», «радянським народом», «народом російським», «русским». Ці елементи аудіо-візуального впливу на масову свідомість проектуються на еволюції внутрішньо – і зовнішньополітичної лінії Кремля

На тимчасово окупованих Росією територіях головним «об'єктом виховання» є діти та молодь. Затяжна війна дає можливість ідеологам «русского мира» підкріплювати політичну риторику «ЛДНР-івських пропагандистів», які наполегливо і послідовно репрезентують тамтешньому населенню поточний конфлікт як визвольну боротьбу обложеної «київськими фашистами народної республіки». Разом з тим, спираючись на місцеву меморіальну традицію, регіональні політики оголошують сьогоднішній конфлікт «прямим продовженням визвольної Великої Вітчизняної війни». Це здійснюється за допомогою трансляції проекції історичної пам'яті про минулу війну на сучасний конфлікт, формування єдиного дискурсивного поля з високим мобілізаційним потенціалом. Як зазначають дослідники Й.Хелльбек та Д.Титаренко, «драматизм історичної спадкоємності багаторазово посилюється в тих випадках, коли поточні військові дії проходять на історично пам'ятних, що володіють «сакральною» знаковістю, місцях боїв Червоної армії і німецького Вермахту. Сліди руйнувань на постраждалих в нинішній війні пам'ятниках немов реактивують їх символічну силу» [2].

Паради та святкові гуляння, приурочені до Дня Перемоги, стали в «республіках» одними з наймасовіших з часів СРСР і завжди закінчуються святковим феєрверком [3]. Ідеологи та організатори усіляко намагаються створити атмосферу народного свята з використанням усього можливого арсеналу. І треба визнати, що це їм вдається. Тим часом риторика та меморалізаційні заходи, присвячені «Дню Перемоги», на жаль, стають живильним підґрунтям для подальшої ескалації конфлікту.

Традиційно, акції вшанування 9 травня в «ЛДНР» закінчуються піснею «Хотят ли русские войны», а майже всі масові заходи, які проводяться з 2015 р., перегукуються з «Планами культурних програм, присвячених Перемозі у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років в Москві, адміністративних центрах суб'єктів Російської Федерації, містах-героях, містах військової слави» [3].

Маніпулятивні та пропагандистські підходи в експлуатації пам'яті про Другу світову війну формують на території так званих «ЛДНР» специфічний інформаційний простір, який забезпечує незаконним збройним формуваннямї необхідний рівень підтримки серед місцевого населення, а також виховує ціле покоління молоді із деформованим уявленням як про події Другої світової війни, так і вороже ставлення до України та усієї західної цивілізації. Пропагандисти використовують і конструюють пам'ять про жертви масового насильства Другої світової війни для виправдання сучасного і майбутнього кровопролиття, а агітаційно-пропагандистські акції, приурочені до святкування Дня Перемоги, формують зручне підґрунтя для подальшої ескалації конфлікту.

Використані джерела та література:

1. В Донецке открылась выставка плакатов времен Великой Отечественной войны. (Правительство Донецкой Народной Республики). URL: https://pravdnr.ru/v-donecke-otkrylasvystavka-plakatov-vremen-velikoj-otechestvennoj-vojny
2. Глава ЛНР: На Параде Победы мы показали единство со всем русским миром. URL: https://eadaily.com/ru/news/2015/05/10/glava-lnr-na-parade-pobedy-my-pokazali-edinstvo-so-vsem-russkim-mirom
3. План культурных программ, приуроченных к 70-летию Победы в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов, в Москве, административных центрах субъектов Российской Федерации, го-

родах-героях, городах воинской славы. (Министерство культуры Российской Федерации). URL: https://www.mkrf.ru/documents/plan-kulturnykh-programm-priuroc hennykh-k-70-letiyu-pobedy-v-velikoy-otechestvennoy-voyne-1941-1945

І.В. Кузьміна-Денисюк
к.і.н., науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

БОРИС ФЕДОРОВИЧ ШТЕЙНГЕЛЬ: ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОВСЯКДЕННОСТІ

У тезах авторка робить спробу реконструкції біографії сина суспільно-політичного діяча першої половини XX століття Федора Рудольфовича Штейнгеля – Бориса (1892 – 1919 рр.). Через повсякденне життя київського гімназиста розглядаються дитячі та юнацькі роки Бориса, які насамперед сформували його як особистість. Спостережливість юнака дозволяє прослідкувати також цікаві елементи життя тогочасного Києва, як-то: поховання цукрового короля Лазаря Бродського, дозвілля та побут киян дореволюційної епохи.

Ключові слова: *Штейнгелі, Федір Штейнгель, Борис Штейнгель, Київ, гімназія, Лазар Бродський.*

Borys Fedorovych Steingel: Childhood and Youth Through the Prism of Everyday Life

In the presented theses, the author makes an attempt to reconstruct the biography of Boris (1892 –1919), the son of Fedor Rudolfovych Steingel who was a prominent socio-political figure of the first half of the 20th century. Boris's childhood and youth were considered in the article through his everyday life as a student of the Kyiv grammar school, which first of all had formed him as a person. The young man's observation also allows us to trace interesting elements of life in Kyiv in the first half of 20th century, such as: the burial of the sugar king Lazar Brodsky as well as the leisure and life of the people of Kyiv in the pre-revolutionary era.

Key words: *Steingels, Fedor Steingel, Boris Steingel, Kyiv, gymnasium, Lazar Brodsky.*

Борис Федорович Штейнгель народився 1892 р. в родині остзейського барона, благодійника та мецената, суспільно-політич-

ного діяча Федора Рудольфовича Штейнгеля та Олександри Шандивіної, з якою побрався ще в студентські роки. Невдовзі жінка померла під час пологів. Через невеликий проміжок часу померли батьки Ф.Штейнгеля і він залишився один з малолітньою дитиною. Зважаючи на те, що барон мав вроджену епілепсію, прийшлося йому в цей період досить важко. Саме тоді починається активне листування з двоюрідною сестрою – Вірою Миколаївною Штейнгель, яка на той час мешкала з батьками у Варшаві. Молоді люди зустрілися і побралися.

В Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського збереглося 35 листів Бориса Штейнгеля до батьків, які були написані в період з 1902 по 1912 рр. Проте, основне листування припадає на період 1902–1906 рр., коли юний барон вчився в одній з київських гімназій. Усі листи, окрім двох, адресовані Вірі Миколаївні, яка змогла стати для хлопчика справжньою матір'ю. До її думки Борис завжди намагався прислуховуватися, а оскільки жінка завжди цікавилася життям хлопчика, то листи носять досить таки описовий характер і допомагають скласти уявлення про повсякденне життя київського гімназиста першої половини XX століття.

Трапляються родинні листівки, телеграми. В основному листи невеликі і охоплюють від 2 до 4 сторінок. Деякі з них написані на іменному папері, де зверху сторінки прописними літерами надруковано: «Борис Федорович Штейнгель. Київ, Виноградная вул., б. № 18». Борис жив під наглядом гувернантки француженки, а по буднях відвідував гімназію. З листування не можна сказати, в якій саме гімназії він навчався.

Рідний дядько Федора – Максим Штейнгель мешкав у Києві на Ярославовім Валу разом із дружиною Софією Каблуковою та прийманим сином Іваном, який був лише на рік старший за Бориса. В цьому будинку юнак часто обідав та проводив дозвілля.

З розкладу, який Б.Штейнгель надіслав матері ми можемо скласти уявлення про навчальні дисципліни, які тоді вивчали. Серед них велике значення мали мови: російська, німецька, французька, англійська, латина. Опановували також Закон Божий, гімнастику, малювання, співи, географію, історію та арифметику.

Борис гарно вчився. В одному з листів він так описував свої пізнання в географії: «Я більш за всіх прочитав з географії і дуже добре

розповідав про Монголію і так докладно що хлопчики дивувалися, а Іносов посміхався і похвалив мене» [1, арк. 1 зв.].

Але як у наш час так і сто років тому діти проходили через випробування та насмішки інших, щоб влитися в новий колектив. Школярі ворогували між собою, поділяючись на групи, та навіть виробили власну азбуку – т. зв. «таємну» систему спілкування. Борис теж не оминув цього: відбирали підручники, робили капості в щоденнику і все для того, щоб юнак не був першим учнем у класі. Одного разу підстерегли і вдарили калиткою по голові, чим завдали кривавої рани. Незважаючи на це він мовчав і терпів все це поки не став «своїм».

Батьки учнів самі замовляли дітям шкільну форму. Звітуючись у подібній покупці Борис у вересні 1905 р. пише: «Вчора Євгенія Осипівна замовила форму. Пальто драпове й на ваті але буде легким…. Відсилаю тобі рахунок за матеріал. За роботу усієї форми і пошив беруть 24 рублі. Кашкет 2 руб. 50 коп. Все замовлено у Вальпова» [2, арк. 1 зв.]. Місяць потому Б. Штейнгель хвалиться батькам своєю пошитою формою, повідомляючи подробиці: «Ми тепер на гімнастиці і під час фехтування знімаємо свої куртки. В нас дуже красивий герб. Дуже ажурної роботи. Кашкет мені дуже пасує. У нас нова вигадка для форми, а саме: на комір куртки буде нашито два світлих блакитних обшлага як у офіцерів і на них золотом чи сріблом буде римськими цифрами вишито якого класу» [3, арк. 1 зв.]. Цікавився Б.Штейнгель також зоологією, тому всі свої кишенькові гроші витрачав на купівлю птахів та обладнання для них. Це йому передалося від батька, який теж був закоханий у світ живої природи.

Трапляються в листах цікаві подробиці з життя Києва того періоду. Наприклад, гімназист Борис описує поховання відомого мецената, бізнесмена та цукрового короля Лазаря Бродського, яке відбулося восени 1904 р.: «Вчора ховали Лазаря Бродського. Його везли Бібіковським бульваром. Ми 3 і 2 класи дивилися з балкону. Це було щось неперевершене: увесь Бібіковський бульвар було море голів з того боку де школа, посередині їхали в катафалці з вінками і були так наповнені, що коні не могли тягти і допомагали люди. Після їхав катафалк з гробом за ним йшли єврейські хлопчики, які співали і єврейська школа, а по обидва боки зчепившись руками йшли городові й прості чоловіки. Піший козак бив народ палкою і дійшло до того що одна людина вчепилася йому в горло, тоді городовий оголив шашку і

вдарив цю людину по його ногах, за ним їхали візники і карета швидкої допомоги» [4, арк. 1–1 зв.].

Описуючи свій побут, серед інших цікавих новинок життя міста Б.Штейнгель зазначав: «Я в цю неділю був у Івана і коли ми там обідали Йосиф Францевич сказав, що сьогодні останній раз летить повітряна куля і ми пішли. Це було цікаво. Куля була як кімната і летіла на висоті 1000 футів над Дніпром. Під ним було повішено трапецію і там робила фокуси людина, але її майже не було видно. Потім над Подолом людина схопила парашут і спустилася на будинок. Ми дивилися з Володимирської гірки. Сьогодні по Хрещатику з музикою і з рушницями йшло 5 рот кадетів, а вчора йшли солдати і грали марш» [5, арк. 1зв.].

Цікавився також й українською культурою: відвідував український вечір на честь Тараса Шевченка в товаристві грамотності. Читав тогочасні зарубіжні новинки, як-от книжки про англійського детектива Шерлока Холмса.

Розуміючи, що кишенькові гроші дають батьки і підходячи відповідально до цього питання, Борис постійно повідомляв на що витрачає виділені кошти. Вражає також тодішнє виховання: хлопчик питав у матері дозволу на поїздки, а також чи можна запросити додому ту або іншу людину. В той період діти не мали такої «вседозволеності», яку ми спостерігаємо в наш час.

Уявлення про тогочасні подарунки заможних батьків своїм дітям можна скласти на прикладі родини Штейнгелів. Так, на десятий день народження Борис отримав наступні презенти: від батька ніж та лінійку, від тітки рушницю, від матері пачку кольорового паперу та пачку паперу для письма, а також свисток, Ганна Олександрівна подарувала флейту, француженка-гувернантка попільничку з рельєфом Києва (нащо дитині вона потрібна невідомо), інша тітка – вазочку для емалевих фарб.

Після гімназії Борис продовжив освіту у Київському кадетському училищі. У молоді роки значився членом Української громади Київського політехнічного інституту.

Короткий період, з серпня до вересня 1919 р. Б.Штейнгель був градоначальником м. Одеси і цьому ж року вступив до лав білого ополчення. 1919 р. під час червоного терору в Одесі Б.Штейнгеля було розстріляно.

Використані джерела та література:

1. Лист Бориса Штейнгеля Вірі Миколаївні та Федору Рудольфовичу Штейнгелям. 9 квітня б/р. *ІР НБУВ* (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського). Ф. 109. Оп. 1. Спр. 357. Арк. 1 зв.
2. Лист Бориса Штейнгеля Вірі Миколаївні та Федору Рудольфовичу Штейнгелям. 25 вересня 1905 р. з Києва. ІР НБУВ. Ф. 109. Оп.1. Спр. 342. Арк. 1 зв.
3. Лист Бориса Штейнгеля Вірі Миколаївні Штейнгель. 1 жовтня 1905 р. з Києва. ІР НБУВ. Ф. 109. Оп.1. Спр. 345. Арк. 1 зв.
4. Лист Бориса Штейнгеля Вірі Миколаївні та Федору Рудольфовичу Штейнгелям. 25 вересня 1904 р. з Києва. ІР НБУВ. Ф. 109. Оп.1. Спр. 336. Арк. 1 – 1 зв.
5. Лист Бориса Штейнгеля Вірі Миколаївні Штейнгель. б/д з Києва. ІР НБУВ. Ф. 109. Оп.1. Спр. 359. Арк. 1 зв.

Н.О. Паславська
к.і.н., науковий співробітник
Львівське відділення
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

РЕМІСНИЧІ КОРПОРАЦІЇ РАННЬОМОДЕРНОГО ЛЬВОВА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТУДІЙ

Публікація представляє огляд літератури про ремісничі корпорації Львова в ранньомодерний період. Тим самим порушується питання актуальності та перспектив історіографічних студій над професійними спільнотами та їхніми організаціями. Цехи створювали необхідні умови для розвитку професійної діяльності ремісників та були осередками їхньої соціалізації. Дослідження ремісничих корпорацій та їхніх професійних спільнот дозволяє ширше змалювати картину буття ранньомодерного міста та його мешканців.

Ключові слова: *ремісничі корпорації, цехи, ремісники, Львів.*

The Craft Corporations in the Early Modern Period Lviv: Real Status and Perspective of Studies

The publication presents a review of the literature on craft corporations in Lviv in the early modern period. This raises the question of relevance and prospects

of historiographical studies on professional communities and their organizations. The guilds created the necessary conditions for the development of professional activities of artisans and were the centers of their socialization. The study of craft corporations and their professional communities allows a broader picture of the existence of the early modern city and its inhabitants.

Key words: *craft corporations, guilds, artisans, Lviv.*

Сучасна українська історіографія помітно тяжіє до зростання зацікавлення міською історією. Важливою складовою урбаністичних студій є вивчення економічних структур та соціальних спільнот, з яких формувалося суспільство ранньомодерної доби. Особливу увагу привертають ремісничі корпорації, що існували в містах протягом XVI–XVIII століть. Цехові організації мали визначену ієрархічну структуру, соціальний статус та впливали на всі сторони життя своїх членів: економічно-правову та суспільно-культурну. Керуючись королівськими привілеями, статутами й звичаями, вони створювали необхідні умови для розвитку професійної діяльності ремісників та сприяли їхній соціалізації. Дослідження ремісничих організацій та їхніх професійних спільнот дозволяє ширше змалювати картину буття ранньомодерного міста та його мешканців.

Вдалим прикладом для дослідження є місто Львів, як одне із найбільших та стратегічних міст Речі Посполитої, де існували десятки цехів та ремісничих фахів. Історіографії львівського ремесла охоплює доробок як українських, так і польських учених. Найбільше публікацій присвячено ремісникам, котрі виконували мистецькі роботи (малярі, золотарі, мечники), і крамарі. Зокрема, з найдавніших варто назвати праці Ф.Бостеля про золотарів та малярів («Przyczynki do dziejów złotnictwa lwowskiego XVI i XVII w.», «Z dziejów malarstwa lwowskiego»), М.Ковальчика про будівельників («Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich do r. 1772.»), С.Левицького про купців («Konfraternia kupiecka we Lwowie za Stanisława Augusta»), В.Лозинського про золотарів та гаптярів («Złotnictwo lwowskie w dawnych czasach: 1384–1640», «O haftiarstwie lwowskim»), Т.Маньковського про будівельників і малярів («Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku», «Pochodzenie osiadłych we Lwowie budowniczych włoskich») та сучасних дослідників: В.Александровича про малярів («Львівські малярі кінця XVI століття»), О.Голездренка й Б.Мельника про мечників («Львівський цех мечників» та «Львівські зброярі. 2. Мечники»).

Своєрідною енциклопедією з історії львівського ремесла стала монографія Л.Харевічової про цехові організації Львова [1]. У п'ятнадцяти розділах цієї книги на основі архівних джерел і наявної на той час літератури вперше було комплексно відображено засади цехової організації, простежено роль цехів в житті та обороні міста, тематично окреслено види цих корпорацій за суміжними спеціальностями: харчові, одягові, шкірообробні, металообробні, дерев'янообробні. Попри те, що історик економіки С.Гошовський доволі критично оцінив цю роботу (через відсутність системного підходу та поверховість дослідження ремісничих організацій), вона все ж таки залишається однією з базових для вивчення економіки ранньомодерного Львова.

Рівнозначною з цим напрацюванням Л.Харевічової є монографія Я.Кіся «Промисловість Львова у період феодалізму» [2]. Уже сама її назва свідчить про марксистські підходи до трактування ремесел, що розглядалися переважно як економічні інституції, котрі позитивно чи негативно впливали на господарство та виробництво міста. Проте необхідно визнати, що в роботі з різним ступенем інформативності йдеться і про чисельність цехів, структуру ремесел, ймовірні дати заснування цехових корпорацій, виробничі відносини та організаційні питання цехового устрою. Для розкриття теми використовуються різні архівні документи, зокрема цехові книги та статутні привілеї.

Як синтетичну працю з історії західноукраїнського ремесла в середньовічні та ранньомодерні часи потрібно представити курс лекцій І.Голода «Міське ремесло Західної України XIV–XVIII століть». Це компіляція доробку попередників, яка акумулює відомості про витоки, періодизацію та специфіку розвитку ремесла в його різновидах. У подібному ключі, але у значно скромніших масштабах написана невелика розвідка В. Задорожного «Львів – центр ремесла і торгівлі середньовічної України і Європи».

Деякі аспекти із соціально-економічної історії львівського ремісництва висвітлені в публікаціях істориків, котрі жили і працювали у Львові. Конфлікти в цехах між майстрами та підмайстрами й учнями описано М.Горном і С.Білецьким, а між цеховими майстрами та партачами – Г.Яценко, І.Крип'якевичем і Л.Войтовичем. Перу Крип'якевича належать також статті про львівських русинів/українців та їхню боротьбу з поляками за рівноправну участь у цехах. Питанням зане-

паду ремесел у Львові у XVIII ст. займалися Г.Яценко, Ю.Гроссман та В.Інкін. Львівську цехову сфрагістику аналізували В.Гавриленко та П.Жолтовський; цехову геральдику – Р.Косів. Результати історико-правових студій цехового права як невід'ємної частини міського викладено в текстах В.Кіселичника і М.Кобилецького.

Особливу цінність для дослідження ремісничих корпорацій становить доробок М.Капраля [3]. Фундаментальна монографія вченого «Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст.» є зразком новаторських підходів до студій над цеховими інституціями, що поєднує корпоративний і приватний (соціальний та особистісний) фактори ідентичності ремісничої організації.

Цехова та позацехова медицина Львова у XIV–XVIII століть представлена у роботі О.Потимко «Розвиток медицини у Львові в XIV–XVIII ст.: література, проблеми, дискусії». Ремісничі організації Львова XIV–XVIII століть, а зокрема цех багатих крамів, останніх років плідно вивчає О.Заяць. Кілька статей історика розкривають питання цехового устрою крамарів, їхніх звичаїв та повсякденних практик («Старі та нові «білі плями» в історії крамарських корпорацій у Львові (друга половина XIV – перша третина XVII ст.)»), умов вступу до цеху («Умови вступу до цеху багатих крамів у XVI – першій третині XVII ст.»), оборони прав від позацехової конкуренції («Оборона прав крамарських корпорацій Львова перед позацеховою конкуренцією в XVI ст.») тощо.

Варто згадати і статтю О.Вінниченка про львівських шевців-передміщан у першій половині XVIIст. («Львівські шевці-передміщани в першій половині XVII ст.: ординація «фретового» цеху 1633 року.»), створення ними, за сприяння львівського старости, «фретового» (мішаного католицько-православного) цеху у 1628 р. та ординацію 1633 р., що врешті-решт завершилося появою єдиної шевської корпорації.

Кравецький цех у Львові в ранньомодерний період представлений в публікаціях Н.Паславської [5]. Дослідження комплексно розкриває правову, економічну, суспільну і духовну сфери життєдіяльності кравецької корпорації і тим самим доповнює новими палітрами загальну картину буття міського соціуму Львова у XVI–XVIII століть.

Підсумовуючи, огляд літератури засвідчує, що ремісничa тематика набуває популярності в історіографічних студіях разом зі зростанням інтересу до урбаністики, однак аж ніяк не вичерпує себе. Десятки ремісничих корпорацій чекають свого дослідника.

Використані джерела та література:

1. Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe z czasów Polski przedrozbiorowej. Lwów: Lwów: Wyd-wo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich, 1929. 196 s.
2. Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). Львів: Вид-во ЛДУ, 1968. 234 с.
3. Мирон Капраль: Біобібліографічний покажчик / уклад., авт. вступ. ст. А. Фелонюк. Львів, 2018. 100 с., іл.
4. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. Львів, 2012. 552 с., 16 іл. (Львівські історичні праці. Дослідження. Вип. 5).
5. Паславська Н. Кравецький цех у Львові в XVI–XVIII ст.: організаційні форми та соціальні відносини / Автореферат дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Львів: ПАІС, 2019. 20 с.

Н.В. Солошенко
старший науковий співробітник
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського

ВНЕСОК ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ЛІКВІДАЦІЮ НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

У статті проаналізовані проблеми, які постали внаслідок аварії та були розв'язані за участі військових частин колишніх Радянського Союзу й УРСР у перші дні та місяці після Чорнобильської катастрофи 1986 р.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, ліквідація, наслідки, внесок військовослужбовців.

Military Personnel Contribution to the Elimination of the Chornobyl Disaster's Consequences

The article analyses caused by the accident problems, which were addressed in the first days and months after the Chornobyl disaster of 1986 with the support of the Soviet Union's and the Ukrainian SSR's military units.

Key words*: Chornobyl disaster, elimination, consequences, military personnel contribution.*

Аварія, яка переросла у масштабну катастрофу гуманітарного, екологічного та економічного характеру. Ліквідація наслідків Чорнобильської катастрофи надала українським військовослужбовцям неоціненний досвід, що потребує опрацювання.

Кожний рік 26 квітня нагадує всім та віддаляє нас від сумної і трагічної в новітній історії події, яка змінила долі багатьох мільйонів людей. Разом із трагедією такого масштабу світ став свідком героїзму пожежників, військовослужбовців, ліквідаторів та усіх людей, які боролися з вражаючими унаочненими та невидимими наслідками аварії. Жителі України, як і багатьох інших близьких і віддалених країн континенту, сьогодні схиляють голови перед пам'яттю про тих, хто жертвував собою під час аварійних і рятувальних операцій у перші дні й місяці після вибуху, а також перед десятками тисяч нині сущих, чиє здоров'я постраждало від тієї катастрофи.

Дуже прикрим є той факт, що з самого початку Чорнобильської трагедії інформація про те, що трапилося тієї ночі, була неповною і недостовірною. Ще й сьогодні світова громадськість не має всебічного уявлення про всі аспекти катастрофи. Навколо цієї події виникло чимало міфів, фальсифікацій, домислів. У деяких колах, керуючись суб'єктивними інтересами й розрахунками, намагаються применшити значення катастрофи чи навіть піддати її забуттю. Втім, Чорнобиль не минув, не поринув у безодню. Він промовисто нагадує про себе численними проблемами в різних сферах суспільства, у долях мільйонів людей, житті кожного з нас.

Практично ніхто не зміг об'єктивно оцінити того, що трапилось. Керівництво виявилось професійно і психологічно не підготовленим до адекватного сприйняття жахливого перебігу подій, до ліквідації наслідків аварії такого масштабу. Проте, як добре відомо тепер, від цього залежала не лише система невідкладних заходів, але й порядок дій людей в екстремальних умовах. Імперативною вимогою буття були знання радіаційного стану як в центрі подій, так і в містах та селах, уражених радіактивним забрудненням. Але дозиметрична служба ЧАЕС на першому – найвідповідальнішому етапі виявилась малоефективною [1, с. 96]. Усвідомлення цього постає хоч і суворим, але доволі повчальним уроком Чорнобиля.

Збіг обставин – 26 квітня 1986 р. керівний склад Міністерства оборони (МО) знаходився на зборах в Прикарпатському військовому

окрузі. Міністр оборони маршал Радянського Союзу С.Л. Соколов близько 12 години на екстреному засіданні оголосив про катастрофу, яка сталася на ЧАЕС, і визначив конкретні завдання основним силам МО, виділеним для ліквідації наслідків катастрофи (ЛНК). Згідно наказу міністра було підготовлено полк і приведено до готовності виходу в район катастрофи. Згодом особовий склад полку з дезактивації об'єктів укриття АЕС проводив консервування рудого, тобто ураженого радіацією лісу та інші невідкладні заходи.

Головний тягар по організації діяльності військовослужбовців у районі Чорнобиля ліг на плечі начальника Генерального штабу (ГШ) маршала Радянського Союзу С.Ф. Ахромєєва. Генеральний штаб, взявши на себе у цей період управління розгортанням і функціонуванням оперативного угрупування МО в Чорнобилі, підтвердив готовність і спроможність стосовно вирішення складних завдань державної ваги. За розпорядженням ГШ 26 квітня транспортна авіація перебазовувала підрозділи мобільного загону Приволзького військового округу. Організовувалася радіаційна, повітряна розвідка, доставлялися необхідні вантажі, направлялися в район катастрофи медичні частини для надання першої допомоги постраждалому населенню. Під керівництвом ГШ розроблялись конкретні плани діяльності оперативної групи. На їх основі в оперативних з'єднаннях і частинах розроблялись плани робіт з визначенням конкретних завдань, послідовності їх виконання і детальними розрахунками засобів та сил, які терміново направлялися до Чорнобильського угрупування.

У перші години катастрофи до ліквідації наслідків були залучені тільки відомчі формування Міненерго і Мінсередмаша СРСР, МВС, сили Цивільної оборони (ЦО), які в принципі були підготовлені до цієї роботи. Водночас перші вжиті заходи у порівнянні із зростаючим усвідомленням потреб свідчили, що зробленого не достатньо. Імперативність проведення масштабних робіт вимагала необхідного залучення спеціальних підрозділів Міністерства оборони і Цивільної оборони. Саме тому за рішенням Міністра оборони станом на 27 квітня 1986 р. військово-транспортними літаками були перевезені: оперативна група мобільного загону для ліквідації наслідків радіаційної аварії (272 осіб, 65 одиниць техніки) хімічних військ; окремий механізований полк; батальйон спеціального захисту ЦО; а також медичні частини для надання медичної допомоги населенню. Окрім того, для

забезпечення роботи військ і цивільних формувань в район катастрофи 30 квітня прибула тилова база.

Звичайно, що за тогочасної практики, політику щодо організації всіх робіт по ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС визначало партійне керівництво СРСР, зокрема створена 29 квітня Оперативна група Політбюро ЦК КПРС з питань ліквідації наслідків аварії. Протоколи усіх її 40 засідань вийшли друком у книзі «Чорнобиль. Совершенно секретно» (Москва: Видавництво «Другие берега», 1992. Автор і укладач якої є А. Ярошинська). На першому засіданні Оперативної групи була звернена увага начальника Цивільної оборони СРСР генерала армії А.Т. Алтуніна на відсутність чіткої програми по здійсненню комплексу заходів у зв'язку з катастрофою на ЧАЕС, поставлені завдання щодо термінової розробки і реалізації заходів по усуненню її наслідків. Начальнику Генерального штабу маршалу Радянського Союзу С.Ф. Ахромєєву було доручено забезпечити розгортання бригади хімічних військ у максимально стислі терміни і виділити 10 тис. армійських продовольчих пайків для евакуйованого населення.

Вже станом на 2 травня до ліквідації наслідків катастрофи було залучено 20 частин і окремих підрозділів, задіяно більше 6 тис. військових та 1400 одиниць різної техніки. В районі катастрофи та суміжних територіях були розгорнуті з'єднання і частини, які за своєю організаційною структурою, призначенню й технічному оснащенню не мали аналогів у минулому. З метою координації дій різних родів військ ЗС в районі ЧАЕС була створена Оперативна група МО під керівництвом Головнокомандувача військами Південно-Західного напрямку генерала армії І.А. Герасимова. Станом на 9 травня додатково були сформовані і розгорнуті дві бригади і 7 полків хімічного захисту, 17 травня - 2 інженерно-дорожніх полки для зведення водоохоронних споруд з метою запобігання розповсюдження радіоактивних речовин. Для створення Чорнобильського оперативного угрупування військ були задіяні мобільні резерви низки військових округів, а саме: Московського, Північно- Кавказького, Середньоазіатського, Приволзько-Уральського і Сибірського.

Для дезактивації Чорнобильської атомної електростанції і населених пунктів широко використовувалися вертольоти. Першим з військових вертольотчиків до Прип'яті прибув генерал-майор Н.А.

Антошкін. Зранку 27 квітня за допомогою переносної радіостанції він допоміг приземлитися на території міста вертольотам заступника командуючого військово-повітряними силами округу полковника Б. Нестєрова і командира полку гвардії полковника А. Серебрякова. Було проведено детальну розвідку з повітря території АЕС та її прилеглої місцевості. Після цього була розроблена детальна схема заходів гелікоптерів на реактор для викиду вантажу. Керував польотами Б. Нестеров, облаштував свій командний пункт на даху міського готелю.

Технічне керівництво виконанням інженерних завдань було покладене на спеціально створені групи інженерних військ (ІВ) МО. Важкі небезпечні роботи було виконано завдяки наполегливій праці особового складу ІВ. Варто навести найбільш масштабні роботи з ліквідації наслідків катастрофи, які виконували інженерні війська:

– збір та захоронення радіоактивних сполук на території станції на площі 1км^2;

– дезактивація місцевості зняттям поверхового шару ґрунту та його захоронення більше 350 тис.м^3;

– вирубка та захоронення рудого лісу на площі більше ніж 200 га із засипкою ґрунту;

– підривні та дезактиваційні роботи на території АЕС тощо.

Слід підкреслити, що хімічні війська також виконували низку важливих завдань по ліквідації наслідків на ЧАЕС. Саме ці підрозділи здійснювали:

– повітряну розвідку території АЕС і місцевості, взяття проб повітря, ґрунту, води;

– дозиметричний контроль опромінення і забруднення особового складу, техніки;

– дезактивацію території АЕС, місцевості, населених пунктів, доріг;

– забезпечення військ заходами захисту;

– організацію робіт з радіаційного контролю місцевості.

Загалом же всі міністерства і відомства тогочасного Союзу РСР докладали значних зусиль по проведенню визначених урядом держави заходів з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, надавали підтримку постраждалому населенню, всім тим, хто змушений був залишити так звану тридцяти кілометрову зону відчуження й облаштовувати своє життя у нових місцях поселення.

Слід відзначити, що у ніч вибуху на ЧАЕС офіційний Київ одразу ж став організатором проведення відповідних заходів. За розпорядженням тодішнього голови Київського облвиконкому І. Плюща у штабі Цивільної Оборони області відразу ж була створена Оперативна група, яка негайно прибула на станцію, щоб детально з'ясувати, що там сталося, і про все доповісти обласному та республіканському керівництву. До її складу увійшли підполковники В. Нездойминога та І. Мантур – начальники відділів медичного і радіохімічного захисту населення. Очолив групу полковник В. Зінкін [2, с. 43-45]. На станції на випадок кризової ситуації було створено стаціонарний пункт управління діями персоналу.

Треба відзначити, що далеко не всі дії посадових осіб, які опинилися тієї квітневої ночі на АЕС, були до кінця чіткими й виваженими, декому з них бракувало професіоналізму. Але і в ту ніч, і в наступні дні та ночі була виконана титанічна робота щодо зменшення радіаційного впливу на людей техногенної катастрофи. За офіційними даними, з четвертого енергоблоку в атмосферу було викинуто близько 6 тон продуктів розпаду, які містили в собі понад 60 кг радіоактивних речовин.

26 квітня вертольотчики вкинули в жерло четвертого енергоблоку 65 т. вантажу, зробили 45 вертольото-вильотів. На засіданні Урядової комісії було визнано, що цього замало. Спочатку засипка реактора здійснювалась простим способом: вертоліт підлітав до реактора, екіпаж відчиняв двері і, цілячись прямо в точку, викидав вантаж вручну.

Таким чином, до ліквідації аварії на ЧАЕС та її наслідків була залучена велика кількість людей різного фаху та соціального стану: військові, пожежники, шахтарі, науковці, водії, медики та багато інших. Але потрібно віддати належне військовослужбовцям, які незважаючи на небезпеку, що загрожувала їх життю, з честю виконували поставлені завдання. Унікальність і величезна складність та небезпека завдань вимагала особливої організаційної структури управління військами і всіма засобами. Тому були створені Оперативні групи управління в Генеральному штабі, в Головному штабі ВПС, управліннях начальників хімічних і інженерних військ, Цивільної оборони, в головних і центральних управліннях Міністерства оборони. Тисячі радянських людей безстрашно вступили у боротьбу з Чорнобильською бідою, проявивши мужність та героїзм, талановиті організатори непередбаченої роботи, здійснили подвиг.

Використані джерела та література:

1. Возняк В.Я., Коваленко А.П., Троицкий С.Н. Чернобыль: события и уроки. Вопросы и ответы. Москва: Политиздат, 1989. 245 с.
2. Зятьев С. Біля кратера атомного вулкана. *Надзвичайна ситуація*. 2002. № 4. С. 43-45.

О.В. Махно
викладач
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР СТОСОВНО ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ В 1990–1991 РР.

Упродовж 1990–1991 рр. відбулись значні зміни в державній інформаційній політиці СРСР та УРСР відповідно. Насамперед це було пов'язано з поступовою втратою монополії на друковані ЗМІ з боку влади. Інформація стосовно найважливіших суспільно-політичних тем, яка подавалась у державних «центральних» ЗМІ часто все ще мала пропагандистський характер, не дивлячись на Перебудову та політику гласності. Водночас у регіональних ЗМІ дедалі частіше друкуються матеріали, що суперечать офіційній лінії. З настанням незалежності України, ситуація докорінно змінилась – інформація стосовно аварії на ЧАЕС більше не приховувалась чи замовчувалась, а навпаки всіляко намагалась привернути суспільну увагу до цієї надважливої проблеми.

Ключові слова: *Чорнобильська атомна електростанція, інформаційна політика, ЗМІ, друковані періодичні видання.*

The Transformation of the Soviet Union's Information Policy Regarding the Chornobyl Disaster in 1990–1991

During 1990–91, there were significant changes in the state information policy of the USSR and Ukraine. This was primarily due to the gradual loss of the monopoly on the print media by the authorities. The information on the most important socio-political topics covered by the state "central" media was often still propagandistic, despite the Perestroika and the policy of publicity. At the same time, regional media increasingly publish materials that contradict the official line. With the advent of Ukraine's independence, the situation has changed radically –

information about the Chornobyl accident was no longer hidden or concealed, but on the contrary tried to draw public attention to this important issue.

Key words: *Chornobyl nuclear power plant, information policy, mass media, print media.*

Станом на 1990 р. державна інформаційна політика ще залишалася під повним політико-ідеологічним контролем Комуністичної партії, що відображалось, зокрема у публікаціях ЗМІ. Це насамперед дозволяє простежити трансформацію радянської інформаційної політики щодо аварії на ЧАЕС. Адже зі здобуттям Україною незалежності у 1991 році тиск ідеологічного складника значно знизився і відповідно змінилася і конотація матеріалів щодо Чорнобильської катастрофи.

Дискусії на сторінках ЗМІ з приводу аварії на ЧАЕС у 1990 році набули не баченого до цього часу поширення. Можна впевнено констатувати, що через 4 роки після події тема радіації не втратила своєї актуальності, навіть, навпаки, з просочуванням нової інформації вона викликала все більшу зацікавленість громадян, які нарешті почали формувати думку про реальний стан справ. З іншого боку та сама нова інформація стала каталізатором народного обурення на дії влади, що були спрямовані на приховування надважливої інформації та повне ігнорування безпеки та потреб населення.

Наскільки повним і незаангажованим представлявся населенню України стан інформування щодо аварії на Чорнобильській АЕС, засвідчили, зокрема, результати телефонного опитування жителів міста Києва про їхнє ставлення до телепрограми «Дзвони Чорнобиля» (ефір 15 березня, о 21:20), проведене Держтелерадіо України 16 березня 1991 р. [1, с. 629–631]. У ході опитування з'ясувалося, що програму переглянуло більше половини тих, хто увечері увімкнув телевізор. Глядачі, котрі не мали можливості дивитися телевізор ввечері, просили повторити програму зранку або вдень, у вихідні дні.

Це свідчило про збереження високого рівня зацікавленості громадськості в інформації, присвяченій чорнобильській темі. Однак опитування продемонструвало й те, що пересічне населення усе ще залишалось невдоволеним повнотою цього інформування. Так, 18,5% опитаних заявили, що вони б прагнули у наступних програмах дізнатися більше про справжню картину радіоактивного забруднення в місті Києві, люди також піднімали питання про потребу надання Ки-

єву статусу міста, яке постраждало від аварії на ЧАЕС, включення його до зони екологічної безпеки, хвилювали людей і медичні аспекти «чорнобильської проблеми», недостатність допомоги, що її надає держава постраждалим внаслідок аварії.

Зазначена програма відбувалася у переддень відзначення чергових роковин аварії. До п'ятих роковин трагедії були приурочені одразу кілька теле- і радіо марафонів, котрі відбулися 26 квітня 1991 р.: на Центральному телебаченні телемарафон «Чорнобиль», а на Українському телебаченні і радіо марафон «Чорнобильські дзвони» [2, с. 16]. Зокрема, проведений на Українському радіо багатогодинний прямий ефір, із десятками включень з усіх областей України, міст Білорусі та Росії та виходом на хвилі найбільших зарубіжних радіоорганізацій став, за пізнішим визначенням головного редактора Головної редакції громадсько-політичного мовлення Держтелерадіомовної компанії України А.Д. Табаченка «чи не найбільш значущою акцією за всю історію існування» українського радіо [1, с. 52].

Продовжуючи зусилля, спрямовані на повне інформування міжнародної спільноти про наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, Верховна Рада вже незалежної України 29 жовтня 1991 р. у черговий раз звернулась до Організації Об'єднаних Націй із відозвою. Приводом до неї стала пожежа, що відбулася на ЧАЕС у жовтні 1991 р.

Характерною особливістю Відозви було те, що верховна українська влада вже не приховувала обставин інциденту, а навпаки: за рахунок відкритості інформації намагалася притягнути увагу громадськості до Чорнобильської АЕС, демонструючи в такий спосіб прагнення України посісти в світі достойне місце відкритої, демократичної держави. «За останні п'ять років у світі, – йшлося у ній, – відбулися великі політичні зміни …. Розуміючи це і визнаючи, що Чорнобильська АЕС залишається глобальною загрозою для всього світу, парламент України прийняв рішення про виведення з експлуатації цієї станції до 1995 р. … Незалежна Україна і її парламент розуміють свою відповідальність перед світової громадськістю …. Від імені народу України, від імені всіх, хто постраждав від аварії, дбаючи про глобальну безпеку, Верховна Рада незалежної України просить Організацію Об'єднаних націй виступити ініціатором створення науково-технічної програми виведення атомної електростанції з експлуатації та спеціального фонду цілеспрямованого комплексного вирішення цієї проблеми [3].

Характеризуючи змістовне наповнення зарубіжних друкованих періодичних видань у 1991 р. В.Н.Барановська відзначає, що цей рік став «роком піднесення уваги до чорнобильської проблеми». З опрацьованої дослідницею бібліографії, а це 121 джерело, випливає, що 23 публікації стосувалися політичних аспектів, 19 – аспектів охорони здоров'я і навколишнього середовища, 16 – медичних питань, 3 – фінансово-економічних, 5 – пропозицій щодо співробітництва, 10 – питань технічних характеристик та безпеки реакторів, 44 – белетристики [4, с. 80].

Натомість, аналіз змісту обраних для дослідження вітчизняних друкованих періодичних видань за 1991 рік засвідчує, що в інформаційному просторі радянської України найбільше було публікацій, тематичне поле яких охоплювало комплекс проблем, пов'язаних з вкрай тяжкою екологічною ситуацією в УРСР та прилеглих республіках, ліквідацією наслідків аварії та пошуків правди щодо причин цієї фатальної події. Зауважимо суттєві розбіжності у ситуації на союзному та республіканському рівнях. Якщо на шпальтах центральних друкованих органів більше уваги приділяється опису відновлення життя в зоні, то республіканська преса яскраво демонструє, що УРСР відчуває себе до певної міри ошуканою, адже з відкриттям все нових подробиць аварії на ЧАЕС, свідомість людей дедалі сильніше прагнула до відновлення справедливості.

Незважаючи на поглиблення процесів лібералізації думок та демократизації ЗМІ, друковані органи центральної влади залишалися вірними собі та звичним формам подання інформації. Для прикладу візьмемо одне з найавторитетніших радянських видань «Правда».

У березні 1991 року гостро постало питання про подальшу долю Радянської держави. Шляхом всенародного референдуму необхідно було визначити, чи буде це оновлений Радянський Союз, чи союз суверенних держав. У статті «Голосуємо за Союз та демократію» це питання подається з явним натяком на те, що єдино правильним вибором кожного свідомого громадянина буде обрання саме оновленого СРСР. Цікавим видається розставляння авторами статті акцентів стосовно аварії на ЧАЕС.

Описуючи ситуацію в Україні, журналісти звертають увагу на те, що думки комуністів, Української республіканської партії та РУХівців кардинально різняться між собою, проте є надія, що незважаючи на політичний пресинг, українці таки приймуть «правильне» рішення.

Про вплив Чорнобильської катастрофи на можливе рішення в УРСР нема жодної згадки. В той час, як описуючи перебіг подій в Білорусії, Чорнобильська біда висувається фактично на перший план. «Тим, хто опинився в біді, ясніше видно істину…В Білорусі, яка прийняла на себе основний удар Чорнобиля, сьогодні у день референдуму, відчуваєш це з особливою силою. Не випадково багато з тих, з ким нам довелося зустрітися, виступали за укріплення Союзу, розуміючи, що відокремившись, республіка не зможе подолати не лише наслідки чорнобильської біди, але й налагодити звичайне виробництво, попередити його розпад» [5, с. 1]. Швидше за все, такий підхід до питання можна пов'язати з тим, що в Україні ступінь невдоволення політикою центральної влади вже неможливо було не помітити, і саме трагедія на ЧАЕС явно виступила каталізатором такого ставлення.

Таким чином, за короткий період 1990–1991 рр. ми можемо прослідкувати зміну парадигми інформаційної політики щодо аварії на ЧАЕС в українських реаліях. Залишаючись все ще заангажованою в рамках існування Радянського Союзу, інформаційна політика УРСР продовжувала бути недостатньою і обмежувалася здебільшого порядком денним лінії партії. Однак, зважаючи на заявлену політику Перебудови, дискусій щодо аварії на ЧАЕС у публічному просторі ставало дедалі більше, і вони набували масштабнішого характеру.

З розпадом СРСР у 1991 році зацікавленість в ситуації довкола ЧАЕС не тільки не ослабла, а й отримала новий поштовх для подальшого розвитку. Помітними стають і зміни в інформаційній політиці держави, яка остаточно переходить від режиму боротьби соціалістичного і капіталістичного таборів до відкритої співпраці зі світом для подолання наслідків катастрофи та відкритого інформування населення України щодо цих процесів.

Використані джерела та література:

1. Звіт Держтелерадіо України про результати телефонного опитування жителів м. Києва по телепередачі «Дзвони Чорнобиля». 16 березня 1991 р. Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. Київ: *Наукова думка*, 1996.
2. Табаченко А. Д. Чорнобильські наслідки у програмах українського радіо. Чорнобиль і преса: реалії взаємодії. Матеріали Першої Міжнародної науково-практичної конференції «Чорнобиль у засобах інформації», Київ, 15 – 16 квітня 1992 р. Науково-методичний збірник.

Відповідальні редактори: В. В. Бугрим, О. Ф. Коновець. Київ: «Хрещатик», 1992.
3. Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй та урядів країн світу про подання допомоги у вирішенні чорнобильської проблеми від 29 жовтня 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1726-12#Text
4. Барановська Н. П. Чорнобильська катастрофа у публікаціях. Київ: НАН України, 2004. 400 с.
5. Из почты. Правда. 1991. №100. С. 1.

І.П. Луцик
молодший науковий співробітник
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ПЕРЕДСМЕРТНИЙ ПОСТРИГ У МОНАХИ ПРЕДСТАВНИКІВ РУСЬКОЇ ЕЛІТИ

На основі зібраних писемних джерел, розглянуто один із поширених на Русі XII–XIII століть елементів передсмертних приготувань – чернечий постриг. Проаналізовано передумови та причини, що спонукали до його прийняття. Відзначено індивідуальну та масову форму передсмертного постригу, а також прослідковано ставлення духовенства до цієї практики. Здійснено спробу визначити її витоки.

Ключові слова: *фунеральна культура, чернецтво, смерть.*

Pre-death Tonsure to the Monks of the Rus' Elite

Based on the collected written sources, one of the elements of dying preparations – monastic tonsure, common in Rus' in the 12th–13th centuries is considered. The preconditions and reasons that prompted its adoption are analyzed. The individual and a collective form of the deathbed tonsure are noted, and the attitude of the clergy to this practice is traced. The author made an attempt to determine its origins.

Key words: *funeral culture, monasticism, death.*

Одним із елементів передсмертних приготувань на Русі був постриг у монахи. Загалом впродовж XII–XIII століть відомо принаймні 23 таких випадки. Від другої половини XIII століття практично усіх їх зафіксовано на території Північно-Західної та Північно-Східної

Русі, згодом Московського царства. А період найбільшого поширення практики передсмертного постригу припадає на другу половину XIV – першу половину XV століть, її ж спад – на кінець XVI століття [1, с. 188].

Більшість писемних джерел вкрай лаконічно повідомляють лише про сам факт передсмертного постригу: *«преставися кн҃зь Всеволодъ . сн҃ъ Мьстиславль приемь мнискъıи wбразъ»* [5, стб. 682–683]. Однак, навіть такі короткі повідомлення дають змогу виокремити ступені передсмертного посвячення: малу та велику схиму.

У малу схиму були пострижені: князі Святослав Всеволодович (1194 р.), Всеволод Мстиславич (1195 р.), Давид Ростиславич (1197 р.), Олександр Ярославович (Невський) (1263 р.); княгиня Феодосія Мстиславівна (1244 р.); новгородські посадники: Мирослав Несдинич (1203 р.), Михалко Степанич (1206 р.), Прокша Малишевиць (1207 р.), Твердислав (1220 р.); лікар Петро сирієць (≈ 1113 р.).

У велику ж схиму: князі Ігор Ольгович (1147 р.), Володимир Всеволодович (1227 р.), Давид Юрійович (1228 р.), Мстислав Мстиславич (1228 р.), Олег Інгваревич (1258 р.), Федір Ростиславич (1299/1230 р.), Дмитро Святославич (1269 р.), Дмитро Олександрович (1295 р.); княгині Марія (1178 р.), Марія Шварнівна (1205/1206 р.), єпископ Симон (1226 р.), чернець Печерського монастиря Еразм (≈ 1160 р.). При цьому постриг світських осіб спершу відбувався в малу, а потім велику схиму – «в *черньцих̑и в скими*».

Перші відомості про передсмертний постриг стосується ≈ 1113 р., тоді його прийняв лікар князя Миколи Святоші (Святослава Давидовича) – Петро сирієць. Йому князь напророчив близьку смерть й з огляду на це вказав, щоб той прийняв чернецтво [2, с. 117].

Передувала прийняттю чернецтва, як правило, важка хвороба. Саме під таким приводом, у 1147 р. в Переяславі чернечий постриг прийняв ув'язнений у порубі, важко хворий великий князь київський – Ігор Ольгович *«и бѣ Игорь разболѣлъся в пороубѣ и бѣ боленъ велми . и присла Игорь къ Изяславоу . моляся и кланяеся река тако . брат̑се боленъ есми велми . а прошю оу тебе постриженья . была бо ми мъıсль на постриженье . еще въ кн҃женьи своемъ . нъı же оу ноужи сеи боленъ есмь велми . и не чаю собѣ живота»*, згодом пострижений у схиму в київському монастирі св. Федора [5, стб. 337–

338]. Тяжка хвороба передувала постригу й княгині Марії Шварнівни (1205/1206 р.), новгородського посадника Твердислава (1220 р.), князя Олександра Ярославовича (Невського) (1263 р.).

Цікаво, що бажання прийняти чернечий постриг висловлював й князь Ростислав Мстиславич у 1164 р., після звістки про смерть Святослава Ольговича, побоюючись *«напраснъıæ смр҃ти»* [5, стб. 529]. Тоді князя відмовив від цього рішення його духівник – Симеон. Вдруге до цієї думки він повернувся у 1168 р. важко хворіючи, напередодні смерті. Чернечий постриг при цьому розглядав, як спосіб позбавлення гріхів, а відтак спасіння душі, цитуючи імператора-хрестителя Костянтина: *«аще быхˆвѣдалъ сель чс҃тнъ ликъ чернецьскии . въсходѧща съ анг҃лы къ прс҃тлу Гн҃ю бес пристава снѧлъ быхˆвѣнець . и багряницю»* [5, стб. 531].

Протодиякон С.Шалбєров, зазначає, що передсмертний постриг тяжко хворих мантійних монахів із заслуженим «стажем», виправданий тим, що за висловом Теодора Студита *«схима є нічим іншим, як обітницею прийняти хресну смерть за Господа»*.

Окрім індивідуального, відомі прецеденти масового постриження. В 1238 р., під час облоги Володимира-на-Клязьмі військами хана Батия, князь Всеволод Юрійович, його сім'я та містяни в передчутті близької смерті прийняли монаший постриг та схиму: *«яко уже взяту быти граду, внидоша въ церков святую Богородицю, и истригошася вси въ образъ, таже въ скиму, от владыкы Митрофана, князь и княгыни, дчи и сноха, и добрии мужи и жены»* [4, с. 75]. Випадки масового постриження відомі й під час епідемії чуми в 1352 р. та 1420 р. у Пскові, 1417 р. містах Північної Русі [1, с. 169–170]. Цей акт передбачав турботу про власне життя та душу: *«то въскорѣ промышляше о своемь животѣ или о души, да сего ради мнози идяху в монастыри, моужі и жены, и постригахуся въ мнишьскіи чинъ и ангельскому чиноу сподобляхуся…»* [7, с. 282–283]. А смерть у чернецтві вважали нічим іншим, як Божою милістю: *«Многихъ же крестъянъ Богъ помилова своею милостию: отьидоша житіа сего въ аггельськомъ и мнишескомъ чину»* [6, с. 417].

Варто зауважити, що ставлення духовенства до передсмертного постригу не було однозначне. Ще у XII столітті Пимен Посник, ігумен Києво-Печерського монастиря (1132–1141 рр.), звертав увагу на зловживання передсмертним постригом в іноцтво. Преподобний

Пимен зазначав, хто за життя не хотів і лише перед смертю проситиме постригу, віра того мізерна й *«таковымъ бо постриженіе скимное ничто же ползуеть, аще сего дѣла добраа от мукы не избавять»* [2, с. 184]. Можливо саме така позиція представників духовенства Києво-Печерського монастиря вплинула на відносно малу кількість передсмертних постригів на території Південної Русі у майбутньому.

Традиція постригу як явища відома й у Візантії та найімовірніше прийшла на територію Київської Русі саме звідти й надалі поширилася на північ. Його прийняли такі імператори: Михайло IV Пафлагонський (1041 р.), Ісаак Комнін (1059 р.), Мануїл Комнін (1181 р.), Мануїл II Палеолог (1425 р.), імператриця Ірина Арпад (1134 р.). Особливо цікавим при цьому є запис Михайла Пселла про постриг Ісаака Комніна, який, як усім здавалось смертельно захворів: *«Царь же, задумавшись о предстоящем переселении в лучший мир, пожелал постричься.…Через некоторое время Исаак, отчаявшись в своих надеждах на престол и на жизнь, постригся и облачился в монашеские одежды; среди ночи его болезнь успокоилась, он немного пришёл в себя и, поняв, в каком положении находится, отрёкся от всего…»* [3, с. 164, 171].

Якнайкраще, на нашу думку, ілюструє загальні уявлення про цю традицію й підсумовує її значення в середньовічному християнському середовищі твердження архієпископа Фессалонійського – Симеона (XIV–XV ст.): *«Не успевший сделаться монахом да сделается им пред кончиной, ибо это – величайший дар, царственная печать, второе крещение: оно очищает от грехов, сообщает дары и подаяния благодатные, вооружает и запечатлевает, освобождает от врагов, поставляет перед Царём Небесным и творит другом Его. Если примешь образ схимнический, то просвещён будешь и не постыдишься»* [8, с. 586–586].

Використані джерела та література:

1. Жарких М. Звичай постриження правителя в ченці. Київ, 2015. 222 с.
2. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / за ред. Д. І. Абрамовича. Київ: Час, 1991. 280 с.
3. Михаил Пселл. Хронография / Пер., статья и примечания Я. Н. Любарского. Москва: Наука, 1978. 320 с.

4. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва–Ленинград, 1950. 659 с.
5. Полное собрание русских лѣтописей. Т. 2. Ипатьевская лѣтопись. Санкт-Петербургъ, 1908. XVI с. 938 стлб. 87 с.
6. Полное собрание русских лѣтописей. Т. 4. Ч. 1. Новгородская четвертая лѣтопись. Вып. 2. Ленинград, 1925. 215 с.
7. Полное собрание русских лѣтописей. Т. 4. Ч. 1. Новгородская четвертая лѣтопись. Вып. 1. Петроградъ, 1915. 320 с.
8. Святитель Симеон, архиепископ Солунский. Премудрость нашего спасення. Москва: Благовест, 2010. 640 с.

Б.М. Городницький
аспірант
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНЩИНИ 1763 Р.

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів організації судової реформи 1763 р. в Гетьманщині, а саме: її передумов та причин, механізмів та підстав її реалізації, проведення виборів до нових судів на місцях. Також висвітлюються проблеми, що виникали при безпосередньому проведенні виборів у полках.

Ключові слова: *судова реформа, Литовський Статут, Гетьманщина, вибори.*

Hetmanshchyna's Judicial Reform of 1763

The article is devoted to research of separate aspects of the Hetmanshchyna's judicial reform of 1763, in particular: its preconditions and reasons, mechanisms and basis for its organizing, holding elections of the court officials to new courts in the field. Also, the issue of the problems, which appeared during direct holding of this elections, is considered.

Key words: *judicial reform, Lithuanian Statute, Hetmanshchyna, elections.*

Станом на середину XVIII століття у Гетьманщині існувала судова вертикаль, що складалася із п'яти інстанцій: сотенний, полковий, генеральний військовий суд та генеральна військова канцелярія, а в окремих випадках, апеляції могли надходити на розгляд аж до Сенату.

В такій системі розгляд деяких справ міг сильно розтягнутися у часі, що призводило до непередбачуваних матеріальних витрат учасників процесу. Необхідність трансформації такої системи не викликає сумнівів.

Протягом свого правління гетьман Кирило Розумовський своїми реформами намагався оптимізувати та скоротити кількість апеляційних інстанцій, викресливши, наприклад, із цього переліку генеральну військову канцелярію [1, с. 82].

Судова реформа 1763 р. полягала у ліквідації сотенних і розмежуванні повноважень полкових судів між підкоморськими, земськими та ґродськими судами. В історичній літературі ці суди прийнято називати статутовими, через назву Литовського Статуту 1588р., положення якого і регламентували їхнє функціонування. Дана редакція Статуту входила до кодифікації діючого права Гетьманщини «Права, по которым судится малороссийский народ».

Рушієм реформи стала справа монастиря святого Михайла у м. Переяслав, який неправомірно зайняв землі, що належали військовому товаришу Оріховському та гвардії капітан-поручнику Тарнавіоту. Згідно з Статутом справи, які стосувалися урегулювання земельних та межових спорів були у віданні підкоморського суду. У Гетьманщині ж вони спочатку вносилися на розгляд полкового суду, після чого він мав утворити тимчасовий комісарський суд (ідентичний за своїм змістом підкоморському суду – Городницький Б.М.), який вирішував ці справи виїжджаючи безпосередньо на місце, що було предметом позову. Такі тимчасові суди значно прискорювали хід справ. Розпочата ще на початку 1750-х рр. в лубенському полковому суді, ця справа через свою контроверсійність та впертість сторін була завершена аж у 1763 р. у Сенаті.

Після розгляду справи Сенатом та отримання роз’яснень гетьмана про особливості судочинства Гетьманщини та заплутаність системи землеволодіння, імператриця зробила висновок, що тимчасові комісарські суди абсолютно не потрібні, якщо у Статуті для цього є детально прописаний підкоморський суд. Відтак, 8 травня 1763 р. вона постановила, що для уникнення різночитання Статуту, а також прискорення вирішення територіальних суперечок у майбутньому, необхідно запровадити постійну посаду підкоморія та діяти суворо, дотримуючись його артикулів [2, с. 99].

У полках підготовка до реформи почалася у середині червня зі сповіщення усіх землевласників та чиновників про необхідність у визначений час з'явитися до полкових канцелярій на вибори. На цих зборах потрібно було із числа присутніх бунчукових і військових товаришів та найвищих полкових старшин обрати по 4 кандидати на посаду полкового підкоморія. Визначений список кандидатів потрібно було скріпити підписами всіх чинів, які би були присутні на виборах, надіслати до генеральної військової канцелярії та генерального військового суду для представлення перед гетьманом і остаточного вибору [3, арк. 5–6 зв.]. Згідно з правилами вибори можна було проводити не раніше ніж через 4 тижні після їхнього оголошення. Протягом липня-серпня кандидатів було затверджено в усіх полках.

Історик Дмитро Міллер зауважував, що час для виборів було вибрано не зовсім вдало. На його погляд, велика кількість вірогідних учасників не змогла з'явитися або спізнилася на вибори через жнива [2, с. 100]. З іншого боку, деякі сотники та уповноважені городові отамани звітували, що не зможуть з'явитися на вибори через службове командирування чи хворобу. Таким чином, спізнілі або незгодні делегати взагалі могли скласти альтернативні списки кандидатів та подати їх на розгляд гетьману паралельно. Однак, не зважаючи на подібні незручності, протягом серпня-листопада 1763 р. всі затверджені підкоморії отримали гетьманські універсали на призначення та присягнули на службу.

Історик Зенон Когут зазначав, що для гетьмана та старшини, вказівка в указі про запровадження посади підкоморія, чинити згідно з малоросійськими правами, означала схвалення імператрицею курсу на подальшу реформу [1, с. 83]. У середині вересня 1763 р. в Глухові розпочався генеральний з'їзд старшини, на якому обговорювалося питання вже загальної судової реформи за наявною у Литовському Статуті структурою.

На зборах було докладно обговорено загальну ситуацію, що склалася у судовій сфері. У результаті, більшість учасників погодилися, що для ефективного функціонування підкоморських судів необхідно запровадити також суди земські. Останні перебрали б на себе всі функції полкових судів, що стосувалися розгляду цивільних справ. Відповідно, вводилися нові посади земського судді, підсудка та писаря. Що ж до судів ґродських, то вони мали діяти при полкових канце-

ляріях, а до їхньої юрисдикції відійшли кримінальні справи. Окремих посад вирішено було не запроваджувати, кримінальні справи мали розглядати полковник, полкові суддя та писар.

Результати обговорень судової реформи знайшли своє відображення у гетьманському універсалі від 19 листопада 1763 р., який ознаменував формальний початок повномасштабної реформи. Кожен полк мав територіально ділитися на два повіти: один – у полковому місті, інший – в одному із сотенних, кожен зі своїм підкоморським та земським судом, ґродський суд, як зазначалося вище, залишався при полковій канцелярії [4, арк. 11 зв. -12 зв.]. Ніжинський полк через велику площу ділився на три повіти з центрами у Ніжині, Глухові та Батурині. Вищою апеляційною інстанцією мав бути Генеральний військовий суд.

Відповідно до гетьманського універсалу його зміст необхідно було донести до кожного землевласника полку та призначити дату виборів кандидатів чиновників земських судів. Вибори кандидатів та їхнє призначення відбувалося протягом січня-травня 1764 р. На кінець травня єдиним полком, де ще не було затверджено земських урядників, був полк полтавський.

Справа в тому, що хоча вибори тут відбулися ще 1 лютого, у Глухові їх не визнали через скарги учасників про порушення та втручання з боку полтавського полковника Андрія Горленка [3, арк. 208–209 зв.]. Повторні вибори мали відбутися 21 червня того ж року, однак про їхній результат і чи відбулися вони взагалі, нам невідомо. Це могло бути пов'язано з тим, що полтавський полк було значно територіально зменшено на користь новоутвореної Новоросійської губернії. У межах полку залишився лише один полтавський повіт, а через пов'язані з цим адміністративні пертурбації питання виборів було відсунене на другий план. Наприкінці 1764 р. чиновники у Глухові вирішили, що для одного повіту окремого суду можна не створювати, і залишили розгляд цивільних справ полтавського повіту у віданні полкового суду. Земський суд у повіті з'явився аж у 1773 р. [2, с. 123].

Полтавський полк все ж був не єдиним місцем, де виникли проблеми із запровадженням земського суду. Гадяцький земський суд закрився так і не встигнувши розглянути жодної справи, а свою діяльність він відновив лише у 1772 р. Згаданий нами історик Дмитро Міллер пов'язував це із можливими особистими рахунками вибраних

земських чиновників та полкової старшини, яка не хотіла втрачати своєї влади [2, с. 129].

Відкриттям нових судів їхня організація не завершилася. Історик Олексій Путро писав, що «широкі повноваження земських судів зумовили будівництво спеціальних для них приміщень» [5, с. 56]. Для цього кожний полк направляв до Генеральної військової канцелярії свої пропозиції щодо виділення коштів на будівництво приміщень для суду, архіву, а також за необхідності на купівлю під це будівництво землі тощо.

Як бачимо, початок судової реформи 1763 р. не був запланованим наперед, а її основна програма конструювалася вже після проведення першого етапу. У процесі обговорень на глухівському з'їзді було обговорено та підтримано рішення про загальну судову реформу. Наявність недоліків у організації реформи на перших етапах призвела до проблем із початком роботи нових судів.

Використані джерела та література:

1. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
2. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1896. Т.8. С. 63–243.
3. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. арх. України м. Київ) Ф.94. Оп.2. Спр.45. 330 арк.;
4. ЦДІАК України Ф. 51. Оп. 3. Спр. 17715. 138 арк.
5. Путро О. І. Гетьман К. Розумовський і судова реформа на Україні-Гетьманщині. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 1993. Вип. 2. С. 54–61.

С.А. Дудка
аспірантка
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

РОДИНИ ПОСПОЛИТИХ СЕЛА ХАРКІВЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

У дослідженні аналізуються показники загальної і середньої населеності домогосподарств, поколінний склад і структура родин посполи-

тих села Харківці у другій половині XVIII століття. Типологічний аналіз родинних структур проведено на основі найбільш поширеної в сучасній історичній демографії класифікації британського історика Пітера Ласлетта.

Ключові слова: *сповідний розпис, двір, родина, посполиті, Харківці.*

Peasants Families of Kharkivtsi Village in the Second Half of the 18th Century

The general and average size of the households, the generational composition and structure of peasant families are analyzed in the research. Typological analysis of family structures is based on the most common in modern historical demography classification of the British historian Peter Laslett.

Key words: *confessional register, household, family, peasants, Kharkivtsi.*

Останнім часом в Україні значно активізувалися історико-демографічні дослідження. Однак проблема еволюції інституту сім'ї досі не отримала достатнього висвітлення в науковій літературі. У зв'язку з цим дане дослідження присвячене аналізу родин посполитого населення села Харківці Пирятинської сотні Лубенського полку (з 1781 р. – Пирятинського повіту Київського намісництва).

Джерелом для проведення дослідження стали сповідні розписи Свято-Михайлівської парафії села Харківці за 1758 і 1789 рр., що нині зберігаються у комплексі матеріалів фонду «Пирятинське духовне правління» Державного архіву Полтавської області.

Станом на 1758 р. у Харківцях мешкало 203 особи посполитих, яким належало 27 дворів. В одному дворі нараховувалося по одній родині (група родичів пов'язаних кревними зв'язками або свояцтвом, що мешкали разом). Середня населеність селянських домогосподарств становила 7,5 осіб. Найбільш залюднений двір і відповідно найчисельнішу родину мав 61-річний вдівець Григорій Лубинець [1, арк. 24зв.–25] (13 осіб). Найменш заселеними були двори 29-річного Діонісія Акаченка [1, арк. 24] і 28-річного Федора Кучеренка [1, арк. 24], в кожному з яких налічувалося лише по 3 особи. Вони ж мали найменші в селі сім'ї.

До 1789 р. кількість селянських домогосподарств у Харківцях зменшилась до 23, а їх населеність навпаки збільшилась – до 271 особи. В одному дворі в середньому нараховувалося по 11,8 особи. Цей

показник виріс майже вдвічі порівняно з даними розпису 1758 р. Найзалюдненішим був двір 54-річного Якова Шевченка [2, арк. 61зв.–62] (30 осіб), а найменш заселеним – двір 34-річного Петра Шаповала [2, арк. 64 зв.] (6 осіб). Однак, якщо в 1758 р. в одному дворі мешкала одна селянська родина, то в 1789 р. ситуація дещо змінилася. У цьому році зафіксовано два господарства посполитих, в одному з яких мешкало три родини, а в іншому – дві. Отже, родин було 26 і кожна з них в середньому складалася з 10,4 осіб. Найбільшою була сім'я вже згадуваного Якова Шевченка (30 осіб), а найменшою – родина Петра Шаповала, що мешкав з дружиною Варварою (2 особи).

Однією з важливих характеристик родини є її поколінний склад. Прийнято вважати, що чим менше поколінь живе в родині, тим простіша її структура. Навпаки, багатопоколінні домогосподарства, як правило, мають складну структуру [3, с. 63].

Виділяють однопоколінні, двопоколінні, трипоколінні, чотирипоколінні і п'ятипоколінні сім'ї. Шлюбна пара без дітей, одинаки, неодружені рідні чи двоюрідні брати і сестри, що живуть разом, репрезентують однопоколінні родини. Родина, що складається з батьків і їх неодружених дітей чи інших нежонатих родичів по бічній лінії, вважається двопоколінною. До складу трипоколінної родини входять батьки зі своїми одруженими дітьми та онуками. Чотири- і п'ятипоколінні сім'ї були найменш поширеними і складалися з батьків, їх одружених дітей та онуків, які мали власні родини та нащадків: правнуків, праправнуків тощо.

У селі Харківці, станом на 1758 р., усі селянські родини поділялися на трипоколінні, яких нараховувалося 15 (55,6%) та двопоколінні – їх було 12 (44,4%). До 1789 р. ситуація кардинально не змінилася і трипоколінні сім'ї продовжували лідирувати – 13 (50%). З невеликим відривом на другому місці опинилися сім'ї з двох поколінь – 12 (46,2%). З усіх родин лише одна виявилася однопоколінною (3,8%). Чотири- і п'ятипоколінних сімей впродовж досліджуваного періоду у Харківцях не зафіксовано.

Типологію родинних домогосподарств селян проведено на основі класифікації британського дослідника Пітера Ласлетта, за якою виділяють п'ять основних типів родинних домогосподарств:

1. Одинаки (*solitaries*) – вдівець/вдова чи особа, що не перебуває у шлюбі.

2. Безструктурні (*no family*) – особи, що живуть разом, але не утворюють шлюбних пар (неодружені брати і сестри, дід/баба з онуками, дядько/тітка з племінниками).

3. Прості або нуклеарні (*simple family households*) – шлюбна пара з дітьми чи без них, родина вдівця або вдови з дітьми.

4. Розширені (*extended family households*) – сім'ї, у яких поряд з подружньою парою живе ще хтось із родичів. Залежно від того, ким ці родичі доводяться главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній (у синівській родині мешкає овдовілий батько чи мати без інших дітей), низхідній (один із батьків записаний на чолі синівського двору) та бічній (неодружені брати і сестри господаря) лініях.

5. Мультифокальні (*multiple family households*) – сім'ї, що складаються з кількох нуклеарних ядер, кожне з яких, у свою чергу, може бути простим чи розширеним. Останні два типи родин ще називають складними [4, с. 92–93].

Згідно з даними сповідного розпису 1758 р. у селі Харківці налічувалося 27 посполитих родин, з яких 11 (40,7%) були нуклеарними, 3 (11,1%) розширеними і 13 (48,2%) мультифокальними. Загалом помітною є перевага складних родинних утворень (59,3%). У 1789 р. співвідношення між типами родин значно змінюється на користь сімей із складною структурою: 21 (80,8%) мультифокальна проти 5 (19,2%) нуклеарних.

Результати більш детального аналізу структури селянських родин свідчать, що на середину XVIII століття абсолютна більшість нуклеарних сімей – це шлюбні пари з дітьми. Одну нуклеарну сім'ю репрезентувала вдова з дітьми. Серед розширених було дві родини з висхідним розширенням і одна – з низхідним. Найпоширенішим варіантом мультифокальних сімей були розширені по бічній лінії: овдовілий хтось із батьків з мінімум двома жонатими дітьми або одружені племінники господарів. Також значною була частка родин, у яких визначення позицій другорядних ядер викликає значні труднощі («інші»). Зазвичай це багатоядерні утворення, до складу яких входить велика кількість близьких і далеких родичів. Найчастіше такі родини можна назвати братськими з низхідними другорядними ядрами – одружені брати і сестри, що мешкають разом зі своїми одруженими дітьми.

Наприкінці століття серед нуклеарних родин продовжували лідирувати шлюбні пари з дітьми. Також зафіксовано одну бездітну

пару. Водночас розширених родин не виявлено зовсім. Кардинально змінилася ситуація з мультифокальними родинами, де перше місце зайняли сім'ї одружених братів і сестер, що мешкали разом без батьків (братські). Друге місце посіли родини віднесені до класу «інші». Третє місце поділили родини з низхідними (в батьківській сім'ї жили діти зі своїми дружинами і нащадками) і бічними (з батьком-вдівцем мешкають його одружені сини) другорядними ядрами. Останнє місце зайняла родина з висхідним розширенням – з одруженим племінником, що очолював домогосподарство, мешкала родина його дядька.

Загалом, результати дослідження сімейних структур посполитих села Харківці підтверджують поширену серед науковців думку про те, що в другій половині XVIII століття на території Центрально-Східної Європи в середовищі сільського населення переважали родини зі складною структурою.

Використані джерела та література:

1. Исповедные ведомости церковного прихода села Харьковцы с указанием количества дворов, количества и состава населения. 1758 г. *ДАПО* (Державний архів Полтавської області). Ф. 801. Оп. 1. Спр. 17. 26 арк.
2. Исповедные ведомости церковных приходов сел Туровки, Усовки и Харьковцы с указанием количества дворов, количества и состава населения. 1789 г. *ДАПО*. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 998. Арк. 33–64.
3. Сакало О. Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2011. 260 с.
4. Hammel E. A., Laslett P. Comparing household structure over time and between cultures. *Comparative Studies in Society and History*. 1974. Vol. 16 (1). P. 73–109.

К.В. Мельничук
аспірантка
Інститут історії України НАН України

ВОЛОСНИЙ СТАРШИНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Запроваджене «Положенням про вихід селян з кріпацької залежності» від 1861 р. селянське самоврядування передбачало створення органів управління із обраних з селянської громади кандидатів. Очільником новоствореної адміністративно-територіальної одиниці – волості був волосний старшина. У роботі розглянуто права та обов'язки, які виконував голова волосного правління, встановлено типи старшин та їхні характерні особливості, з'ясовано соціальний статус, рівень грамотності.
Ключові слова: *самоврядування, волость, волосний старшина, мировий посередник, губернське у селянських справах присутствіє.*

Volosny Starshyna in the Second Half of the 19th – Early 20th Century: Prosopographic Portrait

Peasant self-government in the Russian Empire was introduced in 1861 and extended to all categories of peasants. Administrative-territorial units – volost and community were formed. The peasant community elected representatives to the village council (volosny`j sxid) and the village administration (volost). The present article deals with the image of the head of the village administration – volosnogo starshyny, describes their social status, education, and professional qualities.
Key words: *peasant self-government, volost, administration, Russian empire, peasant reform.*

Селянське самоврядування, що запроваджувалось «Положенням про вихід селян із кріпацької залежності» від 1861 р. очолювалось обраним кандидатом із волосної громади – старшиною. Волосний старшина скликав та очолював схід, роз'яснював закони, циркуляри, контролював виконання службових обов'язків сільськими старостами, збирачами податків, іншими членами правління, завідував мирськими та податковими коштами. Начальником старшини був мировий посередник, який мав повноваження затвердити, покарати чи відсторонити від посади старшину, якщо той здійснив правопорушення. Окрім цього, волосний старшина зобов'язувався

виконувати законні вимоги губернських начальників (судового слідчого, земської поліції, податкового інспектора, повітового ісправника). Волосний старшина наділявся поліцейськими повноваженнями, що перетворювало його у так званого «державного надзирателя», котрий дбав про забезпечення вимог керівництва, а перш за все про вчасний збір податків, погашення недоїмок, виконання громадами натуральних повинностей.

У волосні старшини обирались лише селяни віком від 25 років, чоловіки-домовласники відповідної волості, які в ній постійно проживали та вели господарство. Обраний кандидат не мав права відмовитись від посади, окрім як за станом здоров'я, віком (старше 60 років), чи уже відбування одного терміну служби [1, с. 152–158].

Аналіз досліджуваних матеріалів дозволяє сформувати образ двох основних типів волосних старшин: авторитетного, владного управлінця та інертного, безініціативного виконавця. Перший був керівником волості, що дійсно утримував під контролем справи, мав авторитет або між селян, або у начальства, а інколи і у обох, переобирався на посаду, другий – слабкий посадовець, при якому часто справами волості керував писар, сам же старшина відбував службу, як важку повинність, із-за якої він піддавався штрафам та арешту.

Образ ідеального старшини в уявленні селянської громади відображено в оповіданні «Хороший старшина» 1886 р. Автор, селянин за походженням, описав волосного старшину Н. Нифонтова, як працелюбного, справедливого, щедрого, тверезого і хазяйновитого господаря [2, с. 6]. Очевидно, що на посади волосних старшин громада висувала кращих із своїх представників, грамотних, відносно заможніших селян, що не пиячили і користувались повагою у селі. Не останнє значення мали статки кандидата, адже наявність в нього хорошого господарства сприймалось як ознака хазяйновитості, що могло посприяти йому на посаді. Власне, наявність господарства і постійне проживання у волості, за циркуляром міністерства внутрішніх справ від 1906 р., було вимогою до кандидатів у волосні старшини [3, с. 2].

Інколи керівниками волості ставали колишні солдати, які користувались повагою у селян через свій досвід та ширший від селянського кругозір. До того ж, такими старшинами переважно було задоволене керівництво, адже відставні відзначались армійською дисципліною [4, с. 116].

Показником впливового старшини у волості була його тривала служба, що подекуди сягала 20 років. Однак, тривале перебування волосних старшин на посадах, подекуди призводило до формуванням сільських кланів. Старшина, котрий прагнув укріпити свою владу і переобиратись на наступний термін, здійснював кадрові призначення так, аби на підконтрольних йому посадах перебували «свої люди». Із біографії волосного старшини Ф. Кулікова дізнаємось, що він скріплював дружні стосунки з колегами-підлеглими шляхом кумівства, що в селянськім середовищі сприймалось як близьке родичання. Тут же зустрічаємо факти перебування трьох старшинських родичів на посадах сільських старост. У кланових утвореннях громада вбачала несправедливість, а саме у «кумівстві» та «своячестві», коли посадовці лобіювали інтереси «своїх» [5, с. 2].

І врешті, успішним волосним старшиною в очах начальства ставав той, чия волость вчасно справлялась із податковим навантаженням. Цей фактор був одним із найперших, за який старшину мировий посередник рекомендував до нагородження. Проте, задля забезпечення порядку, і в тому числі у зборі податків, волосним керівникам доводилось вдаватись до непопулярних методів. Застосування сили при стягування із боржників недоїмок, чи при виконанні приговорів суду викликали невдоволення у громаді. Збалансувати повноважні протиріччя волосного старшини було складно, а бажання зберігати нейтралітет неминуче призводило до втрати старшиною авторитету в очах громади, чи начальства. Так, старшина, що не бажав застосовувати жорсткі міри до селян, не був корисним для керівництва і на нього накладали штраф, арештовували чи звільняли.

Отже, збірний образ волосного старшини включає в себе такі основні пункти: належність до селянського стану, житель відповідної волості, член громади, заможній селянин віком 25–60 років. Перевагами вважались грамотність, чесність, тверезість, авторитетність в очах повітового начальства та громади. Однак на посадах не завжди опинялись особи із описаними вище якостями. Через низку чинників, а саме: низьку грамотність селянського загалу, незатвердження мировим посередником через «неблагонадійність», і врешті відмову кандидата, коло потенційних кандидатів у волосні старшини зменшувалось. Тому, на керівні посади у волость потрапляли найбільш підходящі із наявного в громаді вибору, переважно це були ті селяни,

кого «просували» управлінські селянські клани, або кого підтримував мировий посередник. Однак там, де на посадах опинялись безініціативні чи слабкі старшини, віжки правління фактично переходили до волосного писаря.

Використані джерела та література:

1 Положення про вихід селян із кріпацької залежності. Від 19. 02. 1861 р. № 36657. Статті 84, 85, 112, 114, 119. Т. 36. Повне зібрання законів Російської імперії. Зіб. 2-ге. С. 152–158.
2. Волков Д. Хорошій старшина. *Русское богатство*. 1886 р. № 5–6. С. 1–56.
3. Дело съ циркулярами по разным вопросам относительно крестьянских учреждений. ЦДІАК України (Цент. держ. іст. архів України). Ф. 442. Оп. 706. Спр. 198. Арк. 15.
4. Дело съ бумагами не требующими дальнейшаго производства. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 711. Спр. 38. Арк. 224.
5. Дело по жалобе уполномоченных общиной крестьян с. Качановки. ЦДІАК Ф. 442. Оп. 708. Спр. 603. Арк. 7.

М.А. Пелих
аспірантка
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ОСОБИ ЛІТНЬОГО ВІКУ У СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ С. ДАЩЕНКИ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПЕРШОЇ СОТНІ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНОГО РОЗПИСУ 1777 Р.)

Стаття присвячена аналізу літнього населення с. Дащенки Пирятинської першої сотні Лубенського полку в останній чверті XVIII століття, проведеному на основі історико-демографічних методик. На базі даних сповідних розписів визначається частка літніх людей серед населення, статеве співвідношення серед осіб старшої вікової групи та їхній сімейний стан.

Ключові слова: *демографічні характеристики, вік, стать, літні люди, сімейний стан.*

Elderly People in the Population Structure of the Daschenky Village (Pyriatyn First Sotnia of Lubny Polk) in the Last Quarter of the 19th Century (According to the Confessional Records of 1777)

The article is devoted to the analysis of elderly people in the population structure of the Daschenky Village (Pyriatyn First Sotnia of Lubny Polk) in the last quarter of the 19th century conducted on the basis of historical and demographic methods. On the basis of confessional records, the part of the elderly people among the population, sex ratio among the elderly people group and their marital status were determined.

Key words: *demographic characteristics, age, sex, elderly people, marital status.*

Інтерес до історико-демографічних досліджень в Україні набуває дедалі більшої популярності. Однією з основних демографічних характеристик населення є вікова структура, аналіз якої дає перспективу для вивчення таких все ще малодосліджених у вітчизняній історіографії явищ, як дитинство чи старість. Проблема старості найменше досліджена в українській історіографії, тож розглянемо осіб літнього віку серед населення с. Дащенки Пирятинської першої сотні Лубенського полку на основі даних сповідного розпису 1777 р. [1]. Отримані дані цієї невеликої спільноти необхідні для глибшого розуміння проблеми старості у суспільстві Гетьманщини XVIII ст.

Основним джерелом дослідження є сповідний розпис с. Дащенки за 1777 р., який знаходиться у 801 фонді Державного архіву Полтавської області [1]. Він дійшов до нас у хорошому стані. Якихось пропусків або загублених аркушів виявлено не було. Аналіз документу вказує на те, що попри певні застереження, як то людський фактор, коли переписувачі могли допускатись механічних помилок, чи особливості тогочасного соціуму, коли люди не особливо турбувались про свій вік тощо, даний документ дозволяє провести дослідження осіб найстаршої вікової групи серед мешканців села за демографічними параметрами. Для цього спробуємо вирішити такі завдання: визначити частку літніх людей серед населення села, з'ясувати статеве співвідношення серед літніх осіб, а також встановити особи з яким сімейним станом переважали серед старшої вікової групи.

Традиційно аналіз вікової структури населення розпочинається з його розподілу на великі вікові групи – діти, дорослі (особи активного

віку) та літні люди. На думку Ю.Волошина, особливостям тогочасних джерел та тодішнім уявленням про тривалість дитинства й настання старості найбільше відповідає такий поділ: діти (0–14 років), особи активного віку (15–59 років) та літні (60 років і старші) [2, с. 112]. Необхідно зауважити, що розподіл населення на великі вікові групи дає можливість провести умовну межу між населенням активного та літнього віку. Тобто, відповідно до нього, можна стверджувати, що з 60 річного віку людина починала вважатись старою. Варто зазначити, що європейські історики-демографи застосовують аналогічні схеми розподілу, але з деякими дещо відмінними варіаціями [3, с. 23]. Результати представлені у таблиці (див. табл. 1).

Таблиця 1. **Статевовіковий розподіл населення с. Дащенки**

Вікова група	0–14			15–59			60 і старші		
	разом			разом			Разом		
Чисельність	**485**	59	26	**869**	52	17	**37**	4	3

Найбільшою великою віковою групою у селі було населення активного віку – 62,4%. Дітей було 34,9%, а людей літнього віку – 2,7%. Дана інформація свідчить про те, що населення села було демографічно молодим. Адже за методикою польського дослідника Е.Россета населення вважається демографічно молодим, якщо частка людей похилого віку в загальній структурі населення не перевищує 8% [4, с. 72].

Як видно з таблиці, населення найстаршої вікової групи складалося з 24 чоловіків та 13 жінок. У відсотковому співвідношенні – 64,9% чоловіків і 35,1% жінок, що вказує на перевагу чоловічого населення. Такий стан справ вказує на нетиповість явища. Адже зазвичай тривалість життя жінок вища за чоловічу, унаслідок того, що чоловіча смертність старшої вікової групи перевищує жіночу [3, с. 28].

Для детальнішого аналізу статевого співвідношення в історичній демографії використовують коефіцієнти, передусім фемінізації та маскулінізації. Вони вираховуються за схожою схемою, їхні показники є взаємозамінними, а дослідники вільні у їх виборі, але зазвичай, обираючи той чи інший коефіцієнт, вони керуються тим, яка стать переважає у населенні. У даному випадку переважає чоло-

віче населення, тож скористаємося коефіцієнтом маскулінізації – це кількість чоловіків, яка припадає на 100 жінок, тобто ми повинні кількість осіб чоловічої статі поділити на кількість осіб жіночої та помножити на 100. У результаті маємо такий показник для осіб старшої вікової групи – 184,6, що знову ж таки говорить про перевагу чоловіків над жінками.

За цією ж формулою можна вирахувати коефіцієнт маскулінізації в п'ятирічних вікових групах серед літніх осіб та порівняти отриманий результат з інформацією поданою типовою таблицею ООН для закритого населення, наведеною у роботі французьких вчених Л.Анрі та А.Блюма [3, с. 28]. Отримані дані внесемо у таблицю співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах (див. табл. 2).

Таблиця 2. **Співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах**

Вікова група	Овсюки	Типова таблиця ООН
60–64	180	92,9
65–69	240	88,5
70 і старше	100	78,8

Анрі та Блюм наводять середній показник статевого співвідношення, що дорівнює близько 105. Якщо він виходить за межі 100–110, то це говорить про похибку та недооблік осіб певної статі [3, с. 27]. Також вони зазначають, що у старших вікових групах співвідношення статей зменшується, так як чоловіча смертність серед них зазвичай вища за жіночу [3, с. 28]. Однак, як ми бачимо, у нашому випадку ситуація виходить діаметрально протилежна і у кожній п'ятирічній віковій групі чисельність чоловіків вища за жіночу. Коефіцієнт значно перевищує показники таблиці ООН. Це є доволі нетиповим явищем.

Тепер щодо сімейного стану осіб старшої вікової групи. Серед 13 літніх жінок 9 осіб були вдовами і лише 4 були заміжніми, що у відсотковому співвідношенні становить 69,2% до 30,8% відповідно. Водночас серед чоловічого населення старшої вікової групи відсоток вдівців був значно меншим і складав 45,8%. Більшість літніх чоловіків перебували у шлюбі – 54,2%. Це вважається зако-

номірним явищем, адже зазвичай чоловіки мали більше шансів на повторне одруження, тобто відповідно менше із них залишались вдівцями.

Отже, підсумовуючи проведений аналіз літніх людей серед загальної структури населення с. Дащенки, доходимо таких висновків. По-перше, частка літніх людей серед загальної чисельності населення складала 2,7%. У статевому співвідношенні переважали чоловіки (64,9% проти 35,1%), що є доволі нетиповим явищем, бо зазвичай, через вищу чоловічу смертність, переважають жінки. Коефіцієнт маскулінізації серед осіб найстаршої вікової групи становить 184,6, що свідчить про перевагу чоловічого населення. Розрахований у п'ятирічних вікових групах коефіцієнт маскулінізації свідчить про аналогічний стан. Більшість жінок літнього віку були вдовами, а от чоловіки навпаки в переважній більшості перебували у шлюбі. Таким чином, отриманий результат відповідає традиційним уявленням про ранньомодерне суспільство, де частка літніх людей завжди була найнижчою серед загальної структури населення, однак має певні відмінності, як-то перевага літніх чоловіків над жінками.

Використані джерела та література:

1. Державний архів Полтавської області. Ф.801. Оп.1. Спр.541. Арк. 64.
2. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005. 312 с.
3. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. Москва: РГГУ, 1997. 208 с.
4. Муромцева Ю. Демографія: навчальний посібник / Ю. Муромцева. Київ: Кондор, 2006. 300 с.

E.A. Chról
doktorant
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Е.А. Хруль
докторант
Університет Марії Кюрі-Склодовської
(Республіка Польща)

HISTORIA WSPÓŁCZESNEGO POLITYCZNO-SOCJALNEGO TEATRU W UKRAINIE

Історія сучасного політично-соціального театру в Україні

У цій статті ми розглядаємо питання сучасного українського театру, приділяємо особливу увагу типу соціального та політичного театру. Театри, творча та соціальна діяльність яких підлягають аналізу, включають, серед іншого, Театр переселення або Театр PostPlay. Ми також звертаємо увагу на існування культурних зв'язків між цими театрами та Театром. Док. Суспільно-політичний театр, який ще називають критичним театром, виконує дуже важливу соціальну функцію, основні риси якої проаналізовані в цій статті.
Ключові слова: *Театр PostPlay, Театр переселення, Театром.Док, критичний театр.*

History of Contemporary Political and Social Theater in Ukraine

In this article, we consider the issues of modern Ukrainian theater, pay special attention to the type of social and political theater. Theaters whose creative and social activities are to be analyzed include, but are not limited to, theaters such as the Resettlement Theater or the PostPlay Theater. We also draw attention to the existence of cultural ties between these theaters and the Theater.Dok. Socio-political theater, which is also called critical theater, performs a very important social function, the main features of which are analyzed in this article.
Keywords: *PostPlay Theater, Resettlement Theater, Theater.Dok, critical theater.*

Teatr współczesny w państwach postsowieckich nierozerwalnie związany jest z tendencją nowego dramatu. Związek z nowym dramatem, w przypadku ukraińskich teatrów, może być bezpośredni, tj. współtworzenie

tej tendencji, bądź pośredni, tj. bazowanie na stworzonych w innych ośrodkach teatralnych form i estetyk. Jednakże należy podkreślić, iż w Ukrainie, mamy do czynienia głównie z naśladownictwem, tzn. z korzystaniem z dorobku teatrów z innych państw. Przyjmując temat naszego artykułu naukowego, tj. teatr polityczno-socjalny, wymienimy takie teatry jak Teatr Przesiedleńca czy Teatr PostPlay, które czerpały z dorobku Teatru.Doc. Ostatni wspomniany teatr jest niejako prekursorem, jeśli mówimy o współczesnym teatrze dokumentalnym, szczególnie o profilu polityczno-socjalnym, w przestrzeni postsowieckiej.

Kategoria nowego dramatu związana jest z pewnym rozczarowaniem, buntem, przeciwstawieniem przeciwko teatrom zawodowym, państwowym, które, zgodnie z manifestami osób związanych z nowym dramatem [4], są zastygłe w starych formach, nie rozwijają się i nie mają więzi z codziennością, która je otacza. W twórczości teatralnej zgodnej z tendencją nowego dramatu zauważa się pewnego rodzaju bunt przeciwko namaszczeniu pewnych grup społecznych, wspomnianej nudzie w teatrach państwowych, w których kierownicy teatrów bojąc się stracić swoje zajmowane stanowisko poprzez narażenie się władzom państwowym i dlatego utkwili w przeszłości. Nuda, oderwanie od rzeczywistości, niepotrzebny pafos, konwencjonalność w stosunku do utworów klasyków, np. Gogola, Czechowa i innych, są głównymi powodami niechęci twórców nowego dramatu do tradycyjnych teatrów, głównie państwowych [1].

Z nowego dramatu, głównie dzięki przyjętej przez niego metodzie werbatim [3], który przyczynił się do rozwoju teatrów dokumentalnych, wyrasta szczególny typ teatru dokumentalnego, który jest tematem niniejszego artykułu. Współczesny teatr polityczno-socjalny, nazywany również aktualnym, bądź krytycznym przyjął za zadanie opisywać na scenie w sposób krytyczny aktualne wydarzenia socjalno-polityczne, które mają miejsce w środowisku otaczającym teatr.

Teatr.Doc w Moskwie jest najlepszym przykładem takiego rodzaju teatru, bowiem to właśnie stał się przyczyną do rozwoju teatru krytycznego w innych krajach postsowieckich, ale również dlatego, że podejmuje najwięcej różnych działań, które charakteryzują taki teatr [2].

Po pierwsze aktywnie komentuje wydarzenia społeczno-polityczne, po drugie organizuje demonstracje i uczestniczy w strajkach, po trzecie poprzez ostre tematy jakimi się zajmuje naraża się władzy, o której krytycznie się wyraża i cierpi z tego powodu. W związku z tym można

konstatować, że takie teatry posiadają swoją wizję misjonarską, bowiem próbują w świecie dezinformacji przedstawić swoim widzom jakąś prawdę i za to ponosi pewne ofiary.

Przechodząc jednak do teatrów z Ukrainy, należy zwrócić uwagę na kontakty kulturowe ukraińskich dramaturgów i reżyserów, np. Maksim Kuroczkin, oraz teatrów z Teatrem.Doc. Jednym z przykładów takiej współpracy jest Festiwal Pamięci Michaiła Ugarowa (założyciela Teatru.Doc) w Teatrze PostPlay w Kijowie. Czy spektakle, które powstały na temat Majdanu w Ukrainie, np. Dzienniki Majdanu Natalii Worożbyt (jest to paradokumentalny spektakl inspirowany metodą werbatim, dotyczący wydarzeń, które miały miejsce 21 listopada 2013 roku na kijowskim Placu Niezależności, gdzie doszło do protestów przeciwko decyzji prezydenta Ukrainy o odstąpieniu od podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską).

Wspaniałą inicjatywą, związaną z tragicznymi wydarzeniami związanymi z kryzysem spowodowanym konfliktem z Rosją, który przerodził się w wojnę, zmuszający wielu Ukraińców do opuszczenia swoich domów i przesiedlenia się do nieogarniętych wojną części Ukrainy, jest powstanie Teatru Przesiedleńców (kuratorami którego byli Georg Genoux i Natalia Worożbyt, związanych z Teatrem.Doc), który nie tylko stworzył kilka spektakli werbatim i dokumentalnych, spektakli świadka, na podstawie rozmów z przesiedleńcami, lecz przede wszystkim udzielał pomocy psychologicznej ludziom, którzy przez agresję Rosji utracili swój dom.

Jednym z przykładów działalności Teatru Przesiedleńca jest monodram Towar Alika Sardariana, będący przykładem spektaklu społeczno-politycznego. W spektaklu jednego aktora mamy do czynienia z opowieścią o wojnie. Monodram oparty jest na osobistych wspomnieniach autora, tj. na materiale dokumentalnym, popartym nagraniami filmowymi z miejsca, o którym opowiada aktor. Akcja monodramu rozgrywa się w czasie działań wojennych w wojnie z Rosją, podczas których aktor służył w oddziale medycznym i brał udział w obronie Debalcewa.

Drugim teatrem, o którym wspomnimy jest Teatr PostPlay w Kijowie, wystawiający następujące spektakle *Dziewczyny-Dziewczyny, Czarny śnieg*, dokumentalny spektakl „*Opołczeńcy*”, *Krym*, *Trawa przebija ziemię (pokazany 12 czerwca 2019 roku w Ukraińskim Domu w Warszawie, poświęcony okupacji Krymu) Raport z podróży, który nigdy się nie odbył*, i inne.

Wybór niektórych tematów (przesiedlenia, migracji, wojny) i wybranych form przybliża twórczość PostPlay do twórczości Teatru

Przesiedleńca. Różnica polega na tym, że drugi teatr, w przeciwieństwie do PostPlay, interesował się przede wszystkim losem przesiedleńców z Donbasu, którym udzielał profesjonalnej pomocy psychologicznej, a następnie z chętnymi zapisywał spektakle teatru świadka, a nie z Krymu, co jest bardziej charakterystyczne dla PostPlay, z tego powodu, że Galina Dżikajewa sama jest przesiedleńcem z Krymu.

O ile pomiędzy teatrem krytycznym i tradycyjnym repertuarowym jest spora przepaść wyrażona w odmienności form, podejść, tematyce, teatr krytyczny zmienia oblicze teatru i wpływa na całe społeczeństwo, w tym również na jego percepcję.

Można dojść do wniosku, że skandaliczne i krytykujące autorytarną władzę spektakle w dyskusji podejmowanej przez widzów i krytyków dodają takim teatrom popularności, na czym one jedynie korzystają, nawet gdy krytyka jest negatywna. Jednocześnie podniesiony hałas wokół spektaklu czyni go bardziej znanym, a zatem bardziej dostępnym dla mas i dzięki temu ma możliwość wejść do dyskursu społecznego. Teatr sprzedając swój towar, jakim jest spektakl, rozprzestrzenia również zakazane, pominięte, lub zafałszowane tematy dla dyskusji. Właśnie takim sposobem autorzy spektakli krytycznych mają szansę wpływać na społeczeństwo. To również można z pewnością nazwać celem teatru krytycznego.

Taki proces z pewnością ma ogromny wpływ na społeczeństwo w świecie, w którym ludzi dookoła okrąża propaganda w mediach, sfałszowane informacje (wojna hybrydowa), tym bardziej w państwach autorytarnych, totalitarnych, bądź w takich, w których demokracja znacząco słabnie. Teatr społeczno-polityczny może zaproponować swojemu widzowi alternatywną informację, która pomoże mu zrozumieć procesy zachodzące w jego kraju. Dramaturdzy zazwyczaj wpływają na światopogląd widzów pozostawiając im pytania do refleksji nad nimi, albo również odpowiadając na nie, zatem dając im gotowe odpowiedzi. To znaczy, że teatr może stać się innym źródłem indoktrynacji społeczeństwa, dywersyfikującym już obecne w mediach społecznościowych, środkach masowej informacji, na które wywiera wpływ polityka państwa.

Wykorzystane źródła i literatura:

1. Давыдова М. Конец театральной эпохи. Moskwa, 2005.
2. Липовецкий М., Боймерс Б. Перфомансы насилия: Литературные и театральные эксперименты «новой драмы», Moskwa, 2012.

3. Угаров М. Что такое verbatim. URL: www.teatrdoc.ru/stat.php?page=verbatim
4. Угаров М. Красота погубит мир! Манифест новой драмы. URL: http://www.kinoart.ru/archive/2004/02/n2-article15

І.Л. Полуектов
адвокат, м. Київ

ВПЛИВ ВИПУСКНИКІВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV-XVIII СТ.

Досліджено питання наслідків здобуття українськими спудеями освіти західних університетів, систематизовано їхні списки за належністю до козацького стану, проаналізовано вплив на появу і розвиток такого явища, а також на зміни парадигм самоідентифікації населення та державотворення. Особливу увагу приділено процесові поширення ідей гуманізму на українських землях, а також ролі українського народу як осередка, реформатора, поширювача західних традицій і наукових знань далі на північ і схід.

Ключові слова: *освіта, європейські університети, козацтво.*

The Graduates of European Universities Influence on the Ukrainian Lands Development in the 14th – 18th Centuries

Research deals with the problems of the consequences of getting education by Ukrainian students in western universities. Their lists were systemized as the part of Cossacks. The article analyzes the influence on appearance of this phenomenon; inter alia, on changes about self-identification and about the state. This research also focuses on the spread of ideas of humanism in the Ukrainian lands, as well as further on north and east.

Key words: *education, European universities, Cossacks.*

Актуальність дослідження обумовлена складними викликами сучасності, які постали із нових геополітичних реалій, в яких одним із важливих елементів є ефективність державної інформаційної політики. Це потребує формування не тільки нових моделей управлінських стратегій, але і переосмислення деяких питань історичної науки. Одними з таких є передумови розвитку української державності в пе-

ріод XIV–XVIII століть, вплив на ці процеси вітчизняних і іноземних просвітників.

Вивчивши напрацювання Г.Нудьги, В.Микитася, Я.Ісаєвича, Д. Вирського, Д.Наливайка, В.Нічик, які найбільш повно розкрили питання освіти українців у західних університетах, праці дослідників козацтва Д.Яворницького, Т.Чухліба, Ю.Мицика, С.Плохія, а також іноземних дослідників І.Голенищева-Кутузова, С.Смирнова, Т.Таїрової-Яковлєвої, які вивчали вплив українських просвітників на московські землі, ми вважаємо, що українська традиція позбавлена уявлень про козаків, як людей, які спирались на освіту кращих європейських університетів, а, відповідно, відсутнє відношення до них, яке притаманне західній традиції. Ми ж доводимо, що козацький стан – це явище аналогічне європейському лицарству, професійним воїнам, рейтарям, шевальє, кабальєро.

За підрахунком Г.Нудьги, студентів з наших земель в західних університетах вчилось близько п'яти тисяч. Перші такі записи датовані 1353, 1369, 1391 роками. Історичній науці добре відомі астроном Юрій Котермак з Дрогобича, «український Демосфен» – Станіслав Оріховський-Роксолан, поет и гуманіст Павло Русин, розробник Граматики Мелетій Смотрицький, автор ще однієї – Іван Ужевич, який прагнув на основі української мови створити вступ до вивчення граматичних систем інших слов'янських мов, засновник нового літературного жанру Шимон Шимонович, магістр Лукаш з галицького Нового Міста та багато інших. Але в межах цієї доповіді автор звузив коло до представників козацького стану. Аргументує необхідність переосмислення його значення, ролі і місця в історії.

Ми спростовуємо тезу російського історика Ф.Гайди щодо варіанту перекладу історичного запису від 1660 року з Падуї: «Joz. Daniel Dzik, wikaryuz katedralny lucki «natione Vkrainensis de districtu Kiiouiensi», який помилково, в межах тенденцій сучасної російської історіографії, заперечує можливість такої самоідентифікації Данила Дзика. Доводимо, що вірним є первісний переклад Г.Нудьги: «Йозеф Данило Дзик, катедральний вікарій Луцький, національність–українець, Київський дистрикт» [1, с.177–178]. А також ще одну хибу позиції російського автора, що не зважив на історичний контекст та помилився в локалізації походження Дзиків, називаючи їх польськими шляхтичами з Луцька. Архівними документами підтверджуємо,

що Дзики вказані у «Нарахування поселень і будинків воєводства Брацлавського, для стягнення податку «podymnogo i mlynowego» в 1664 р.» (АЮЗР. Т7.Ч2. С.538–564). У В.Липинського (Україна на переломі. НЙ.: 1954, с.110) знаходимо інформацію про старого Миколу Дзика, який йде з козацьким військом Брацлавщиною, а також синів його: «Петро служить у Війську Запорізькому, як полковник хвастівський», а «Мелетій...ректор Могилянської академії». Робляться висновки, що походили Дзики з Брацлавщини, служили у Фастові, Києві, Луцьку. І Данило в 1660 році написав в списках Падуанського університету, що він з Київщини (Kiiouiensi). Відновлення державного проекту 1648 року сприяло появі нових форм самоідентифікації представників нашого народу, які навчаючись в кращих університетах латиною, переймали відповідну західну моду підписів у матрикулах.

Знаменитий Станіслав Морозенко закінчив Краківський і Падуанський університети (можливо Амстердамський і Лейденський) [1, с.172, 226], опинився при дворі короля Владислава IV, міг би податися в елітні крилаті гусари, що були окрасою польського війська, але пішов у козаки. У Лейденському університеті в Нідерландах навчався сподвижник Б. Хмельницького полковник Максим Кривонос [2, с. 272]. В.Стефанович після європейського навчання став полковим суддею у Лубнах. Степан Лукомський, після спроб навчання у Польщі, – козацький старшина у Прилуках. Він уславився ще і історичною хронікою про Україну. 1616 року на студії в Падуї записався Єзекіїл Курцевич-Булига, сподвижник гетьмана П. Сагайдачного, згодом настоятель Трахтемирівського монастиря [3, с. 85]. В Геттінгенському університеті навчались діти відомих українських родів, переважно Милорадовичі, Данилевські, Базилевські, Огієвські. З вихованців Кенігсберзького університету виділяю Івана Хмельницького (вважається нащадком одного з братів Б. Хмельницького), який опублікував кілька філософських праць, а серед них і дисертацію «Міркування про підстави філософії». В Оксфорді і Кембриджі існували дещо відміні від континентальних правила, тут навчались переважно представники аристократії, заможних, знатних родин та козацької верхівки [1, с. 212, 209, 138].

Юрій Немирич, генеральний писар при І.Виговському, став розробником «Маніфесту до володарів Європи» та «Гадяцької угоди»

1658 року. Масштаб і наслідки цієї угоди, як на мене, могли б мати колосальне значення. За різними даними, які наводять Д.Наливайко і С.Плохій, Юрій Немирич міг навчатись у Лейдені і Оксфорді, а можливо ще у Кембриджі, Базелі чи Парижі [4, с. 280]

Степан-Адам Мазепа також був одним з прихильників «Гадяцької угоди», а його син, видатний І. Мазепа тим часом навчався у Ягеллонському університеті, у 1657 році вивчав артилерійську справу в голландському місті Девентер (див. «Історія армії Нідерландських Штатів»). Багатьма в Європі називався одним з найосвіченніших людей своєї доби.

Таких студентів багато, можна прослідкувати історію аж до батьків-засновників козацтва. Михайло Глинський отримав виховання при дворі німецького імператора, навчався в Італії та, можливо, Іспанії. А Остафій Ружинський чимало подорожував країнами Західної Європи, навчався і служив у Франції та Німеччині. Маємо всі підстави припускати, що найбільше він цікавився теорією та практикою військового мистецтва, організаційними засадами формування різних армій світу. Пізніше брався до реформи козацького війська. Набирались знань у далекій Італії і численні представники княжої родини Острозьких. Певний час вищу освіту українські юнаки могли здобути тільки за кордоном.

Після повернення в Україну служили в державних, судових, гетьманських і полкових канцеляріях, а бувало, що й серед простих козаків. Часто про нікому невідомих освічених українців ми дізнаємось лише з козацьких реєстрів XVI–XVII ст.: «Денис бакалавр», «Матіас фельдшер», чи «добрий дяк бакалавр». Взагалі, серед козацької старшини, аж до сотенної канцелярії, вели справи ті, хто мав якісну освіту. Таким високим, як на той час, відзначався і освітній ценз старшин Богдана Хмельницького [1, с. 226].

Деякі з українських студентів стали видатними діячами науки і культури свого часу, лишались ректорами та професорами європейських університетів. Більшість поверталась і ставала викладачами тут, фактично створивши наукову школу, вплив якої був визначальним для всього регіону. Їхній внесок у світовий освітній процес також досить вагомий, просвітники утверджували ідеї гуманізму та новітніх наукових знань, а Києво-Могилянська академія гідно продовжила і розвинула напрацювання Острозької, користуючись високими здобутками кращих європейських університетів.

Ми робимо висновок, що досі у вітчизняній історіографії не надано належної оцінки впливу українських просвітників на розвиток наукових знань як передумови державотворення. Саме тому ці факти потребують актуалізації і переосмислення.

Використані джерела та література:

1. Нудьга Г. На літературних шляхах. Київ: Дніпро, 1990. 349 с.
2. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ: 1994. 288 с.
3. Нічик В. Від ренесансної Італії до реформаційної Німеччини. *Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії:європейський контекст*. Київ: КМАкадемія, 2002. С.78–98.
4. Наливайко Д. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основа, 1998. 578 с.

Д.В. Романчук
студентка
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

РОЛЬ ЖІНОЦТВА У НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РР.

У цій науковій розвідці автор оцінює діяльність жінок в українських національно-визвольних змаганнях початкового етапу Української революції 1917–1921 рр., насамперед представниць громадсько-політичних організацій, зокрема жіночих, у розбудові української державності доби Української Центральної Ради (УЦР).

Ключові слова: *жінка, український жіночий рух, український визвольний рух, Українська революція 1917–1921 рр.*

The Women Role in the National Revival of the Ukrainian Liberation Struggle Initial Stage of 1917–1921

In this research, the author evaluates the activities of women in the Ukrainian national liberation struggle of the initial stage of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, primarily of the representatives of socio-political organizations,

in particular women's, in the development of Ukrainian statehood during the Ukrainian Central Rada (UCR).

Key words: *woman, Ukrainian women's movement, Ukrainian liberation movement, Ukrainian revolution of 1917 – 1921.*

Українська революція 1917–1921 рр. надала можливість українському жіноцтву виявити свою політичну активність пов'язану з національним і суспільно-політичним піднесенням краю [3, с. 76], а безпосередньо доба УЦР сприяла формуванню жіночих особистостей та створила можливості для їх самореалізації [2, с. 104]. Вплинула на це й українська ментальність, якій притаманна толерантність і повага до соціальної, зокрема політичної активності жінки [1, с. 267]. Тож, коли представниці різних громадсько-політичних організацій в Наддніпрянській Україні, зокрема жіночих об'єднань, долучились до розбудови української державності у добу УЦР, – це виявилось гармонійним влиттям жінок у середовище реформаторів, досить спокійно сприйнятим українським суспільством [4, с. 83].

Більш як два десятки жінок долучилось до розбудови української державності доби УЦР. Приміром, до депутатського складу УЦР першого скликання потрапило одинадцять жінок [5, с. 147], серед яких були такі відомі на той час громадсько-політичні діячки як: Л. Старицька-Черняхівська, Л. Яновська, В. Нечаївська, З. Мірна, М. Грушевська та С. Русова [4, с. 86].

До своїх обов'язків вони ставились досить відповідально та якісно виконували покладені на них завдання [1, с. 269]. Свого часу учасниця тих подій – Зінаїда Мірна, – згадувала, що жінки-члени УЦР не маючи такого досвіду політичної діяльності, щоб з легкістю подолати той масштаб роботи, який їм прийшлось виконувати під час свого депутатства, все ж знаходили сили самовіддано служили українському народу та палко сповідували українську національну ідею [2, с. 109].

У добу УЦР на території Наддніпрянської України окрім загальноросійських жіночих громадських об'єднань, відзначилась своєю активною позицією ціла низка українських жіночих товариств ліберально-демократичного та національно-патріотичного типу, що брали участь у процесі розбудови української державності окресленого нами періоду [3, с. 78].

Провідна роль у згуртуванні представниць українського жіночого руху доби УЦР належить УЖС [5, с. 148], очільницею якого була одна з лідерок українського жіночого руху доби УЦР – Віра Нечаївська [2, с. 110]. Цей союз жінок виявився одним із перших у Наддніпрянщині громадським об'єднанням, яке змогло згуртувати значну кількість жінок навколо ідеї рівних з чоловіками прав і можливостей, а також обов'язків у громадській діяльності на благо України [1, с. 273]. Наприклад, про популярність УЖС у Наддніпрянщині свідчать ряд її осередків, що були створені у Волинській, Київській, Полтавській, Чернігівській, Харківській та Херсонській губерніях [5, с. 149].

Серйозність цієї організації засвідчує створений влітку 1917 р. у Києві друкований орган Українського Жіночого Союзу – часопис «Жіночий вісник», який вважався «рупором» жіноцтва України [3, с. 79]. Його головним редактором була Людмила Старицька-Черняхівська [1, с. 275].

Патріотично налаштовані представниці українського жіночого руху рішуче висловлювались за необхідність відродження української державності. Вони засвідчували свою готовність сприяти та підтримувати державотворчу діяльність УЦР. Зокрема, до депутатства УЦР другого скликання (141 член) потрапило 9 жінок, хоча це на три менше, ніж під час першого, але їх наявність (8%) ще раз засвідчила участь жінок у політичній діяльності України [4, с. 87].

Підсумовуючи викладене, вважаємо за доцільне підкреслити, що жіноцтво не стояло осторонь революційних перетворень початкового етапу Української революції 1917–1921 рр., а брало активну участь у розбудові української державності; провідна роль у національно-демократичних перетвореннях доби УЦР належала саме представницям ліберально-демократичної та націонал-патріотичної течій українського жіночого руху, що діяли під егідою УЖС; досвід громадсько-політичної роботи, який жіноцтво набуло впродовж попереднього періоду був недостатній для такого масштабного завдання як побудова демократичної моделі розвитку української державності, проте завдяки працелюбству, а також вірності національнім і загальнолюдським ідеалам, його було набуто. Отже, оцінюючи роль жіноцтва в національному відродженні доби УЦР, її можна охарактеризувати як якісну та самовіддану діяльність на громадському та державному поприщі, що ґрунтувалася на партнерській взаємодії з чоловіками.

Використані джерела та література:

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 – 1939. Київ, 1995. 424 с.
2. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогоденні / За заг. ред. Л. О. Смоляр. Одеса: Астропринт, 1999, 440 с.
3. Олійник Н. Ю. Особливості залученості жінок у громадсько-політичні процеси (середина XIX ст. – початок XX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 75 – 80.
4. Оніщенко О. В. Жінки в Українській Центральній Раді. *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*. 2016. Вип. 85. С. 81 – 90.
5. Петришина Л. В. Жіночий рух в Україні у 1917 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історичні науки*. 2006. № 1. С. 145 – 149.

СЕКЦІЯ ФІЛОСОФІЇ

В.П. Волковський
к.філос.н., науковий співробітник
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ФІЛОСОФСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКТРИНИ «РУССКОГО МИРА»: МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Розглядаються методологічні особливості філософського дослідження доктрини «русского мира», на відміну від історичного, соціологічного та політологічного. В цьому контексті розглядаються проблеми відношення історії та філософії в історії філософії, методологічного підходу історії ідей. Робиться спроба філософського визначення досліджуваної доктрини, де розмежовуються ширші та вужчі значення.

Ключові слова: *«русский мир», політична філософія, історія ідей, Nationalism Studies.*

Philosophical Study of the «Russian World» Doctrine: Methodological Aspects

The methodological peculiarities of the philosophical study of the «Russian world» doctrine, in contrast to the historical, sociological and political science approaches, is considered. In this context, the problems of the relationship between history and philosophy in the history of philosophy, the methodological approach to the history of ideas are raised. An attempt is made to philosophically define the «Russian world» doctrine, in which distinction is made between broader and narrower meanings.

Key words: *«Russian world», political philosophy, history of ideas, Nationalism Studies.*

Останніми роками тема «русского мира» (надалі РМ – В.В.) дещо вийшла із масового публічного простору і зійшла на марґінес. Навіть на початку російсько-української війни 2014 р. ця тема не користувалася значною популярністю на телебаченні, проте в останні три роки (приблизно з 2017 р.) вона майже зникла і з Інтернету. Моніторинг медіа-трендів інколи справляє враження, що не існує ані Росії, ані її військового вторгнення, ані жорсткої ідеологічної, інформаційної, культурної

та військово-політичної агресії. Згадка про Росію обмежується ритуальним (і часто нещирим) засудженням агресії, що нерідко виражається гаслом-питанням «Чий Крим?». І досить швидко дискурс від теми Росії, агресії, РМ переходить до внутрішньоукраїнських трендів в дусі «зрада VS перемога», «хто більший зрадник» і «хто на кого працює».

Спроба говорити про РМ – справа ризикована. Найбільший ризик – наразитись на звинувачення у політизації з будь-якого боку. Аналіз різних західних експерних та академічних середовищ [2] показує, що «політкоректний» дискурс «у кожного своя правда» посутньо є дискурсом постправди, популістичної маніпуляції, і західному суспільству належить визначитись, чи вони відкидають постправду з наступним тріумфом популістичних правих режимів, чи вони практикують постправду у обгортці політкоректності. Хоча розмежування М.Вебера між науковцем і громадянином є досі нормативним ідеалом сучасного суспільства та академічної спільноти, це розмежування справедливо розкритиковане – від критики Ганни Арендт, яка є моделлю будь-якої критики байдужості інтелектуалів до нелюдських чинів політичних режимів, до критики постмодернізму, що показала анґажованість інтелектуала до певної системи влади (*pouvoir*). У дослідженні антропологічних, а особливо політичних, феноменів логіка дослідження необхідно вимагає зробити вибір мовних засобів опису феномену – напр., «анексія», «окупація» чи «приєднання», «націоналістичні колаборанти» чи «борці визвольного руху», «сепаратисти» чи «індепендентисти», або принаймні вимагає тривалого екскурсу в історію та логіку різних номінацій та кваліфікацій.

Фокус, який визначає наш інтерес і виклад – насамперед філософський. Філософське дослідження, з одного боку, не вимагає докладних ретельних викладів з історії фактів і цифр, що вже представлене історичними та соціологічними роботами (наприклад, див. видання Інституту стратегічних досліджень:[2], а також видання Українського інституту національної пам'яті чи Центру досліджень визвольного руху – В.В.), не потребує занурення у політологічні особливості розподілу влади. Проте філософське дослідження зосереджується в першу чергу на *аналізі ідей*, що формулюються певними дієвцями у певних текстах і контекстах, що визначають індивідуальний та суспільний світогляд, патерни мислення, дискурсу, мотивують до конкретних дій, емоцій, масових стереотипів, переконань, упереджень.

Існують різні визначення ідеї – від логічно завершеного речення, що має значення, в аналітичній традиції, до платонівської «справжньої реальності» чи «Великої Ідеї» (умоглядної дійсності, смислу і підстави буття, призначення існування тощо) німецької класичної філософії і Романтизму. Наше робоче формулювання – це конкретні світоглядно- та ціннісно- значущі висловлювання, що визначають певне бачення світу та ставлення до нього. Ці висловлювання поєднуються у системи, створюючи ідеології, і мають певні правила і закономірності їхнього конструювання і критики. Ці правила не завжди очевидні, але вони саме формують легітимуючу основу системи ідей, її віро-гідність та привабливість, і вони є маркером «свій – чужий», що дозволяє носіям ідентифікувати іншого навіть попри апеляції до позірно легітимних в спільноті ідей. Отже, за всім цим стоїть певна «логіка» (часто неусвідомлена і самими носіями, які живуть в контексті культури і мови, яка «мовить замість мовця», словами Гайдеґґера) , аналіз та експлікація якої необхідна і для наукового розуміння процесів та подій, і для громадянської спільноти, яка намагається дати раду із не до кінця зрозумілими феноменами.

Відтак наш жанр – історія ідей, що має на меті збагнути, як люди мислили, про що мріяли, чого прагнули, що їх надихало на звершення, яка мотивація лежала в основі тих чи інших рухів. Це продукує окрему філософсько-методологічну проблему – «вічне питання» про відношення історії філософії та філософії, про історичний та філософський полюси в історії філософії (оскільки ця тема виходить за межі обсягу, пошлюсь на введення до цієї проблеми у [1, с. 31–33] – В.В.).

Визначення, що таке РМ – окрема проблема, яка вже, мабуть, була зауважена читачем. Тут можна виокремити умовно вузьке і широке визначення. Крайнім вузьким визначенням є ототожнення РМ з ідеологією релігійно-вкоріненого імперіалістичного націоналізму, виголошеною патр. Кирилом у 2009 р., із ідеологією російського етно-мовно-націоналізму (що втілювалося у діяльності російських державних програм і фонду «Русский мир» у 2000-х роках (маючи на меті використання всіх етнічних росіян та російськомовних у типово націоналістичному рівнянні «мова = етнос = нація = держава»), або визначення колективу Інституту стратегічних досліджень, де власне РМ виводиться із дискусій в колі російських політиків та інтелектуа-

лів після падіння СРСР (на чолі з П. Щедровицьким), які мали на меті віднайти ідеологічну, «мисленнєву» модель відновлення держави, що розпалася. Інші дослідники виводять РМ від ідеології слов'янофільства XIX ст. або ще далі від часів послання Філофея та Івана Грозного, при цьому збігаючись у тому, що це одна з ідеологічних систем, що легітимують російську державність у націоналістично-консервативному дусі на основі релігійного фундаменталізму або етнічного націоналізму.

Ми спираємось на сучасні твердження про нерозривну спадкоємність російської ідентичності, в рамках якої період Російської імперії, СРСР чи РФ становлять єдину цілісність, інтегровану єдиним суб'єктом (цілком в межах кантіанського визначення Я як трансцендентальної єдності апперцепції). Суб'єкт в даному випадку – це трансцендентальна основа ідентичності, що обумовлює єдність будь-яких дій, сприйнять і трансформацій. Саме через термінологію суб'єктності можемо описати феномен постійного тривання політичної влади в регіоні Північної Євразії, який попри всі кризи знову реставрується, ніби «перезапускається», незважаючи на зміну цивілізаційних орієнтацій, союзницьких альянсів, ідеологічної легітимації та кадрового складу еліт. Метафорично можна сказати, що цей регіон являє собою ніби гравітаційну яму, який, якщо його надати самому собі, миттєво реконструюється і творить політичну цілісність. Це не означає, що народи і країни цього регіону є «русскими», за природою тяжіють до Росії чи мають належати до її визнаної сфери впливу (останнє взагалі є водночас зразком імперіалістичного дискурсу часів битви за Африку кінця XIX століття та прикладом «перестрибування» від наукового опису до політичної програми, від наявного «що є» до належного «що має бути»). Радше, це означає, що місцеві суспільства мають певні особливості, сформовані здебільшого під час перебування у складі Росії, що дозволяють російським елітам шляхом конкретних інформаційних і політичних технологій доволі швидко захоплювати контроль над ними. Очевидним емпіричним предикатом цього регіону і влади є слово «русский/Россия». Саме це відображено у зовнішній інтерпретації будь-якого режиму на цій території.

Отже, коли ми говоримо про РМ, ми говоримо про *всеохопний і глобальний проект, який має на меті підтримання і поширення влади і могутності Росії, як політичного суб'єкта, та доктрину, що за-*

безпечує його ідеологічну легітимацію. Цей проект і доктрина мають різні види: православний релігійний проект РМ, етнонаціоналістичний проект РМ, глобально-ідеологічні проекти РМ (наприклад, соціалістичний). Проект РМ можна описати як націєтворчий проект, який спирається на тяглість існування домодерного політичного тіла і має багатошарову структуру ідентичності (ця тяглість, втім, є доволі уявним феноменом, і часто штучно ре-конструюється, спираючись на різні елементи). Відтак розмова про РМ – це розмова про російський національний історичний міф, який, враховуючи особливості історії, є об'єктом не лише Nationalism Studies, але і Postcolonial Studies.

Отже, філософське дослідження доктрини «Русского мира» має особливу актуальність та становить особливу специфіку, на відміну від інших підходів. Підхід з боку історії ідей фокусується на питанні, які ідеї та їхні системи були створені і як вони формувалися і впливали на рішення індивідів та спільнот. Ширший підхід до осмислення цієї доктрини приводить до визначення її через поняття політичного суб'єкта, що дає змогу дослідити системну цілісність, яка охоплює як політичний, так і культурний виміри, і показати взаємозв'язки між різними проектами, ідеологічними легітимаціями та епохами.

Використані джерела та література:

1. Йосипенко С.Л. До витоків української модерності. Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. Київ: УЦДК, 2008. 391 с.
2. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / За ред. В.Кулика. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 328 с.
3. Україна та проект «русского мира» : аналіт. доп. / С. І. Здіорук,В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2014. 80 с.

О.Ю. Шеремета
к.філос.н., науковий співробітник
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ПОШУКИ АЛЬТЕРНАТИВИ ІДЕОЛОГІЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ У ГАЛИЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ОТЕЦЬ МИКОЛА КОНРАД

Микола Конрад (1876–1941) – отець професор, доктор богослов'я й філософії, декан філософського факультету Української Греко-Католицької Богословської Академії у Львові, історик філософії, український католицький дослідник ідеології лібералізму, у своїх працях намагався виявити ті її проблеми, які призвели до економічних криз та скрутного становища робітників. Їх вирішення бачив у католицькому солідаризмі та корпоративізмі, концепції яких будував на засадах раннього неотомізму.

Ключові слова: *неотомізм, лібералізм, солідаризм, корпоративізм.*

The Search for an Alternative to the Ideology of Liberalism in Galicia During the Interwar Period: Father Mykola Conrad

Mykola Conrad (1876–1941) is a Father Professor, Doctor of Theology and Philosophy, Dean of the Faculty of Philosophy of the Ukrainian Greek Catholic Theological Academy in Lviv, historian of philosophy, Ukrainian Catholic researcher of the ideology of liberalism, in his works tried to identify the problems that led to economic crises and the plight of workers. He saw a solution in Catholic solidarism and corporatism, the concepts of which he built on the principles of early neo-Thomism.

Key words: *neo-Thomism, liberalism, solidarism, corporatism.*

Ідеологія лібералізму викликала й продовжує викликати інтерес до себе серед дослідників. У даному випадку мова піде про їх українського представника, який належав до католицьких мислителів міжвоєнної Галичини, отця професора, доктора богослів'я й філософії, декана філософського факультету Української Греко-Католицької Богословської Академії у Львові, українського мислителя та історика філософії – Миколу Конрада (1876–1941).

З одного боку, проголошувані лібералізмом свободи, а з іншого спричинені ним економічні кризи стали причиною для особливої уваги у католицькій Церкві до робітничого питання й ролі держави у його

вирішенні. Пошуки альтернатив стали одним із головних завдань для католицьких мислителів, філософів, богословів вже від XIX століття. На формування нових ідей помітно впливали енцикліки пап Льва XIII Rerum novarum (1891) та Пія XI Quadragesimo anno (1931).

М.Конрад розвивав свої ідеї з царини політичної філософії на засадах філософського (неотомізм) та соціального вчення Католицької Церкви. Проте, слід з'ясувати який саме неотомізм, ранній чи зрілий, став підґрунтям його поглядів. Зрілий неотомізм почав формуватися з 20–30-х років XX ст. Однак, багато католицьких мислителів продовжували залишатися прихильниками раннього неотомізму 1850–1920-х рр. Він відрізнявся відкритістю до принципів метафізичного об'єктивного ідеалізму у філософії. Його характерними рисами є розвиток як філософського так і соціально-етичного вчення пап-неотомістів та вірність вченню про природній закон Томи Аквінського, який католицька Церква проголошувала фундаментом соціального життя [1, с. 47–64; 68].

Розпочавши із дослідження самого лібералізму, його історії та реалізації в житті європейських країн у праці «Основні напрямки новітньої соціольоґії. Перша часть. Лібералізм» (Львів, 1936 р.), отець намагався більше наголосити не на позитивних сторонах цієї ідеології, а на негативних. Вважав, що саме вони потребують найбільше уваги й обдуманої критики з метою пошуків їх виправлення.

М.Конрад критично ставився до проголошуваної лібералізмом необмеженої свободи, індивідуалізму та обмеженої (зведеної до поліцейської функції та законодавчого забезпечення дотримання балансу проголошених свобод і прав) ролі держави у житті громадян (надмірне втручання також вважав неприйнятним). Вбачав одну з причин економічних криз у переведенні лібералами справ релігійних з державного рівня на рівень особистий (релігія та віра ставали лише приватною справою).

Мислитель акцентував увагу на складному духовному та матеріальному становищі суспільства, а надто робітників, яке становило суть робітничого питання. Вирішення бачив у католицькому солідаризмі та корпоративізмі, суть яких виклав у двох публікаціях «Модерна ментальність і католицизм» («Мета», Львів, 1934 р.) та «Корпоративний устрій громадянства» («Мета», Львів, 1935 р). Обидві публікації продовжують розвивати ідеї енциклік Rerum novarum та Quadragesimo anno й містять посилання на них.

Публікація «Модерна ментальність і католицизм» розпочинається зі згадки про економічну кризу, Велику депресію 1929 р. Одна з причин – надлишок виробництва у багатьох сферах, що на думку отця було нетиповим явищем, яке доводило потребу корекції виробничих здобутків людства не лише у матеріальному плані чи законодавчому, але й духовному. З цією метою отець пропонував розглянути концепцію католицького солідаризму, суть якого виклав у чотирьох пунктах, а саме: людина як суспільна одиниця; людина як персональна одиниця; суспільний організм; моральний зв'язок між одиницею і суспільством. У першому отець висловлюється проти спрощеного розуміння ролі держави у лібералізмі. З позицій об'єктивного ідеалізму нагадував про те, що вона є «твором природи з Божої волі» для правового ладу і загального добробуту, а не лише результатом суспільного договору [2, с. 3]. Другий пункт присвячує питанню пошанування гідності людини, яка є розумна самодостатня, вільна і свідома, має свої особисті, надані Богом для земного життя і осягнення вічності, права та свободи, які повинна шанувати держава. Ні вона, ні нація не дали, а тому й не повинні відбирати. Усвідомлення наявності цих прав і свобод обороняє людину перед рабством, всемогутністю держави, пожадливістю, тощо. Третій пункт присвячений гармонізації життя суспільства. Католицизм хоч і зобов'язує послуху владі, проте і вчить, що несправедливий закон не є законом, а тиранія не є доброю владою. Абсолютно зобов'язальним є тільки об'єктивний Божий закон, який допомагає уникати крайнощів. Четвертий пункт наголошує, що серед різного роду зв'язків між людиною і суспільством існує також і моральний. Він зобов'язує одиницю працювати не лише для свого добра, а й для добра суспільства. Суспільство ж – не лише для добра спільного, а й одиниць. Так фахова праця у своїй суті індивідуальна, проте, не є лише фізичною функцією чи засобом заробітку на прожиття, а також моральною чинністю, суспільною службою. Тому професійних обов'язків не можна виконати лише з особистого становища й користі. Слід їх виконувати як службу для суспільства, нації, держави [2, с. 4]. Моральний зв'язок змушує до прагнення встановлення балансу між працею робітника і її оплатою, якої повинно вистарчити на утримання його з родиною та сприяти підтриманню життєвої сили підприємства й загального господарського добробуту. З посиланням на енцикліку Quadragesimo anno отець обґрунтовує обмеження при-

ватної власності, щоб матеріальні добра, призначені Творцем для добробуту цілого людства могли служити цій меті. У такий спосіб католицький солідаризм на основі об'єктивної моралі увібрав, синтезував та гармонізує те, що у лібералізмі й соціалізмі є слушне і правдиве – права одиниць і колективів, права націй та інтерес людства.

На засадах католицького солідаризму зародилася концепція корпоративізму, в якому подібно до організації тіла всі суспільні й господарські сили, зорганізовані за професійним принципом, солідарно співпрацюють для взаємного добра і добра цілості.

Засадничою основою корпоративного устрою є законодавчо зорганізовані звання, фах, професія об'єднані у корпорації. У корпоративній системі працедавці і працівники можуть об'єднуватися в окремі класові спільноти відповідно до власних інтересів та професійних особливостей. Водночас можуть входити у спільні комісії чи управи в межах однієї корпорації, що об'єднує всі класові групи якоїсь професії чи стану. У такий спосіб на думку Конрада, корпоративний устрій усуває класову боротьбу та реалізовує природній солідаризм між індивідуальними, класовими і загальними інтересами громадян.

Отець підкреслював, що такий устрій не ліквідовує приватної власності, не нищить приватної ініціативи та підприємливості, не визнає механістичної і спонтанної гармонії індивідуальних інтересів, а дисциплінує професійне і громадське життя. Саме так він розумів поняття інтегрального корпоративізму [3, с. 2–4].

М.Конрад виокремлював вільний та примусовий корпоративізм. Примусовим отець визнавав корпоративізм в Італії, Люксембурзі й Іспанії. Піддавав критиці фашистський з посиланням на вчення папи Пія XI, та націонал-соціалістичний. До вільного зараховував український класократичний В.Липинського та австрійський корпоративізм.

Отже, дослідження ідеології лібералізму дало можливість М.Конраду окреслити коло проблем (необмежена свобода, зведення до поліційних функцій держави, складне робітниче питання, тощо), вирішення яких він бачив у ідеології католицького солідаризму та корпоративізму. Представлені концепції він будував, розвиваючи соціально-етичні ідеї пап – неотомістів Лева XIII (Rerum novarum, 1891) та Пія XI (Quadragesimo anno, 1931) й вчення про природній закон Томи Аквінського, що характерно для раннього неотомізму.

Використані джерела та література:

1. Шеремета О.Ю. Етичні ідеї митрополита Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця XIX – першої половини XX ст.: дис. ... канд. філос. наук 09.00.05. Київ, 2010. 214 с.
2. Конрад М. Др.о. Модерна ментальність і католицизм. Мета. Львів, 1934. Ч.26. С. 3–5.
3. Конрад М. Др.о. Корпоративний устрій громадянства. Мета. Львів, 1935. Ч.7. С. 2–4.

Л.М. Карачевцева
к.філос.н., молодший науковий співробітник
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

БЛАГО І ДОВКІЛЛЯ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЗАСАД ЕТИКИ

Одним із найважливіших філософських завдань в умовах нинішньої глобальної екологічної кризи є вивчення змісту, характеру та особливостей застосування етичного нормативізму. Якщо традиційно етика й мораль виступали діагностами й модераторами царини міжлюдських взаємин, то сьогодні, коли негативний вплив людини на довкілля має катастрофічні наслідки, вони порушують питання про переоцінку засадничих моральних принципів ставлення людини до навколишнього світу.

Ключові слова: *благо, буття, довкілля, етика.*

Goods and Environment: Rethinking the Fundamentals of Ethics

One of the most important philosophical tasks in the current global environmental crisis is to study the content, nature and features of ethical normativism. Ethics and morality have traditionally been diagnosticians and moderators of the realm of human relations. However, today, when the negative impact of man on the environment has catastrophic consequences, they rethink the basic moral principles of the man and world relations.

Key words: *good, being, environment, ethics.*

Криза довкілля є однією з найактуальніших проблем сучасності. Занепад природного середовища, що стався внаслідок вивищення

людини над живим світом, не лише безпосередньо впливає на можливість прийдешніх поколінь мати гідне життя, але порушує питання про майбутнє планети загалом. Наукові спостереження й дослідження останніх років недвозначно сигналізують про початок глобальної екологічної катастрофи. Видимі її ознаки розпізнаються у дедалі глибшій кліматичній розбалансованості – у температурних стрибках, природних катаклізмах, зникненні багатьох видів флори та фауни, стрімкому погіршенні умов життя, що пов'язано зі зниженням якості базових природних ресурсів (повітря, води, землі). Сьогодні криза довкілля не тільки унеможливлює повноцінне існування багатьох живих організмів, але й ставить під загрозу життя самої людини [1, с. 196–199].

Утім, глобальна екологічна криза не обмежується наявними емпіричними фактами загроз, пов'язаними з техногенною експансією людини в довкілля. Це, серед іншого, криза людини та суспільства, їхніх ціннісних орієнтацій і моральних норм. Сучасні авторитетні дослідники діагностують, що людська діяльність не просто спричиняє окремі природні колізії, але загрожує *буттю як такому*. Тому сучасна криза довкілля набула ознак *універсально-онтологічної кризи* (А. М. Єрмоленко). За цих нових умов радикально змінюється стосунок людини до світу, вводиться параметр *ціннісного* ставлення до природи як до суб'єкта етичної ситуації, що означає фундаментальний перегляд змісту й засад етики, яка досі була зорієнтована передусім на міжлюдські взаємини. Отже, сьогодні йдеться не так про переосмислення традиційних категорій сфери належного (добра, обов'язку, права, справедливості тощо), як про її розширення – застосування етичних категорій до довкілля [2, с. 15].

Фундаментальна етична переорієнтація, спровокована екологічною кризою, спонукає до перегляду самого зв'язку етики й онтології: йдеться не лише про дослідження *буття і блага* (А.О.Баумейстер) [3], тобто з'ясування онтологічних підстав етичного нормативізму загалом, але про дослідження *блага та довкілля*, тобто з'ясування засад етичного нормативізму в умовах глобальної кризи довкілля, коли саме збереження буття стає етичним викликом. Цей етико-онтологічний виклик спонукає не лише по-новому визначати сферу дієвості норм і цінностей, але інакше розглядати людську автентичність та людське покликання, розширювати аналіз етичної ситуації, коли саме довкілля стає Іншим.

Отже, сучасна криза довкілля як межова онтологічна ситуація має потужний потенціал для переосмислення й переобґрунтування етики як такої. Філософський аналіз проблеми буття і блага (Баумейстер) показав, що структури людських практик обумовлені тим чи іншим способом буття. Саме в цьому ключі розвивається моральна онтологія Чарлза Тейлора, яка є спробою доповнити Макінтайрову теорію блага. Як наголошує А.О.Баумейстер, пошук блага або чеснот, згідно з Макінтайром, можливий лише на рівні спільноти й у контексті певних наративів [3, с. 281]. На нашу думку, сьогодні таким наративом виступає сучасний екологічний дискурс, у контексті якого формується нова моральна цінність – збереження довкілля. Тейлорів проєкт моральної онтології дозволяє виявити внутрішній зв'язок між людською ідентичністю й благом. Для прояснення цього зв'язку Тейлор вводить поняття самості (*self*), яке вказує на нашу глибинну потребу в ідентичності (*our need for identity*) і є нашим самовизначенням стосовно блага (*orientation to the good*) [3, с. 322]. Криза довкілля по-новому висвічує цю проблему людської ідентичності: в ситуації екологічного занепаду, коли нормалізація буття стає водночас вищою метою та нагальним життєво-практичним завданням людини, людина переописує саму себе як суб'єкта, знаходить нові місії свого життя, вирішує філософську проблему справжності в умовах, коли опертя на природну справжність (того першоджерела, що дало розвиток філософського поняття автентичності) уже стає неможливим. Стверджуючи довкілля як благе буття, людина шукає нових етичних самовизначень та нової моральної онтології.

У концептуальному плані філософське дослідження кризи довкілля з погляду етики передбачає виконання низки теоретичних завдань. По-перше – розкриття кризи довкілля як фундаментальної та «поворотної» етико-онтологічної проблеми, що означає переосмислення засад етико-екологічної нормативності (і не означає переліку фактів занедбаного довкілля, характерного для більшості досліджень з екологічної тематики). По-друге – розробку поняття довкілля як «плинної» (нестабільної) онтології, коли довкілля не можна повністю ототожнити зі сферою наявності: в ситуації непередбачуваності наслідків екологічної кризи, для людини довкілля стає тією мінливою даністю, з якою слід створювати етико-практичні взаємини. Цей новий практичний стосунок в умовах мінливого буття інакше висві-

чує значення людської суб'єктивності, ставить питання про людське покликання й людську автентичність. По-третє – дослідження різних дискурсивних оприявнень сучасного етико-екологічного повороту, зокрема в філософському, соціологічному, правовому дискурсах тощо. Це також передбачає переосмислення поняття суспільного блага за часів екологічної кризи, філософський опис та аналіз етико-екологічного досвіду.

Ключовим здобутком цього перегляду етики є утвердження довкілля як суспільного та універсального блага: з нейтрального інструментального ресурсу довкілля перетворюється на суспільну та універсальну цінність, вимагаючи особливого морального й практичного стосунку. Спонукаючи до появи й розвитку певної соціальної імперативності, довкілля стає для людини новим «Іншим» (Г.Йонас [4], Дж. Льовелин [5]). Це створює підстави розширення етичної ситуації (від міжлюдських взаємин до взаємин людини та світу) та, в перспективі, розширення змісту самої етики. Людські зусилля, спрямовані на відновлення довкілля, набувають значення нової «моральної онтології».

Отже, сьогодні стосунок людини і світу змінюється: світ як довкілля набуває характеру суб'єкта етичної ситуації. Етика продовжує вивчення стосунку *буття і блага*, утім, вона намагається проаналізувати *буття як благо*, причому криза довкілля спонукає розуміти буття як благо суспільне: йдеться про переосмислення поняття суспільного блага в умовах екологічної кризи та засвоєння нового етико-екологічного досвіду.

Використані джерела та література:

1. Екологічні виміри глобалізації: Монографія / М. М. Кисельов, Т. В. Гардашук, К. Є. Зарубицький, В. Л. Деркач, Є. Д. Вишняк. Київ: ПАРАПАН, 2006. 260 с.
2. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: Монографія. Київ: Лібра, 2010. 416 с.
3. Баумейстер А. Буття і благо : Монографія. Вінниця: Т. П. Барановська, 2014. 418 с.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ: Лібра, 2001. 400 с.
5. Llewelyn J. The Middle Voice of Ecological Conscience: a Chiasmic Reading of Responsibility in the Neighbourhood of Levinas, Heidegger and Others. London: MACMILLAN ACADEMIC AND PROFESSIONAL LTD, 1991. 303 p.

А.В. Ільїна
к.мист., докторантка
Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

ДО ПРОБЛЕМИ ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНОГО УНІВЕРСАЛІЗМУ: КАНТОВА КОНЦЕПЦІЯ ВІЛЬНОЇ ГРИ МЕНТАЛЬНИХ СПРОМОЖНОСТЕЙ ТА ЇЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ У ФІЛОСОФІЇ ЖАКА ДЕРРІДА

Концепція вільної гри, викладена Кантом в роботі «Критика здатності судження», розглядається як одне з важливих джерел тематизації проблеми трансцендентального універсалізму. Вільна гра виображення та розсуду витворює особливий тип «не-концептуальної» універсальності. На ґрунті означеної концепції демонструється зв'язок між Кантовим та деридианським підходами до проблеми універсальності. Філософія Дерріда при цьому позиціонується як приналежна трансцендентальній традиції. Розрізняється універсальність як виповнення і як очищення. Вводиться поняття гіпер-універсальності як характеристики трансцендентального універсалізму.

Ключові слова: *універсальність, вільна гра, трансцендентальне мислення.*

On Transcendental Universalism: the Kantian Conception of Free Play of Mental Powers and its Interpretation in Jacques Derrida's Philosophy

Kant's conception of free play set out in his Critique of Judgment is considered as one of main sources for thematisation of the problem of transcendental universalism. Free play of imagination and understanding forms a peculiar kind of "non-conceptual" universality. On the ground of this conception author demonstrates a link between Kantian and Derridian approach to the universality problem. Derrida's philosophy is taken to be belonging to transcendental tradition. Universality as fulfillment and as purification is differentiated. A concept of hyper-universality is introduced as a characterization of transcendental universalism.

Key words: *universality, free play, transcendental thinking.*

Проблема універсалізму, що не просто супроводжує, але певною мірою конституює філософську думку протягом всієї її історії, в сучасній гуманітарній думці набуває радикальної значущості, вимагаючи при цьому специфічних форм постановки. Нової тематизаії універсальності вимагають питання глобалізації й мультикультуралізму,

проблеми, пов'язані з феноменом кризи ідентичності, система викликів, породжена постмодерною епохою і схоплена в інтелектуальному доробку мислителів-постмодерністів.

Філософія Жака Дерріда – один зі взірцевих випадків критичного переосмислення проблеми універсальності в усіх її доступних філософській думці іпостасях: від формально-спекулятивного до соціо-політичного. При цьому саме на теренах деконструкційної філософії відбувається реактуалізація одного з найвпливовіших дискурсів в рамках історії західно-європейської філософії: трансцендентального мислення.

Дослідження концептуальних засновків трансцендентальної філософії дозволяє поставити концепцію Дерріда в один ряд поруч із Кантовою критикою і Гусерлевою феноменологію та розглядати деконструкцію як одну з найбільш ригористичних версій трансцендентального мислення. І проблема універсалізму (універсальності, універсального) – один з репрезентативних сюжетів, що дозволяють оприявнити трансцендентальне підґрунтя деридианської філософії.

Трансцендентальне мислення створює засади і надає прецедент трансформації підходу до ідеї універсального, її альтернативного тлумачення. В межах трансцендентального дискурсу формується специфічний тип універсальності, що базується на конститутивних для трансцендентального мислення предикатах: відношенні та відмінності. На противагу «традиційному» універсалізму, що протиставляє себе всім ефектам партикулярного та-або сингулярного характеру – і відтак по суті втрачає універсальний статус, залишаючи на берегах своє «інше» – універсалізм трансцендентального кшталту прагне залучати царину відмінного, і при цьому на місце привласнення поставити відношення. Відтак радикально інакше виявляється легітимно залученим до системи, яка в такий спосіб отримує статус *гіпер-універсальної*. А партикулярне або сингулярне постає елементом такої системи, в радикальному випадку навіть виявлячись чинником конституювання «нового» універсалізму.

Гіперболізуючи трансцендентальний підхід до проблеми універсального, деридианська філософія (як філософія відмінності й філософія Іншого) робить спроби – значною мірою апоретичні – встановити таку універсальність, що передбачала б нерозв'язне але при тому продуктивне балансування між універсальним та його Іншим.

Зрештою власне Інший в пізній філософії Дерріда отримує предикати універсальності.

Стосовно філософії Канта проблема універсальності постає як в практичному, так і в теоретичному вимірах. Особливого ж значення вона набуває в зв'язку з Третьою критикою, котра, за задумом самого Канта, має стати мостом між першими двома. Кант говорить про властивий спроможності судження статус «середнього терму» між теоретичним і практичним, між розсудом і розумом [7, p. 4]. В межах самої Критики здатності судження, одним з визначальних сюжетів щодо питання про універсальність є тема вільної гри ментальних спроможностей, а саме – виображення та розсуду. Останній притаманна специфічна – «не-концептуальна» універсальність [8, p. 1]. Предметом Кантового дослідження є прекрасне як таке, що «незалежно від понять уявляється як об'єкт універсального вподобання» [7, p. 42]. Втім, варто звернути увагу на виняткову валідність претензій на універсальність з боку пізнання, що зберігається сталою і в умовах естетичного судження: «Нічого однак не здатне бути універсально передаваним окрім як пізнання та уявляння – тією мірою, якою воно має стосунок до пізнання» [7, p. 48]. «Вільна гра» являє собою свого роду пізнання *als ob*. «Пізнавальні спроможності...є тут включеними до вільної гри, оскільки жодне визначене поняття не зводить їх до партикулярного правила пізнання» [7, p. 48].

Тема універсальності в зв'язку з концепцією вільної гри розглядається здебільшого в аспекті спроможності кожного суб'єкту до здійснення останньої. «Кант переконаний, що така здатність [capacity] входити до «вільної гри виображення і розсуду» є універсальною здатністю. Іншими словами, кожен є здатним це робити» [5]. Однак не менш значущими видаються такі пов'язані з проблематикою універсальності питання як зв'язок між відмінними порядками: сферами виображення та розсуду, унаочнене цим зв'язком перекривання теоретичної і практичної царин, а також – в рамках судження – зумовлена свободою від конкретного поняття універсальність як чистота і «можливісність». «Кант описує вільну гру як ментальний стан або активність, в якій виображення перебуває у стосунку до розсуду, але не керується поняттями. Діяльність виображення, каже Кант, оприявнює «правомірність» як характеристику розсуду, однак в певному сенсі є водночас «вільною» або «позбавленою правила» [6, p. 38].

Концепт гри (а надто – вільної гри) асоціюється також з деридианським дискурсом, в якому ідея гри посідає важливе місце. Згадаємо одну з програмних праць Дерріда, що має назву «Структура, знак та гра в дискурсі гуманітарних наук». В ній Дерріда концептуалізує поняття гри наступним чином: «Гра завжди є грою відсутності та присутності, але, якщо ми хочемо мислити її радикально, потрібно мислити її до альтернативи присутності та відсутності» [3, p. 426]. Гра протистоїть «догматичному» універсалізму як тотальності, і при цьому опирається емпіризму, утворюючи альтернативну універсальність. «Можна визначити не-тоталізацію...не через концепт скінченності як перехід до емпіризму, але через концепт гри. Якщо тоталізація тоді більше не має сенсу, то не тому, що нескінченність поля не може бути покритою скінченним поглядом чи дискурсом, але тому, що природа поля – а саме, мови, і мови скінченної – виключає тоталізацію: це поле по суті є полем гри, тобто нескінченних субституцій в замкненості скінченного ансамблю» [3, p. 423]. Важливість квазі-концепту гри для деконструкційного дискурсу засвідчується його застосуванням в програмному тексті: «La différance». При чому непересічний статус гри зумовлюється її ототожненням з принципом différance. «Будь-який концепт є законно і посутньо вписаним до ланцюгу чи до системи, всередині якої він відсилає до...інших концептів за допомогою систематичної гри відмінностей. Таким чином ця гра, différance, більше не є просто концептом, але можливістю концептуальності, концептуального процесу та системи взагалі.» [2, p. 11].

Тема універсальності як вона представлена в рамках Третьої критики, і в тому числі – в концепції «вільної гри» («універсальність без концепту») потрапляє в фокус уваги самого Дерріда. Так, в роботі «Сила та значення» поняття виображення розглядається як «спроможність посередництва або синтезу між сенсом і літерою, спільний корінь універсального й сингулярного» [1, p. 15]. Як зазначалося вище, специфікою «трансцендентального універсалізму» є прагнення до гіпер-універсальності, що здатна «охопити» водночас універсальне і сингулярне.

В роботі «Істина в живописі», що містить так би мовити критику Кантової Третьої критики, Дерріда виявляє принцип аналогії як засадничий елемент Кантової аргументації в стосунку двох фундаментальних сюжетів, пов'язаних з темою універсальності. Перший з них

– це проблема (не)можливого поєднання розділених прірвою «двох абсолютно гетерогенних світів» [4, р. 36] – природи та свободи, спекулятивного та практичного і т.д., що вирішується завдяки «аналогії прірви та мосту над прірвою» [4, р. 36]. Другий – це умова можливості поєднання «без-поняття і поняття, універсальності *без* поняття і універсальності *з* поняттям, *без* та *з*» [4, р.76]. Дерріда таким чином і ставить універсальність під питання – адже наявність двох «універсальностей» посутньо заперечує універсальність в принципі, і водночас вдається до конституювання певної гіпер-універсальності, що зрештою може корелювати з «неможливим» поєднанням порядків теорії та практики, природи та свободи, кожному з яких напевно притаманна своя специфічна (партикулярна) універсальність.

Таким чином, деридианська увага до теми Кантової «вільної гри» в аспекті породжуваної останньою універсальності дозволяє оприявнитись фундаментальній вкоріненості деконструкційного мислення в традиції кантівського трансценденталізму, зокрема в стосунку способів тематизації проблеми універсального. Своєю чергою, деррідианська критика сприяє розкриттю імпліцитних аспектів і нюансів Кантового погляду на універсальність. В підсумку компаративний аналіз кантівської концепції та її критичного тлумачення з боку Дерріда дозволяє розрізнити два основних вектори універсальності. Умовно визначимо їх як виповнення і очищення. Універсальність як виповнення пов'язана з тенденцією до перекривання радикальних відмінностей (природи та свободи, тощо). Універсальність як очищення (котра в розглянутому вище випадку «вільної гри» реалізується як функціонування розсуду – а отже в певному сенсі «поняттєвість» – без прив'язки до конкретного поняття, а також як «правомірність» без правила) – з трансцендентальним пріоритетом можливості, що у випадку деконструкційної радикалізаії набуває форми гіпер-формалізму.

Використані джерела та література:

1. Derrida, J. Force et signification / J. Derrida. *Jacques Derrida: L'écriture et la difference*. Paris, 1967. P. 9–49.
2. Derrida J. La differance / J. Derrida. *Jacques Derrida: Marges de la philosophie*. Paris, 1972. P. 1–30.
3. Derrida J. La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences humaines / J. Derrida. *Jacques Derrida: L'écriture et la difference*. Paris, 1967. P. 409–428.

4. Derrida J. The truth in painting : monograph. . G. Bennington and I. McLeod, trans. Chicago, 1987. 386 p.
5. Elicor, P.P. Rethinking the Aesthetic Experience: Kant's Subjective Universality. *Spring Magazine on English Literature*. 2016. Vol. 2, No. 1. URL: http://www.springmagazine.net/kants-subjective-universality (дата звернення: 01.06.2019).
6. Ginsborg, H. Lawfulness Without a Law: Kant on the Free Play of Imagination and Understanding. *Philosophical Topics*. 1997. Vol. 25, No. 1. P. 37–81.
7. Kant, I. Critique of Judgement: monograph. J.C. Meredith., trans. Oxford, 1952, 2007. 405 p.
8. Palmer, L. A Universality Not Based on Concepts: Kant's Key to the Critique of Taste. *Kantian Review*. 2008. Vol. 13, No 1. P. 1–51.

Д.В. Хоменко
старший лаборант кафедри історії України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ФІЛОСОФСЬКІ СТУДІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В. ЗАЇКИНА

У дослідженні узагальнено та систематизовано науковий доробок В'ячеслава Заїкина в галузі філософії, зокрема закцентовано увагу на поглядах вченого щодо історії філософії. Охарактеризовано погляди вченого з проблем витоків української філософії. Акцентується увага на характеристиках В.Заїкиним праць різних вчених з історії української філософії. Аналізуються погляди історика, що демонструють його стійкий інтерес до проблем історії філософії.

Ключові слова: *В.Заїкин, філософія, історія філософії.*

Philosophical Studies in Scientific Legacy of V. Zaikyn's

In the study summarizes and systematizes the scientific achievements of Vyacheslav Zaikin in the field of philosophy, in particular, focuses on the views of the scientist on the history of philosophy. The views of the scientist on the problems of the origins of Ukrainian philosophy are characterized. Emphasis is placed on the characteristics of the works of various scholars on the history of Ukrainian philosophy. The views of the historian are analyzed, demonstrating his steady interest in the problems of the history of philosophy.

Key words: *V.Zayikyn, philosophy, history of philosophy.*

Помітне місце в науковій спадщині українського історика В'ячеслава Заїкина, поряд з історичними та правничими студіями, посідає філософія. Випускник юридичного та історико-філологічного факультетів Харківського університету В. Заїкин, маючи ґрунтовні історичні, теологічні та літературні знання, не оминув у своєму доробку історію вітчизняної та зарубіжної філософії. Наукова спадщина вченого привертає увагу дослідників насиченим інформаційним потенціалом та багатством ідей, що є цінним джерелом для вивчення інтелектуальної біографії В.Заїкина.

Як знавець філософії, теології та літератури [5, с. 98] В.Заїкин, на основі аналізу першоджерел та літератури, провів ґрунтовний огляд історії української філософії. Вчений висвітлив розвиток та еволюцію української філософії з середньовічних часів до XX століття і торкнувся характеристик праць найбільш відомих філософів та методологів.

«Руська філософія» в рефлексії В.Заїкина – це загальний комплекс філософії східнослов'янських народів, а не лише «великоруська» («московська»). Виокремлюючи «київську» і «московську» філософські школи науковець наголошує на їх світоглядних різницях, водночас, констатує і спільні риси. До зовнішніх зв'язків двох шкіл В. Заїкин відносить обмін науковими кадрами та їх вплив на розвиток науки України та Росії – «Багато філософів-українців переїздили до Великоросії, працювали у великоруських високих школах і часописах, більшу частину творів писали по великоруськи… З другого боку й фільософи-Великороси часто займали катедри у високих школах на Вел. Україні, брали найближчу участь у пресі, науковім і взагалі культурнім життю на Україні, часто переймалися» [4, с. 237]. Досліджуючи внутрішні зв'язки та взаємовпливи російської та української філософських течій дослідник наголошує на їхньому спільному першоджерелі – східно-християнській філософії та візантійській культурі. Візантійська культура і церковна традиція, у баченні Заїкина, були тими чинниками, які утворили східне – «руське» слов'янство з релігійно-ідеалістичної філософією [4, с. 238-245].

В історії української філософії В.Заїкин виокремлює два першоджерела: східна (православна) теологія Іоанна Дамаскіна та західна (католицька) схоластика Томи Аквінського. На підтвердження пропонованого поділу науковець доводить, що на початку ранньомо-

дерного періоду вже були здійснені переклади деяких філософських творів Східних богословів, зокрема на початку XVI століття А.Курбським був здійснений переклад праці «Джерело життя» І.Дамаскіна [3]. Загалом, характеризуючи українську філософію В.Заїкин наголошує на її обережності та поміркованості, у порівнянні з простолінійністю і різкістю російської філософської думки [4, с. 238].

Особливу увагу В.Заїкин приділяв історіографії історії української філософії. Першими оглядами історії української філософії, в контексті російської та європейської філософії, на думку інтелектуала, були праці професора Казанської семінарії Г.Воскресенського «История русской философии» (1840) та галичанина К.Ганкевича «Grundzüge der slawischen Philosophie» (1869). Також науковий інтерес, на думку Заїкина, несли наукові розвідки Я.Колубовського, А.Введенського, М.Безобразової, І.Свєнціцького, Б.Яковенка та ін. [4, с. 244-249]. Першим систематичним національно-українським оглядом історії української філософії В.Заїкин охарактеризував працю Д.Чижевського «Фільософія на Україні» (1926), де, за рецензією науковця, присутній національний підхід до огляду історії вітчизняної філософії та ґрунтовний узагальнювальний аналіз [4, с. 357].

Аналізуючи думку Б.Яковенка, який розглядав творчість Г.Сковороди, як першого руського мислителя-філософа, Заїкин зазначав, що Сковорода знав і добре орієнтувався у найважливіших напрямах філософської думки свого часу. Прикладом обізнаності Сковороди в західноєвропейській філософії, на думку дослідника, є його негативне ставлення до популярних у XVIII столітті французьких мислителів та симпатія до німецької культури й філософії. Водночас Заїкин критикує думку Яковенка про вплив філософських поглядів Канта на формування світогляду Г.Сковороди, доводячи, що обидва мислителі були представниками різних філософських напрямів і їх взаємовплив був неможливий [4, с. 251].

У рефлексії В.Заїкина, Сковорода постає як філософ еліт, а не широких верств, світогляд якого був досить близький до східнохристиянського, а його постать, життя, окремі твори могли імпонувати й захоплювати народ, але назагал його погляди та світобачення могли бути доступні для осмислення лише елітарним колам, що свідчить про ненародний характер сковородинської філософії [4, с. 254].

Серед видатних російських філософів XIX століття В.Заїкин симпатизував поглядам В.Соловйова, що був «по своїм релігійним переконанням, по свойому релігійному світогляді – правдивим католиком», доробок якого передбачав синтез національної ідеї з універсальними, вселенськими завданнями християнства [2, с. 671]. У творчості Соловйова вчений вбачав гармонійне поєднання західних і східних засад, симбіоз яких повинен бути і в українському культурному розвитку [2, с. 672].

Заїкин, розглядаючи вплив релігії на українську філософію, доводив, що протестантизм, у широкому розумінні, не відігравав значної ролі в українській філософські думці. Серед представників української інтелігенції ранньомодерного часу, дослідник називає прихильником протестантського світогляду тільки Ф.Прокоповича, у творах якого простежувались «як протестантські так і непротестанські елементи» [4, с. 365]. Хоча помітніше значення мали впливи кальвінізму, слід яких науковець вбачав в ранніх творах Мелетія Смотрицького та особливо в «демократично-братській» ідеології кінця XVI – початку XVII століть [4, с. 363].

Актуальною і сьогодні є позиція Заїкина, щодо критеріїв, які притаманні національному філософу, зокрема вчений зазначав, що вирішальними моментами в означенні «українства» чи «не-українства» того чи того філософа чи культурного діяча повинні бути: по-перше, його походження та присутність у науковому доробку українських елементів, а по-друге його участь у розвитку української філософії [4, с. 359]. Погоджуючись із думкою Заїкина, сучасний дослідник В.Артюх доводить, що образ українського філософського процесу повинен базуватися саме на комбінації кількох зумовлювальних факторів, адже через дію якогось одного фактору (мови чи національної самосвідомості філософа) філософський процес не може існувати [1, с. 307].

Отже, серед наукового доробку В.Заїкина чільне місце посідають дослідження з історії української філософії. У своїх студіях він визначив внесок видатних українських та зарубіжних мислителів у розвиткові української філософської думки, їхній вплив на формування національної філософії.

Використані джерела та література:

1. Артюх В. Як став можливим український філософський процес? *Філософія освіти*. 2014. № 1. С. 296–310.
2. Заїкин В. [Рецензія]. *Записки Чина св. Василія Великого*, 1930. Т. III. С. 671–674. Рец. на кн.: Solowjew W. Monarchia sancti Petri. Mainz: Matthias-Grünewald-Verlag, 1929. 628 s.
3. Заїкин В. Західна фільософія на Україні. *Нова зоря*. 1928. Ч. 13 (115). С. 2.
4. Заїкин В. Систематизація історії української філософії. *Богословія*. Львів, 1931. Т. IX, кн. 1–4. С. 235–256, 356–377.
5. Портнов А. В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2004. № 10. С. 89–112.

І.А. Бершадська
аспірантка
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

АКТУАЛЬНІСТЬ ПОНЯТТЯ СВІТЛА В АРАБО-МУСУЛЬМАНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

Дані тези присвячені розгляду поняття світла в арабо-мусульманській філософії, зокрема у праці відомого мислителя Абу Хаміда аль-Газалі. Категорія світла розкривається в його маловідомому трактаті «Мішкат аль-Анвар» («Ніша світла»). «Ніша світла» є надзвичайно важливим доробком не лише для вивчення ісламськими богословами, але і філософами. Світло виступає як основоположне поняття, що, з одного боку, має чітку ієрархію та відповідні образи в реальному світі, а з іншого, тільки Бог є Світлом, а використання цього поняття по відношенню до інших речей світу є лише метафорою.

Ключові слова: *Світло, лампа, дух, ніша, Аллаг.*

The Relevance of the Concept of Light in Arab-Muslim Philosophy

These theses are devoted to the concept of light in Arab-Muslim philosophy, in particular in the work of the famous thinker Abu Hamid al-Ghazali. The category of light is revealed in his little-known treatise "Mishkat al-Anwar" ("The Niche of Lights"). "The Niche of lights" is an extremely important achievement not only for Islamic theology, but also for philosophy. On the one hand, light as fundamental

concept has a clear hierarchy and corresponding images in the real world, and on the other, only God is Light, and the use of this concept in relation to other things in the world is pure a metaphor.

Key words: *Light, lamp, spirit, niche, Allah.*

Світло як категорія посідає доволі делікатне місце в арабо-мусульманській філософії. Як правило, розробку даного поняття ми пов'язуємо з ішракізмом та його основним представником Шігаб ад-Дін ас-Сугараварді, що систематично виклав свої погляди в праці «Хікмату ль-Ішрак» («Філософія світла»), з ісмаілізмом, а також з філософією суфізму. Однак особливого розгляду заслуговує праця Абу Хаміда аль-Газалі «Мішкат аль-Анвар» («Ніша світла»), що не перекладена українською мовою.

Праця «Ніша світла» перекладена на деякі європейські мови, серед яких французька, німецька, італійська та англійська. Зокрема англійською перший переклад вийшов у 1924 р., а в 1998 р. переклад зробив інший англійський науковець Девід Бахмен. Точна дата, коли праця була написана самим мислителем, невідома. Однак манера написання та інші праці, які згадує Абу Хамід аль-Газалі, дозволяють науковцям припустити, що трактат був завершений до кінця його життя, після того, як він написав свій опус «Відродження релігійних наук».

Трактати, які були укладені в першій половині життя філософа мали тенденції щодо критики та вдосконалення раціональних методів, які застосовували юристи, богослови та філософи в пошуках Бога. Вони не схильні пояснювати внутрішній вимір ісламського вчення і не описують, як виховувати щирі наміри та доброчесні погляди, що мають супроводжувати людину на шляху до Бога. «Ніша світла» знаменує собою нову ступінь у питанні *людина-Бог,* а саме розкриває можливість реалізації божественного знання безпосередньо в серці як центрі свого буття. Існує знання, яке виходить за межі раціональної здатності і відкривається Богом у серці. Жодна наука не пояснює, як актуалізувати це безпосередньо Богом дане знання. «Ніша світла» поєднує в собі три аспекти ісламського вчення – право, теологію і філософію, та очищення людського серця від усього, крім спогадів та згадування Бога.

Центральною категорією трактату є поняття *світла*. Праця окреслює різні аспекти світла, сутність, види та сферу його проявлення.

Підґрунтям виступає думка, що лише Бог є справжнім світлом, а використання цього поняття стосовно всього іншого є чистою метафорою. По-перше, варто зазначити, що аль-Газалі ділить космос на два світи: духовний і тілесний, або ми можемо сказати сенсорний і раціональний, або високий і низький. Коли ми розглянемо два світи самі по собі, ми скажемо тілесний і духовний, коли ми спостерігатимемо їх по відношенню до ока, яке їх сприймає, ми говоримо про чуттєвий і раціональний. Однак, коли ми хочемо розглядати їх по відношенню один до одного, то – високий та низький. Філософ звертає увагу на іншу назву цих світів як «світ царства і видимого» (عالم الملك و الشهادة), а інший – «світ небачений і панування» (عالم الغيب و الملكوت). Божественна милість зробила видимий світ паралельним світу панування. Світло може проявлятися до однієї людини, залишаючись не проявленим до іншої. Прояв приписується здібностям сприйняття. Зір служить механізмом сприйняття світу. Світло зору позначається багатьма видами недосконалості, в тому числі він бачить інші речі, не бачачи себе, він не бачить того, що далеко від нього, не бачить, що приховане тощо. Однак існує ще одне внутрішнє око, яке іноді називають раціональною здатністю, іноді духом, а іноді людською душею. У цього ока відсутні вище перелічені недосконалості.

Раціональна здатність постає у вигляді таких категорій, як уява, фантазія, мислення, спогади та пам’ять. Щодо категорії духу, то аль-Газалі вважає людський дух як такий, що допомагає пізнати Бога та усвідомити мудрість Корану. Людський дух мислитель також поділяє на чуттєвий, образний, раціональний, мислячий та святий пророчий дух, але разом вони утворюють *світло,* адже завдяки їм багато наявних речей маніфестують.

Абу Хамід описує паралель між цими п’ятьма духами та нішею, склом, лампою, деревом та оливою. Що стосується чуттєвого духу, то його світло виходять з різних отворів, такі як очі, ніздрі, вуха тощо. Тому можна сказати, що найбільш відповідне порівняння цьому духові у видимому світі – це ніша. Щодо образного духу автор з’ясовує, які етапи його удосконалення, що він проходить на шляху до раціонального знання. Тут автор вдається до порівняння зі склом, яке є твердою речовиною, але після очищення не затіняє світло лампи. Раціональний дух посідає особливе місце, що робить пророків лампами, котрі випромінюють світло. Дух, що мислить, нагадує структуру

рослини, яка має один корінь, а потім йдуть різні відгалуження, а з них наступні тощо. Найбільш точним порівнянням до такого духу є дерево, особливо олива, адже саме оливкова олія має велике сяйво з найменшим димом. Крім того, святий пророчий дух приписується тим, хто стає ближчим до Бога, досягають вищого ступеня чистоти та благородства. Після того, як світло класифіковано, ми можемо підсумувати, що скло є місцем знаходження лампи, а ніша – місцеположення скла. Тобто, лампа знаходиться в склі, а скло – в ніші.

Ми маємо підкреслити, що для аль-Газалі головне світло еманує від Бога. 1] فمثال القرآن نور الشمس ومثال العقل نور العين]. Ця цитата означає, що Коран схожий на світло сонця, тоді як раціональна здатність – як світло очей. Ангели – частина світу панування. Вони присвячують себе Присутності святого. «Мішкат аль-Анвар» проголошує Мухаммеда, як *Того*, хто випромінює *Світло*, зрештою та сама думка, яку ми можемо знайти і в Корані: «І як Предстоятель Аллага за Його наказом, і як лампа, що випромінює яскраве світло» [2, 33:47]. Світло має ієрархію, яка не є нескінченною. Воно сходить до першоджерела, що є світлом саме по собі. Ми можемо знайти підтвердження в Священному Корані в сурі 7:54, що Справжнє Світло – це Той, у чиїй руці є творення і наказ, і від кого сходить випромінення як з першоджерела, що отримується тим, хто його приймає і на кого воно падає.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що наш світ – це не лише видиме середовище, яке ми можемо спостерігати щодня. Видимий світ – це сходи до світу панування, подорож «прямим шляхом» [3, 1: 6], що складається з підйому по цій драбині. Людський дух – це канал для спалахів святості. Більше того, божественне милосердя – це те, чому Божественна Присутність надає форму через людську постать.

Використані джерела та література:

1. أبوحامدالغزالي. مشكاة الأنوار. Al-Ghazali. Mishkat al-anwar. [Edited by Abu al-’ala ‘Afifi]. Cairo: Dar al-Qawmiya lil-Tab’a wa al-Nashr, 1964. URL: https://www.ghazali.org/books/mishkat-afifi.pdf
2. Al-Ghazali. The Niche of Lightsمشكاة الأنوار .. [A parallel English-Arabic text translated, introduced, and annotated by David Buchman]. Brigham Young University Press. Utah, 1998. 80 p.
3. The Holy Qur’an / Arabic text and English translation/ translated by Maulawi Sher ‘Ali. Islam International Publications Ltd, Islamabad, 2004. 823 p.

4. Al-Ghazzalis. Mishkat Al-Anwar (“The Niche for Lights”). [A translation with introduction by W.H.T.Gairdner]. Kitab Bhavan, New Delhi, 1924. 98 p.

О.Ю. Калантарова
аспірантка
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНЦЕПТУ ЧАСУ В ТИБЕТО-БУДДІЙСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Доповідь висвітлює дослідження трансформації концепту Часу в буддійській філософії: з теорії миттєвостей (kṣanikavāda, skad cig ma smra ba) в доктрину циклічного Часу (kālacakra, dus kyi ‘khor lo). Історико-філософський аналіз здійснено крізь призму становлення буддійської раціональності. Виявлено п’ять кардинальних поворотів в буддійському міркуванні про Час, яке було канонізовано в тибетський традиції і спрямовано на пошуки меж раціоналізації та філософських перспектив трансцендування Часу.
Ключові слова: *теорія миттєвостей, доктрина часу, буддійська філософія, буддійська раціональність, трансцендування часу.*

Transformation of the Concept of Time in the Tibetan-Buddhist Tradition

The contribution includes the study of the transformation of the concept of Time in Buddhist philosophy: from the theory of moments to the doctrine of cyclic Time. Historical and philosophical analysis is carried out through the prism of Buddhist rationality. Five cardinal turns were found in the Buddhist view of Time that has been canonized in Tibetan Buddhism. They were implemented to seek the limits of the rationalization and the philosophical perspectives of the transcending of Time.
Key words: *theory of moments, doctrine of Time, Buddhist philosophy, Buddhist rationality, transcending of Time.*

Зосередившись на дослідженні доктрини *часу* в тибето-буддійській традиції (ТБТ) під назвою Калачакра (КЧ), та вдавшись до зворотного пошуку її коріння, ми стикнулися не тільки з неймовірною значущістю поняття *часу* для всієї ТБТ, але й драматичною історією його трансформації. Наразі, в період активізації діалогу буддизму з наукою в межах когнітивних наук, та поступовий дрейф цієї дискусії

в бік філософії свідомості, ґрунтовне дослідження буддійського розуміння *часу* може допомогти осмислити багатомірність тих процесів, що відбуваються в свідомості під час пізнавальних актів. А трансформація буддійського концепту *часу* з теорії миттєвостей (санскр., *кшанікавада*) в доктрину просторово-часового континууму, що обертається навколо своєї осі (*калачакра*), цілком може проілюструвати хід та перспективи такого осмислення.

Наприкінці 1960-х рр. Г.Накамура висловив гіпотезу з приводу докорінної відмінності розуміння *часу* на Заході та на Сході на прикладі дослідження прагматики санскриту в порівнянні з давньо-грецькою, латиною та сучасними європейськими мовами. Це була спроба виявити приховані безсвідомі налаштування індійського погляду на Абсолют як незмінну непорушну статичну автентичність, на відміну від Західного ставлення до Абсолюту як до мінливого, рухливого, динамічного першоджерела [1, с. 77–79]. Але не зважаючи на контроверсійність наданих аргументів, ми вирішили за необхідне врахувати цю семіотичну позицію в своєму дослідженні, бо фактично, вона порушує глобальне питання дескриптивного потенціалу будь якої раціонально впорядкованої знакової системи (зокрема, мовної – saṃskṛtā), незалежно від того, яким налаштуванням вона надає перевагу, та що проявляється в її можливостях вийти на рівень абсолютної реальності. І заради узагальнення проблемного поля обох поглядів, ми розглянули трансформацію концепту *часу* крізь призму становлення буддійської раціональності (БР).

Поняття *часу* в буддизмі має багату передісторію. Про це свідчить ґрунтовне дослідження А.Балслев 1980-х рр., де розглядається різнобарв'я філософського міркування пор *час* в індійській традиції. Унікальні висновки, які формулює вчена – це необхідність в усвідомленні зв'язку концептів миттєвостей та існування, а також часу та свідомості [2, с. 111–117]. Але Балслев спирається лише на санскритський матеріал та традиційно досліджує *час* крізь призму теорії причинності, що обмежує проблемне поле одномірністю лінійних зв'язків. А раціональність, оголюючи свій потенціал можливостей і обмеженість будь-якої концептуалізації, виводить дослідження на ортогональний тантричний вимір іншого ґатунку – до трансценденції.

В процесі спостереження за становленням та розвитком БР, ми виявили п'ять кардинальних філософських поворотів, які вплинули на формування завершеного буддійського погляду на *час*.

І поворот – через досконалу мудрість (*праджня параміта*) до структурування та класифікації психічних феноменів (*панча скандха*).

Зазвичай, ми фіксуємо *час* через рух феноменів, що сприймаємо. При такому підході, ми вимушені визнати наявність *простору* як необхідної передумови для такого руху. *Час* в такій моделі уподібнюється вісі координат в цьому *просторі*, поділ на яку наносить наша психо-ментальна здібність фіксувати положення феномену: минулий стан, теперішній та майбутній. При цьому, минуле – зазвичай, присутнє в нас як спогад, майбутнє – як певний прогноз, а теперішнє – як сполох-подія самого акту сприйняття. Таким чином виникає ідея трьох часів (*тр'ядгван*), що тримається на теорії миттєвостей (*кшанікавада*) – тих самих сполохів. А разом з теорією взаємозалежності (*пратіт'я самутпада*), три часи підводять нас до усвідомлення такого явища, як психологічний час, що визначається п'ятьма сукупностями *дгарм* (*панча-скандха*). Такої моделі *часу* дотримується і Нагарджуна (ІІ) в «Муламадґ'ямакакаріка», і Васубандгу (ІІІ) в «Абгідгармакоші», тощо. Різниця полягає лише в тому, на якому рівні визнається реальність цих трьох часів: мала колісниця (*хінаяна*) тримається за їх реальність (в тому чи іншому варіанті: *вайбгашикі* вважають, що всі три часи реально існують, *саутрантики* – реально існує лише теперішній час), а велика колісниця (*магаяна*) визнає їх реальність відносною в контексті теорії пустотності (*шун'явада*).

Таким чином, в результаті І повороту формується буддійське розуміння психологічного *часу*.

ІІ поворот – від достовірного пізнання (*прамана*) до реальності як такої (*татхата*).

В цьому повороті ми також спостерігаємо дві хвилі: умовно кажучи, «ріал-прамана» (V–VII), яку розвивали *йогачарини* логічного напрямку Діґнаґа та Дгармакірті, та «анті-ріал-прамана» (IX), яку, зокрема, розвивав *йогачарин*, послідовник вчення *алая-віджняна*, Дгармоттара [3, с. 75]. Здобутком такого повороту стали буддійська логіка та унікальна теорія лона істинно сущого *татхагатта гарбха*. На цьому етапі становлення буддійської «ріал&анті-ріал» епістемології, паралельно відбувалася філософська рефлексія з приводу обмеженості конструктивістських замахів логіки побудувати повноцінну модель світу та відстоювалась цінність досвіду безпосереднього йогівського пізнання (тиб. *налджор ньонсум*), в практику якого стали

активно впроваджуватися засоби візуалізації, що підготували ґрунт для формування головної практики КЧ – *шаданга йога*.

III поворот – від «пустотності для себе» (*рантонг*) до «пустотності для інших» (*жентонг*).

Це був також період певних хвиль: спочатку це були переклади текстів доктрини *часу* КЧ з санскриту на тибетську та впровадження заснованого на принципах КЧ календаря в історико-культурний та релігійний простір Тибету (X–XI); потім, вихід першого підручнику тибетською з логіки та теорії пізнання *дуйра* (від *кадампи* Чава Чок'ї Сенґе, XII); і надалі, з появою великого буддійського мислителя Долпопи (XIII–XIV), повноцінне обґрунтування нової онтології *часу* в доктрині *жентонг* [4, с. 16]. Таким чином, модель лінійного плину трьох часів відносного рівня перетворюється в тришаровий просторово-часовий континуум, що наголошує на невизначеності теперішнього, як розриву між визначеними минулим та майбутнім, що дає можливість виявити в відносному абсолютний рівень пустотності, що ховається за межами концептуалізації поза миттєвостями в недуальному незмінному вічному гнозисі [4, с. 29]. Таким чином, в буддійську філософію проникає трансценденція – пустотність, що прихована від раціо, але явлена в його-філософських практиках *мантраяни*.

IV поворот – від чеснот (*цультрім*) до філософського плюралізму (*друмта*).

На цьому етапі буддійські інституції вживають заходів по боротьбі з захопленнями *сіддгами*, що розвиваються в наслідок тантричних практик, та поверненню до чернечих чеснот. Зокрема складаються та жорстко впроваджуються етичні темники для практиків *калачакри* (див. Цонкапа «Нагрім Ченмо», XIV–XV).

V поворот – від традиційності (*цуглак*) до уніфікації в класичних буддійських науках (в малій науці про зірки *карці*) та до нового філософського дискурсу.

В цьому повороті також можна виділити декілька хвиль – створення астрономо-астрологічних систем розрахунків в традиціях *Пхугпа* та *Цурпху* [5, с. 2–3] на тлі ґрунтовного коментаря до КЧ *ґелуґпою* Нораснґом Ґ'яцо (XIV–XV), з подальшою спробою уніфікації всіх розрахунків регентом V Далай Лами Десі Санґ'є Ґ'яцо (XVII) та філософським осмисленням єдності вчень трьох поворотів Колеса Дгарми представниками синкретичного вчення *ріме* (XIX), зокрема, Джамґо-

на Конґрула Ладро Та'є. І п'ята хвиля 1981 року, коли відбуваються перша передача вчення КЧ на Заході та Гарвардські лекції Далай Лами XIV, що, фактично, спричинили початок діалогу буддизму з західною наукою.

Отже, в нашому огляді становлення БР, нам вдалося вхопити приховану єдність буддійських моделей *часу* та їхнє послідовне еволюціонування з одномірної лінійної, яка застосовується в теорії миттєвостей, в довершену двомірну в доктрині КЧ (зі збереженням цінності обох, але кожної – для свого рівня філософування: раціонального та трансцендентного відповідно), що, власне, і може прислужитися подальшим когнітивним розвідкам «іншомірності» реальності в межах діалогу буддизму та науки.

Використані джерела та література:

1. The Voices of Time: A Cooperative Survey of Man's Views of Time As Expressed by the Sciences and by the Humanities. Amherst, USA: The University of Massachusetts Press, 1981. 710 p.
2. Balslev A. N. A Study of Time in Indian Philosophy. Delhi, India: Motilal Banarsidass, 2009. 200 p.
3. Dreyfus G. Recognizing reality : Dharmakirti's philosophy and its Tibetan interpretations. Albany, NY, USA: State University of Ney York Press, 1997. 622 p.
4. Hopkins J. Mountain doctrine : Tibet's fundamental treatise on other-emptiness and the Buddha-matrix / Dol-bo-ba shay-rap-gyel-tsen : translated and introduced by Jeffrey Hopkins: edited by Kevin Vose. Ithaca, NY, USA : Snow Lion Publications, 1970. 853 p.
5. Henning E. Kalacakra and the Tibetan Calendar. New York, USA: American Institute of Buddhist Studies, 2007. 408 p.

О.С. Панкратова
аспірантка
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

SYMPATHY VS EMPATHY: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ І КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Основна мета дослідження: прослідкувати, у контексті культурно-історичного процесу, зміну значень понять Sympathy та Empathy, з огляду на

генезу та розвиток цих термінів. Робиться спроба обґрунтувати необхідність дослідження цієї проблематики у перспективі міждисциплінарного підходу (психології, нейробіології, антропології, філософії). І таким чином, розкрити можливості для філософської концептуалізації явищ та процесів, що розуміються під зазначеними термінами.

Ключові слова: *емпатія, симпатія, співчуття.*

Sympathy vs Empathy: Terminological and Conceptual Analysis

The paper analyzes changes in meanings of the concepts of Sympathy and Empathy in the context of cultural-historical process from origins to nowadays. The subject of this research requires a multidisciplinary approach which includes psychology, neurobiology, anthropology and philosophy. Thus, we are attempting to show the philosophical potentiality of conceptualization the phenomena and processes that we consider under the above-mentioned notions.

Key worlds: *Empathy, Sympathy, Compassion.*

Розвиток філософських дисциплін завжди був пов'язаний з розвитком і уточненням термінології. Формування філософських концепцій безпосередньо пов'язують з розрізненням термінів і побудовою термінологічної мережі. До таких термінологічних інновацій, що мають на меті окреслення нової сфери досліджень, і належать такі терміни як емпатія, симпатія, співчуття, співпереживання, співстраждання. Згадані вище поняття вживатимуться, переважно як споріднені та іноді взаємозамінні, що мають на меті позначити дуже близькі явища.

Таке термінологічне різноманіття властиве не лише українській мові. Дослідження цієї проблематики англійською, німецькою чи будь-якою іншою мовою буде виглядати схожим чином. Так, наприклад, англійській мові відповідають такі терміни: empathy, sympathy, compassion, pity.

Empathy визначатиметься як найзагальніший термін для досліджуваної тематики, оскільки саме вона набула широкого вжитку у сучасному дискурсі (як науковому, так і філософському). Однак цей термін лишається навантаженим неточностями, які виникли у процесі його утворення та використання. Окрім цього усі вищезгадані терміни часто-густо використовується у буденній мові, що також заважає його специфічному виокремленню. Через дещо довільне використан-

ня даної термінології, перекладачі не завжди чутливі до нюансів і відмінностей. Власне, для буденної мови не є помилкою перекладати Sympathy як близьке до «співчуття», а Empathy до «співстраждання» або «співпереживання». Проте, така термінологічна недиференційованість не може бути прийнятною для наукового дискурсу.

Розглянемо деякі зауваги, щодо терміну Sympathy. Ерік Шлісер (Eric Schliesser), редактор оксфордського словника Sympathy: A History («Симпатія: Історія»), у передмові до збірки висловив думку, що Sympathy – це концепція, яка дозволяє розпізнавати структурно виразні елементи соціальних практиках. Це пояснювальний концепт, який забувається та знову виникає, як бажання пошуку моделі тієї взаємопов'язаності при взаємодіях [1, с. 9]. Під термінами Sympathy або Empathy приховано явища, що є зв'язками та процесами, які уможливлюють соціальні практики.

Промовистою є та обставина, що за всю історію розвитку цього «класу понять» ми історично знаходимо його не за терміном (тобто назвою), а за визначенням. Контекст поняття поєднував у собі як соціальні, так і природні, навіть космологічні зв'язки. Наприклад, Епікур виокремлює два значення поняттю «sympathies». Перше пов'язане зі сприйняттям (зовнішній об'єкт викидає тонкий шар атомів, що створюють образ цих об'єктів в нас), а друге з природою душі (душа так само, як і інші тіла, створена з атомів, і це дозволяє бути їй частиною тіла) [1, с. 19]. Варто зазначити, що в цьому способі термінологічного опису передусім йдеться про констатацію реальних, цілком специфічних зв'язків. Але не всі погоджувалися з наявністю такого зв'язку, тому про такі здогадки на певний час забували. Звідси виникає багато непорозумінь та проблем. Що це за феномен, який не можна «вловити»? Тому іноді концепції Sympathy могли доходити аж до містичних трактувань.

Цікавим фактом є те, що, як зазначають укладники оксфордского словника, це поняття своїх визначених рис Sympathy набуває у Стоїцизмі. З'являється ідея Sympathy (разом з таким спорідненими ідеями як, Harmony (лад, узгодженість, співзвучність), Natural Friendship, Pity («співчуття» у плані жалю)) ще у Платона та Арістотеля. Також ці ідеї були перейняті та розвинуті незвичним чином у Плотіна, Плінія, Вергілія та Галена.

У контексті розвитку ідей Шотландського Просвітництва термін Sympathy набув окресленого філософського значення. Зокрема у

Девіда Г'юма та Адама Сміта у традиції моральної філософії (moral sense).

Але цей «клас понять» так би й не знайшов своїх уточнень та класифікації (навіть після інтересу психології у XIX–XX ст. до цього явища), якби не відкриття дзеркальних нейронів у 90-х роках XX ст. Саме після цієї події інтерес до цієї проблематики зростає.

Про складність тлумачення терміну «емпатія» свідчать останні дослідження. Так у статті «Empathy: A Review of the Concept» (Емпатія: перегляд поняття) автори наводять приклади 47 визначень «емпатії», зроблених нейробіологами, психологами та філософами. Всі ці визначення містять в собі опис схожих процесів дещо різними словами залежно від традиції. Для одних – це акт розуміння, який переважає акт переживання, інші роблять акцент на досвіді. Нейробіологи роблять акцент на відповіді та сприйнятті стану психіки іншою людиною. В деяких дефініціях навіть має місце апеляція до таких ціннісних показників, як повага, відповідальність та справедливість [2].

Співставляючи всі шляхи, що ведуть до створення терміну Empathy, зазначимо, що зазвичай перше згадування терміну Einfühlung нас відсилає до Теодора Ліпса. Дещо рідше загадують Роберта Вішера (Robert Vischer). Хоча саме Вішер у 1873 році вперше застосовує поняття Einfühlung (в-чування) до питань естетики. Автор утворює його від форми дієслова einfühlen («співпереживати», «вчувати»), що його використовував Герман Лотце, а ще раніше Йоганн-Готфрід Гердер. Свою багатозначність Einfühlung отримує одразу після його утворення.

Доробок Ліпса полягає у тому, що він застосовує Einfühlung до своєї естетичної теорії, як і Вішер, але додає 4 типи «в-чування», які можуть бути як позитивними так і негативними. Саме поняття Empathy було створене англо-американським психологом Едвардом Б.Тіченером, як відповідник німецькому терміну, що його застосовував Ліпс. Слід зазначити, що Ліпс не відмежовував «в-чування» від «симпатії», і міг використовувати дані концепти як синоніми. Цей момент переймає і Тіченер, що додало складності при подальших трансформаціях та переходах [1, с. 297] .

Навіть філософи, які не погоджувалися з конкретними експлікаціями Ліпса, знайшли поняття Empathy цікавим. У своїй статті для Стенфордської енциклопедії Карстен Штюбер (дослідник у галузях:

folk-психології, соціальної епістемології) стверджує: Ліпсове пояснення Empathy і його твердження, що Empathy слід розуміти як первинний спосіб для нашого сприйняття інших людей, як мислячих істот, перебувало у центрі уваги та вплинуло на філософів початку XX століття (Едіт Штайн, Макса Шелера, Едмунда Гусерля) [3].

Неможливо досліджувати Empathy лише з філософського погляду, оминаючи дослідження психологів. На перше місце за цитуванням виходить стаття американського соціального психолога Марка Девіса «Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach» («Вимірювання індивідуальних відмінностей в емпатії: докази багатофакторного підходу»), опублікована в 1983 році [4].

Це важливо відзначити, оскільки сучасний поділ феномену, що прихований під терміном Empathy, заснований на доробках поділу Девіса, їх існує багато інтерпретацій та видозмін. До основних структурних елементів Empathy (надалі просто «емпатія») належить (узагальнена схема): афективна або емоційна емпатія – стан залученості у чужі емоційні переживання наче у свої; когнітивна або раціональна емпатія – інтелектуальний процес, що дозволяє розуміти, як почувається та чи інша людина; фізична реакція – у цей тип найбільше задіяні «дзеркальні нейрони», моментальна реакція емоційного відображення (біль, сміх).

Термін Sympathy, у найпоширеніших версіях, відрізняється від «емпатії» тим, що не потребує того, що можна визначити як «відчувати те, що відчуває інший». Цей термін позначає наші власні почуття до чужого горя, а не віддзеркалення. «Співпереживання» та «співчуття» іноді додають як підвиди афективної емпатії, але іноді просто залишають для опису емоційних станів. Філософський дискурс у цій тематиці достатньо представлений соціальною епістемологією, феноменологією, філософією свідомості та деякими напрямами сучасної етики.

Зазначений вище структурний поділ створений переважно у царині психології та доповнений дослідженнями нейронаук і біології. Оскільки кожна окрема наука обмежена у можливостях узагальнення, можуть виникати спрощені шляхи пояснення етичних або естетичних почуттів біологічними факторами. Філософське осмислення наукових описів створює нові шляхи розуміння. Наприклад, Тімо Брейер (Thiemo Breyer) сучасний феноменолог, який займається про-

блемами антропології та філософії свідомості, визначає «емпатію», «симпатію» та «співчуття» як аспекти інтерсуб'єктивного досвіду [5]. Подібні інтерпретації закладають теоретичні засади для створення і розвитку міждисциплінарного дискурсу, де фокусом проблематики можуть стати внутрішні зв'язки між етикою, біологією, антропологією та соціальною філософією.

Використані джерела та література:

1. Schliesser, E. (Ed.). Sympathy: A History. Oxford: Oxford University Press. 2015.
2. Cuff B., Brown S. J., Taylor L., Howat D. Empathy: A Review of the Concept (2014). URL: http://emr.sagepub.com/content/early/2014/12/01/1754073914558466
3. Stueber K. Empathy. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: http://plato.stanford.edu/entries/empathy
4. Davis, M. H., 1983. Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. Journal of Personality and Social Psychology, 44(1), pp. 113–26.
5. Breyer T. Empathy, Sympathy, and Compassion. *The Routledge Handbook of Phenomenology of Emotion.* Szanto T., Landweer H. (Ed.). London/New York, 2019.

А.П. Пшенична
аспірантка, провідний інженер
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ РАДЯНСЬКОГО ТА ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ В УКРАЇНІ

Розглянуто підходи до вивчення історії філософії радянського та пострадянського періодів в Україні. Висвітлено специфіку добору підходів для вивчення історії філософії з урахуванням тієї соціально-політичної ситуації, у якій функціонувала філософія. Зроблено висновки щодо використання окремих підходів для комплексного вивчення філософії радянського і пострадянського періоду.

Ключові слова: *тоталітаризм, посттоталітарна ситуація, радянська філософія, пострадянська філософія, історико-філософські підходи.*

To the Question of the Study of the History of Philosophy of the Soviet and Post-Soviet Periods in Ukraine

The article considers approaches to the study of the history of philosophy of the Soviet and post-Soviet periods in Ukraine. The specifics of the selection of approaches depending on the political regime are highlighted. It was concluded that certain approaches were used for the comprehensive study of philosophy in the Soviet period. The specifics of the selection of approaches to the study of the history of philosophy, taking into account the socio-political situation in which philosophy functioned, are highlighted. It is concluded that the use of separate approaches for a comprehensive study of the philosophy of the Soviet and post-Soviet period.

Key words: *totalitarianism, post-totalitarianism, Soviet philosophy, post-Soviet philosophy, historical and philosophical approaches.*

З погляду пошуку шляхів подальшого розвитку пострадянських країн проблема переосмислення свого радянського минулого, зокрема історії філософії радянського періоду, стає дедалі актуальнішою. Добу існування СРСР називають по-різному, так само висувають різні позиції щодо розвитку філософської думки в СРСР. Одні вважають її добою лише нищення української інтелектуальної еліти, інші стверджують, що для філософії це був просто несприятливий період, коли тим не менше відбувався певний розвиток. Вирішення проблеми ускладнюється не лише через довготривале пригнічення національної пам’яті колишніх народів СРСР та морально-етичну проблематику самовизначеності окремої особистості, нав’язування ідеї колективізму та «співдружності народів», а також через проблему визначення принципів, підходів та методів, шляхом використання яких потрібно вивчати історію філософії радянської та пострадянської доби.

Ставлення до розвитку філософії на території України в часи СРСР є доволі неоднозначним. Можна виділити кілька напрямків у цій царині: одні автори повністю заперечують наявність та розвиток будь-якої філософії «як такої» у цей період, інші – стверджують, що тогочасна філософія була лише засобом ідеологічного впливу, засобом утвердження та просування ідей радянського марксизму, діалектичного та історичного матеріалізму; низка дослідників акцентують увагу у своїх роботах на формуванні та відродженні саме національної української філософії, поверненні філософії до ідей української культури.

Також існує підхід, згідно з яким про наявність або відсутність філософії в СРСР можна стверджувати через так звану концепцію наявності або відсутності авторитетних представників цієї галузі у зазначений період [2, с. 2–3]. Водночас, ці спроби, так чи інакше, зводяться до двох протилежних «таборів», у яких науковці або повністю заперечували наявність філософії в радянську добу, або визнавали існування філософії, водночас часто ідеалізуючи той період.

Існують й інші підходи до вивчення радянського минулого, до них можна віднести класифікацію, запропоновану Михайлом Мінаковим у своїй роботі «Невловима впливовість тоталітаризму: радянська філософія і сучасний інтелектуальний ландшафт», протиставляючи тих дослідників, які заперечують існування філософії у радянській період, і тих, хто визнає її існування. Зокрема автор поділяє останніх на:

«1) дослідники радянського тоталітаризму, які розглядають радянську філософію як один з його елементів, а отже вивчають цей феномен у рамках культурно-політичних студій;

2) пострадянські філософи, які пережили особистий досвід радянського філософування і намагаються прояснити його для себе та філософського загалу з погляду доктринальної філософії;

3) пострадянські історики філософії, які аналізують радянську філософію як феномен відбування філософії за радикально несприятливих обставин» [3, с. 210].

Однак, на мою думку, такий поділ є цікавим, але неповним. Крім того, заперечення існування філософії у Радянському Союзі виглядає радше спробою викреслення власного минулого, хай і не найкращого, що призведе до забуття цілої плеяди дослідників того періоду. Також варто звернути увагу, що в даному випадку вивчення радянської та пострадянської філософії розглядається у векторі тоталітаризму, тобто конкретного політичного режиму. Питання щодо способів дослідження філософії та ставлення до представників того періоду залишається відкритим. Згідно з розподілом Мінакова, все покоління молодих вчених має належати до 3 групи, тобто до пострадянських дослідників, що вивчають цей період, як етап розвитку філософії за радикально несприятливих умов. Виникає питання: чи можуть взагалі існувати абсолютно сприятливі умови для розвитку філософії? Сам М.Мінаков у своїй роботі зазначає: «Несприятливі умови для філософії були завше – і це частина формули її існування» [3, с. 209]. Р

Більш розгорнуту відповідь на це питання надав С.Йосипенко. Розглядаючи розвиток філософії у період тоталітарного та посттоталітарного режиму, дослідник наголошує на тому, що не існує певного політичного режиму, який був би абсолютно сприятливий або абсолютно не сприятливий для розвитку філософії: «Я не підтримую тезу про те, що філософія можлива лише в одному з політичних режимів чи що однин з режимів створює ідеальні умови для філософії або, навпаки, що при якомусь з режимів філософія взагалі неможлива. З моменту свого виникнення філософія можлива завжди і скрізь, але кожен політичний режим створює для своїх філософів власні умови, які є для них викликом, тому що ці умови філософи повинні об'єктивувати, тобто усвідомити межі залежності і свободу філософської діяльності за конкретного політичного режиму, а також сприймати цей політичний режим як особливий випадок зв'язку філософії з політикою» [5, с. 134–135].

1. Альтернативний щодо підходів вивчення філософії у радянську добу здійснили С.Йосипенко, О.Вдовіна та М.Симчич, серед них – персональні спогади сучасних філософів про радянське минуле.
2. Рефлексії над загальними умовами філософування.
3. Вивчення робіт радянського періоду, як наукової продукції.
4. Обробка архівних матеріалів як джерел.

Дослідники зазначають, що «Жоден з перерахованих способів не є самодостатнім, а об'єктивне історико-філософське дослідження радянського минулого (таке, яке застосовують до будь-якого іншого періоду історії філософії) вимагає поєднання цих підходів і виваженого застосування кожного з них» [4, с. 108].

Ще філософи радянського періоду дійшли думки, що історію філософії певного періоду варто розглядати не лише у її зв'зку з політикою (як цього вимагала марксистська теорія), а більш широко. Тож цікавими стають шляхи, якими відбувався перехід від тематики загальних досліджень діалектичного та історичного матеріалізму до теми історії філософії України та української культури. Так, Мирослав Попович – колишній директор Інституту філософії, завідувач відділу логіки та методології науки Інституту філософії АН України, дуже цікаво аргументував причини свого звернення до ідей української філософії та культури: «Я на цьому звихнувся, дійшов до психоаналізу і покинув чисто логічну проблематику, і пішов на глибинну семантику, і так далі, і врешті на такі паралелі між граматикою, між відображенням людського єства в психології, психоана-

лізі і спільно це із міфологією. Виявляється, що структури людські — є такі константи, які повторюються у всіх нас і повторюються і в глибині віків... є культура плачу і культура сміху...» [1]. Формування філософської культури певного народу або нації М.Попович розглядає не як окрему систему, що розвивається незалежно від інших сфер, а комплексно, через призму взаємовпливів культур, міфологічних уявлень, релігійних вірувань та мовних відмінностей, впливу різних етнічних культур, запозичення різних лінгвістичних структур. Науковець також згадує про неоднорідність сучасного населення України та вплив цієї неоднорідності на культурний розвиток. Темі формування національної культури присвячені також інші роботи Поповича, зокрема, велика увага приділена здатності побудови логічних умовиводів та рівню культури й аналізу рівня лінгвістики певного народу.

Таким чином, питання формування історії української культури в період СРСР варто розглядати комплексно, де філософія виступає не лише як інструмент впливу радянської ідеології та диктатури, а й як фундамент для подальшого розвитку ідей національної філософії.

Отже, з вищезгаданого видно, що існують різні підходи до вивчення історії філософії, а різні дослідники дотримуються різних позицій залежно від того, до яких підходів тяжіють. Відтак ми доходимо висновку, що коло підходів і методів вивчення виявляється досить широким, матеріали потребують подальшого ретельного вивчення, яке наразі здається неможливим без комплексного використання різних підходів.

Використані джерела та література:

1. Попович М. Інтерв'ю Мирослава Поповича kmbs. Щорічна конференція викладачів kmbs. 2014. URL: https://www.youtube.com/watch?v=IJ6Ig2Bvcpw
2. Немцев М. Ю. Философия в СССР как предмет и тема истории философии. ИДЕИ И ИДЕАЛЫ. 2010. №4(6), т2. С. 2–18.
3. Мінаков М. Невловима впливовість тоталітаризму: радянська філософія і сучасний інтелектуальний ландшафт. *Україна модерна*. 2009. №3. С. 207–227.
4. Йосипенко С. Історія філософії України як галузь наукового дослідження і академічна дисципліна в 1950–2000 роках / С. Йосипенко, О. Вдовина, М. Симчич. Sententiae. 2011. №2. С. 108–119.
5. Yosypenko S. Philosophy and Post-Totalitarian Practices. Future Human Image. 2018. №9. С. 134–144.

О.О. Чистотіна
аспірантка
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

ГОВІР ПОДІЇ В ЗУСИЛЛЯХ ВІРНОСТІ

Тези присвячені проблемі, що знаходиться на перетині філософії події, філософії мови і філософії суб'єкта: специфіці мовлення суб'єкта, вірного події. Розглядаються окремі аспекти філософії події Алена Бадью, зокрема його «етика істин» і проблема «неіменованого». Задану Бадью «мову суб'єктивної ситуації», яка уможливлює істину, пропонується доповнити поняттям «говору» як мовлення суб'єкта вірності. Розглядається питання про специфіку цього мовлення.

Ключові слова: *подія, суб'єкт, говір, мова-суб'єкт, вірність.*

Event's Patois in Fidelity's Efforts

This thesis is devoted to the problem at the junction of the philosophy of event, the philosophy of language and the philosophy of subject: the specifics of the true-to-the-event subject's speech. Some aspects of Alain Badiou's philosophy of event are considered, in particular his "ethics of truths" and the problem of the "unnamable". It is proposed to amend the "language of subjective situation" given by Badiou, which enables truth, to be supplemented by the notion of "patois" as the speech of the subject of fidelity. The question of the specifics of this speech is considered as well.

Key words: *event, subject, patois, subject-language, fidelity.*

Подія / мова / суб'єкт: взаємне накладання цих тем утворює широку гаму сучасного філософування. Серед різних шляхів і традицій осмислення події («das Ereignis», «l'événement», «событие») важливе місце займає філософія події Алена Бадью. Філософський проект Бадью з його «етикою істин» вибудовується навколо «події» через засадниче поняття вірності [1, 2, 3] – вірність є умовою становлення суб'єктом, умовою настання події і умовою самої можливості істини. Саме вірність вимагає неможливого у ситуації нерозв'язного протиріччя (Бадью пише про «нездоланну й, по суті, онтологічну невідповідність між післяподієвою вірністю і нормальним плином життя» [1, с. 126]): істина неодмінно має бути розділена – але, водночас, істина не комунікується. Вірність змушує чинити спротив всім наявним дис-

курсам у побудові власної траєкторії вірності. Бадью пише про *мову* суб'єктивної ситуації (мову-суб'єкт), яка уможливлює вписування істини [1, с. 154]; *мовлення* носія вірності, який входить у конструювання суб'єкта, ми пропонуємо позначити як «говір».

«Суб'єкт» у розумінні Бадью не співпадає із психологічним суб'єктом (завжди постає у надлишку до нього), він також не ідентичний ані рефлексивному суб'єкту Декарта, ані трансцендентальному суб'єкту Канта: це локальний фрагмент процедури істини. На прикладах родових процедур Бадью вказує: суб'єктом є не художник, революціонер чи закоханий – а картина, організація чи пара. Цей суб'єкт твориться мовою – однак вона опиняється перед нерозв'язністю вимог вірності.

«Істину як таку ніколи неможливо передати в комунікації» [1, с. 141], «входження у конструювання суб'єкта істини може бути лише тим, що *відбувається з вами*» [1, с. 123], – переконує Бадью, протиставляючи свою етику істин («етику реального») «етиці комунікацій», і задає ключове для його теорії розрізнення між мовою об'єктивної ситуації (мова опіній) і мовою суб'єктивної ситуації (мова-суб'єкт). Мова об'єктивної ситуації вимагає «прагматичного іменування» всіх елементів ситуації з метою уможливлення обміну опініями про них. Опінії знаходяться «по той бік» від істини і хиби: не маючи жодної істини, вони водночас не спроможні і на хиби – їх єдиною суттю є комунікація. Мова об'єктивної ситуації здатна поіменувати будь-що: кожен елемент ситуації може бути поіменований з певної практичної позиції – тож для опіній немає неіменованого, комунікувати можливо про все.

Мова суб'єктивної ситуації передбачає не просто пере-іменування, а випробування кожного елемента згідно з істиною подієвого доповнення. Те, що належить процесу істини, не комунікується, – «для всього, що стосується істин, необхідна зустріч» [1, с. 123]. Будь-який доступ до реального, – в цьому Бадью посилається на Жака Лакана, – можливий лише в регістрі зустрічі. Окрім іменування ситуйованої порожнечі попередньої ситуації, істина здійснює вторгнення в поіменований простір, трансформує коди комунікації («*так* уже неможливо говорити і думати»), змінює імена елементів і задає новий словник опіній (який при цьому не стає *істинним*, лише *іншим*). Однак мова-суб'єкт не може іменувати всі елементи ситуації: на думку Бадью,

«має бути принаймні якийсь один реальний елемент, одна множинність у ситуації, яка залишилась би неприступною для істинностних іменувань і була б віддана тільки опініям, тільки мові ситуації» [1, с. 158].

Ця точка, яку істина не може здолати – «неіменоване істини» – не є випадковим елементом, радше навпаки: саме найголовніший елемент, безпосередньо пов'язаний з істиною цієї події, і має бути відданий лише опініям, бо його здоланість іменуванням означала б форсування неіменованого і абсолютизацію могутності істини (саме так Бадью визначає одну із трьох форм Зла). Те, що Бадью вимагає залишити виключно для мови опіній, видається найбільш важливим в події (зокрема, сексуальна насолода як така в любовній події чи спільнота в події політичній). І попри це – саме ці точки мають залишитись нездоланими, аби запобігти катастрофі тотальної поіменованості («Добро залишається Добром, поки не претендує на те, щоб зробити весь світ добрим») [1, с. 157]. Етика істин вимагає, «щоб могутність істини була водночас і слабкістю» [1, с. 157] – тож саме найвразливіші імена мають залишатися беззахисними перед мовою опіній і водночас нездоланими мовою суб'єктивної ситуації.

У зусиллях вірності говір події опиняється перед неіменованим як перед нерозв'язним протиріччям. Він не може назвати *це* – саме через вірність: не можна назвати, не знищивши чи не спотворивши. Цей спротив іменуванню впізнаємо у «Фрагментах мови закоханого» Ролана Барта: «атопія опирається опису, визначенню, узагалі мові, яка є майя, класифікація Імен (Провин). Своєю атопічністю Інший примушує мову тремтіти: не можна говорити про нього, будь-яка ознака видається безнадійно фальшивою, обтяжливо безтактною; Інший не надається до класифікації» [4, с. 18]. Називання як нищення, класифікація як нівелювання – «вірне» іменування постає зрадою. І водночас говір не може не іменувати *це* – адже «фундаментальна онтологічна характеристика події полягає в тому, щоб вписувати, іменувати ситуйовану порожнечу того, для чого вона становить подію» [1, с. 140]. Нерозв'язні вимоги вірності визначають протирічний характер говору події: він не може сказати – і не може не говорити.

Говір затинається перед неіменованим – у всіх трьох сенсах «затинання»: по-перше, це зупинка, переривання дії чи розмови – безупинний потік мовлення переривається перед неіменованим; по-друге,

це вперте наполягання – не долаючи, все ж не полишаються спроби мовленнєво здолати неіменоване; по-третє, це спотикання – неіменоване є «каменем спотикання» на шляху до тотальної могутності істини. Говором рухає бажання: мовлення носія вірності, який входить у конструювання суб'єкта, нездоланно прагне висловитись і повсякчас відкладає іменування, тим самим підтримуючи тривання коментування. Говір хвилюється і хвилює неіменованим, він повсякчас переривається і повертається до того самого.

Говір події в зусиллях вірності обертається навколо неіменованого. Не *сказати*, а *говорити* – так довжиться тривання несказа(н)ного іменування. Етика істин вимагає тривати в перериванні і робити все можливе, щоб підтримати тривання того, що перевищило твоє тривання [1, с. 119] – і саме це робить говір у своїх зусиллях вірності.

Використані джерела та література:

1. Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла. Київ: Комубук, 2016. 192 с.
2. Бадью А, Тарби Ф. Философия и событие. Беседы с кратким введением в философию Алена Бадью. Москва: Институт Общегуманитарных Исследований, 2013. 192 с.
3. Бадью А. Манифест философии. Санкт-Петербург: Machina, 2012. 190 с.
4. Барт Р. Фрагменти мови закоханого. Львів: Бібліотека журналу «Ї», 2006. 283 с.

О.В. Коханевич
здобувач ступеня к.філос.н.
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки

ПРОБЛЕМА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ МЕДІА

Зроблено спробу розглянути проблему впливу сучасних медіа на інтелектуальну незалежність людини. Встановлено, що їхнє функціонування сьогодні значною мірою побудоване на застосуванні різних емоційно-маніпулятивних практик, спрямованих на порушення імпульсивного контролю людини щодо користування медіа-гаджетами. Висвітлено негативні

наслідки дії цифрових технологій на інтелектуальну та емоційну сферу її життя.
Ключові слова: *медіа, Інтернет, соціальні мережі, залежність.*

The Problem of Human Intellectual Independence in the Context of the Development of Modern Media

The article is an attempt is made to consider the problem of the influence of modern media on human intellectual independence. It has been established that their functioning today is largely based on the application of various emotionally manipulative practices aimed at violating the impulsive control of the individual over the use of media gadgets. The negative consequences of digital technologies on the intellectual and emotional sphere of its life was highlighted.
Key words: *media, Internet, social media, independence.*

Нині мобільно-онлайнове середовище медіа є частиною життя людини. Активному розвиткові сучасної цифрової індустрії сприяють створені медіа-корпораціями різні емоційно-маніпулятивні практики, спрямовані на порушення її імпульсного контролю щодо користування медіа-гаджетами. Крім того, сформована сьогодні надмірна захопленість медіа-технологіями зумовлює зміну когнітивних здатностей та інтелектуальних звичок сучасної людини.

У науковій думці проблема впливу мережевих та соціальних технологій на її інтелектуальну діяльність (зміну роботи мислення, пам’яті, ступеня концентрації уваги) значною мірою розглядається у працях: Дж.Ворган, Н.Карра, Т.Клінгберга, А.Курпатова, К.Ньюпорта, Е.Парізер, В.Пауерса, Г.Смолла, Д.Соловйова, Дж.Фрімена, Ф.Фоєра, М.Шпітцера та ін. Утім, у ній недостатньо висвітленим залишається питання негативного впливу сучасних медіа на інтелектуальну свободу людини.

Сьогодні цифрові технології – це важливі засоби у функціонуванні «економіки уваги», для якої глядач відео і читач інформації є лише продуктом (товаром), а не вільним споживачем медіа-контенту. У ній монетизація бізнес-моделей полягає в тому, що сайти комерційних компаній відстежують наші перегляди в мережі і продають інформацію про них рекламодавцям. Головною цінністю сучасної «медіа-індустрії свідомості» (Г.-М.Енценсбергер) є час і увага користувача, адже вони – джерело прибутку в ній. Сьогодні боротьба за нього ак-

тивно ведеться не лише з іншими конкурентами, а й із фізіологічними потребами людини, сном зокрема. Діяльність всієї «медіа-індустрії свідомості», починаючи від корпорацій цифрових технологій і закінчуючи підприємствами з виробництва смартфонів, побудована на методах промислової психології, які спрямовані на психоексплуатацію людської природи (формування у неї залежності від медіа-гаджетів). Про успішність досягнення цієї мети свідчать дані, наведені у праці Д.Соловйова, які стверджують, що ми в середньому 150 раз на день [1, с. 9] (згідно англійських досліджень, 221) [2] дивимось на екран телефону, навіть в тих випадках, коли на нього не надходить жодних повідомлень [1, с. 9]. Число наших дотиків до останнього щодня нараховує більше 2000 [2]. Як правило, причиною цього є соціальні мережі, побудовані також на використанні різних емоційно-маніпулятивних практик. Основними механізмами формування користувацької залежності в них є: дофамінові петлі (передбачають постійну самостимуляцію через миттєве задоволення бажань пошуку задоволення), функції зворотного зв'язку та соціальної валідації. Водночас для подолання цього негативного явища у Норвегії було розроблено «Шкалу наркоманії Facebook».

Утім, варто наголосити, що сьогодні залежність виникає не від самих пристроїв, а від убудованих у них мобільних додатків, призначених для «дезорганізації волі» людини (Є.Іллуз). Д.Соловйов виділяє в неї такі порушення психологічного стану: FOMO (звичка безкінечного перевіряння оновлення в Twitter, Instagram, Facebook, викликана страхом пропустити цікаві події із життя інших); Facebook-душі – читання людиною новинної стрічки Facebook відразу після ранкового пробудження; Facebook-хвилина (Facebook minute) – невизначений період часу, проведений нею в Facebook, початково запланований лише для перевірки нових повідомлень [1, с. 112, 77, 83]. Так, у сучасній медіакультурі для позначення людини, яка постійно перевіряє Інтернет-сервіси, соціальні платформи та їхні месенджери був уведений термін «*constant checker*» («постійний контролер»). Цей стан її розуму американський соціолог Д.Ґоулман називає «немає на місці»/«мені нецікаво те, що відбувається тут і зараз [3], а А.С.К.Пенг – «таким, що блукає».

Водночас, залежність від технологій істотно змінює нашу емоційну сферу, інтелектуальні звички та когнітивні здатності. Так,

сучасні цифрові медіа з їхніми зоровими образами призводять до скасування в людині навичок аналітичного та системного мислення (вміння знаходити та зіставляти факти, будувати логічні висновки і формувати на їх основі власні судження). Крім того, пристосування до нових технологій змінює основні механізми функціонування людського мозку. Свого часу американським неврологом М.Рейчелом було визначено такі головні режими його роботи: «центральна виконавча мережа (відповідає за споживання інформації), мережа виявлення (працює під час розбирання та розгляду чогось), дефолт-система мозку (відповідає за безпосередній процес мислення, під час якого приходять найцікавіші рішення та ідеї)» [цитується за: 4]. Утім, сучасна захопленість гаджетами перешкоджає вільному блуканню думок. Більшість з них не виникають самостійно, а вимушено, є відповіддю, реакцією на інформацію з мережі. Тому сьогодні для людини вкрай важливим є стан відкритого розуму («нескасованої модальності зримого»), який уможливлює екзистенціальний творчий пошук та появу таких романів, як «Улісс» Дж.Джойса [1, с. 70].

Крім того, як відзначає А.Курпатов, американською дослідницею Е.Чен було встановлено, що постійне споживання інформації із мережі призводить до пригнічення дефолт-системи людини. Через непотрапляння в зону мислення енергії її мозок впадає в сплячку, адже в ньому працюють лише центри, які відповідають за короткострокову пам'ять та прийняття швидких рішень, при цьому залишаються незадіяними ті зони, які уможливлюють глибоке і повільне обмірковування складних проблем. Крім того, для включення і вирішення певних завдань дефолт-система потребує певну кількість часу. Це як мінімум 23 хвилини. Втім, дослідження 2016 р. показало, що сучасна людина навіть не спроможна запустити процес мислення, адже відволікається на телефон кожні 15 хвилин. Що стосується дітей, то ситуація тут має набагато серйозніший характер, оскільки практично 60–70% свого часу підлітки проводять онлайн. Як наслідок їхній сервер мислення впадає в сплячку, або повністю не формується [4]. Вони втрачають здатність до навчання, тривалої інтелектуальної діяльності; вміння ставити перед собою цілі та досягати їх. Таким чином, нові умови ринкової економіки перетворили сучасні медіа на потужний інструмент психоексплуатації людської свідомо-

сті, засіб деорганізації волі людини. Крім того, сформована сучасними цифровими технологіями, залежність зумовлює ряд негативних наслідків для її інтелектуальної та емоційної сфери, вирішення яких сьогодні тісно пов'язано з такими поняттями, як «цифрова грамотність» та «цифрова гігієна».

Використані джерела та література:

1. Соловьев Д. Цифровой словарь: Как интернет и гаджеты меняют нас. 2016. 160 с. URL: http://digitalvocabulary.ru/
2. Ibekwe D. Constant use of smartphones isn't good for our health – TV doctor Rangan Chatterjee explains how to reduce negative effects. *Business Insider UK*. URL: https://amp.businessinsider.com/smartphones-health-cortisol-stress-rangan-chatterjee-4-pillar-plan-2018-1
3. Гоулман Д. Фокус. О внимании, рассеянности и жизненном успехе: монографія. Москва: Corpus, 2015. 384 с.
4. Ободянская В. Вы глупеете, когда рядом есть телефон: психотерапевт Андрей Курпатов о том, как бороться с цифровым аутизмом. *MC.today*. URL: https://mc.today/vy-glupeete-kogda-ryadom-est-telefon-psihoterapevt-andrej-kurpatov-o-tom-kak-borotsya-s-tsifrovym-autizmom/

М.О. Малецька
магістрантка
Київський університет імені Бориса Грінченка

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВІДЕОГРИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ В СУЧАСНОМУ ДИСКУРСІ ФІЛОСОФІЇ ГРИ

У тезах розкриваються основні положення, підходи та особливості феноменології відеогри у сучасному науковому дискурсі філософії гри. Проаналізовано підходи, що фокусуються на: 1) структурі гри, 2) її технічних особливостях, 3) взаємодії гравця та гри. Зроблено висновок, що феноменологія відеогри зосереджує увагу на тих особливостях відеогри, які роблять її відмінною від гри як такої – технічних аспектах, специфічній формі взаємодії з гравцем.

Ключові слова: *гра, відеогра, філософія гри, феноменологія відеогри, людологія.*

The Phenomenology of Videogame: Main Approaches and Features in the Modern Discourse of Game Philosophy

In these theses, main aspects, approaches and features of the phenomenology of videogames in contemporary discourse of philosophy of the game are revealed. Approaches focusing on 1) the structure of game, 2) its technical features, 3) interaction between player and game have been analyzed. It is concluded that the phenomenology of videogame focuses on those features of videogame that make It different from the game in general: technical aspects, a specific form of interaction with the player.

Key words: *game, videogame, videogame philosophy, phenomenology of videogame, ludology.*

Світ на початку нового тисячоліття характеризується виникненням нових типів соціальних відносин. Це породжує нові феномени соціального життя та соціальної взаємодії. Проблема полягає в тому, що більшість нових феноменів, що виникли у сучасному світі, досі не мають повноцінних дефініцій, а їхній вплив на інші явища залишається до кінця не визначеним. Одним з таких нових феноменів сучасної соціальної реальності постають відеоігри. У світовому науковому дискурсі вивчення відеоігор та ігор в цілому виокремилося в особливий напрямок під назвою «game studies» – науку про ігри, акт гри та культуру, що формується іграми та їх оточує. Вітчизняний науковий дискурс щодо «game studies» демонструє неоднозначність підходів і оцінок щодо аналізу феномену відеогри. Окрім значної кількості досліджень (частіше психолого-педагогічного спрямування), присвячених потенційній небезпеці, у доробку українських науковців відеоігри фігурують як засіб навчання, моделювання тих чи інших ситуацій, рідше виступають предметом комплексних наукових, зокрема філософських, розвідок [1, с. 123–135].

Однією з галузей дослідження «game studies» постає феноменологія відеогри. Феноменологія – це сукупність знань щодо взаємозв’язків між різними спостережуваними явищами (феноменами). Вона спрямована на розуміння самої логіки, сутнісної структури явищ та важливих аспектів їх існування [2, с. 483]. Відеоігри є особливо цікавими для феноменологічного аналізу, адже від інших медіа вони відрізняються особливою роллю суб’єкта, що є не просто пасивним спостерігачем, а задіяний в ігровому процесі як актор та «спів-автор»

світу гри. *Мета поданих тез* – розкрити основні положення, підходи та особливості феноменології відеогри у сучасному науковому дискурсі філософії гри.

У світовому науковому дискурсі досі не існує усталеної дефініції відеогри. У наявних визначеннях можна виокремити спільні риси, які дозволяють говорити про особливий феномен, відмінний від гри як такої. Однак, спільним фундаментом для дефініювання відеогри стає саме поняття «гра» [1]. Саме тому, на нашу думку, дослідження феноменології відеогри потрібно починати з розуміння феномену гри як такого.

У філософському, культурологічному та психолого-педагогічному дискурсі феномен гри розглядався з різних точок зору. Уважається, що долучення гри до предметного простору філософського знання закладено німецькими філософами Іммануїлом Кантом та Фрідріхом Шіллером, які звернули увагу на подібність між грою і художньою діяльністю. Саме І.Канту було властиве розуміння гри як особливого вільного душевного стану й форми вільного часу.

У такому розумінні гри близькими до поглядів Канта були позиції К.Гроса й Ф.Шіллера, що поєднали розуміння гри й естетики. Так, Ф.Шіллер пов'язував гру з насолодою, вільним проявом надлишку сил, а Г.Спенсер убачав походження гри з внутрішньої потреби в діяльності як форми вправляння, зміцнення і розвитку спадкових форм поведінки [3, с. 176].

Однією з найбільш відомих та фундаментальних у філософії гри вважається праця голландського філософа та історика культури Йогана Гейзинги «Homo ludens». В ній він описує гру як соціокультурний феномен та наводить наступні визначальні риси гри: першою рисою є свобода участі у грі, участь у «вільний час»; друга риса – те, що гра є відступом від «реального» життя в окрему сферу діяльності, вона не стосується «звичайного», «повсякденного»; третьою рисою є обмеженість в часі, можливість «завершення гри». Й.Гейзинга зазначає, що формою гри є майже будь-яка людська діяльність – у тому числі спорт, політика та навіть, хоча й у незначному обсязі, наука [3, с. 177].

Сучасні дослідники відеоігор багато в чому апелюють до Гейзинги. Поділ ігор на основні категорії «ludus» та «paidia», що сформулював Роже Кайуа, французький філософ та соціолог, послідовник Й.

Гейзинги, заклав фундамент для формування «людології» - галузі, що досліджує структуру гри та геймплей, на відміну від дослідження гри як наративу або гри як форми медіа. Іноді людологію ототожнюють з «game studies» як такими. Людологія постає однією з форм феноменології відеогри, адже зосереджується на структурі та внутрішніх сутнісних взаємозв'язках між різними складовими комплексного феномену відеогри.

Питанням феноменологічного аналізу відеогри займався один з визначних дослідників у сфері «game studies» Ян Богост. Він зазначає складність відеоігор у порівнянні з іншими феноменами сучасності, такими, як кінематограф або настільні ігри. Феноменальні аспекти відеоігор, такі, як зображення, звуки, кнопки контроллера та вібруючі двигуни – всі вони викликають певну реакцію у гравця, котрий певним чином збирає цю інформацію в дію, реакцію та сенс. Сприйняття відеоігор, таким чином, відрізняється від сприйняття інших медіа. Окрім «традиційних» феноменологічних питань, важливим аспектом феноменології відеогри є наявність та діяльність ігрової спільноти. Те, яким чином учасники розуміють та формують цю спільноту, також відрізняється від формування спільнот навколо інших форм медіа. Наприклад, сприйняття людини-гравця іншими через аватар у відеогрі можна вважати рівною мірою феноменологічною та епістемологічною проблемою. Я.Богост пропонує два шляхи дослідження феномену відеогри: 1) класичний аналіз складових відеогри та зв'язків між ними і 2) метод, який він називає, за Г.Харманом, «теслярством», та в якому пропонує більш технічне дослідження відеогри як складної системи об'єктів [4]. Загалом, Я.Богост багато уваги приділяє технічній стороні функціонування відеоігор та набагато менше – іншим виявам цього феномену.

Цікавою з феноменологічної точки зору постає позиція російського дослідника Олексія Сергійовича Саліна. Він зазначає, що те, чим гра є сама собою, мало що може сказати нам у порівнянні з тим, чим вона постає в процесі взаємодії. Тому більш цікавим є те, чим гра є для нас. Проект феноменології, який пропонує О.С.Салін, являє собою дослідження відчуття, досвіду гравця. Завданням, таким чином, постає опис різних форм конфігурації внутрішньої та зовнішньої форми ігрової чуттєвості. Певним кордоном між гравцем та світом гри дослідник називає аватар гравця. Саме аватар, не важливо, чи

існує він як візуально оформлений ігровий персонаж, чи це просто певна точка, з якої гравець спостерігає за грою, є областю медіації, що одночасно належить і гравцю, і грі. Дослідження цієї області також постає важливою частиною феноменології відеогри [5]. Підхід, запропонований О.С.Саліним, відмінний від продемонстрованого Я.Богостом у тому, що акцент тут зміщується з аналізу відеогри та її структури – технічної або загальної – на перетин реального та віртуального, область взаємодії гри та гравця.

Феноменологічні підходи можна знайти не лише у дослідженні феномену відеогри в цілому, а й в аналізі окремих аспектів цього явища. Прикладом постає класифікація ігор, де відеоігри згруповані відповідно до жанрів або технічних якостей. Більш того, в той час як жанрова класифікація окремо описує контент гри (наприклад, «пригодницька гра»), а технічна класифікація стосується технічного базису (наприклад, «аркада»), феноменологічні описи фокусуються на медіальній формі зображення гри або на формі можливої взаємодії всередині неї [2, с. 484]. Такий підхід до класифікації відеоігор є більш гнучким, адже дозволяє повноцінно аналізувати ігри, що належать до кількох несуміжних жанрів або відносяться до невеликих категорій, що виокремлюються з загальноприйнятої жанрової системи.

Підсумовуючи, варто зазначити, що феноменологія відеогри зосереджує увагу на тих особливостях відеогри, що роблять її відмінною від гри як такої – технічних аспектах, специфічній формі взаємодії з гравцем. Феноменологія відеогри – це новий напрямок досліджень гри в рамках «game studies», який щойно розпочинає своє становлення в рамках вітчизняного наукового дискурсу. Ґрунтовні дослідження в цій галузі важливі для більш повного розуміння феномену відеогри в системі сучасних соціокультурних явищ та побудови повноцінної методології дослідження відеоігор.

Використані джерела та література:

1. Horban O., Martych R., Maletska M. Phenomenon of Videogame Culture in Modern Society. *Studia Warmińskie*. 2019. 56. P. 123–135. DOI: https://doi.org/10.31648/sw.4314
2. Encyclopedia of Video Games: The Culture, Technology, and Art of Gaming / Ed. By Mark J. P. Wolf. Santa Barbara, CA : Greenwood, 2012. 366 p.

3. Литвиненко С. Феноменологія гри та ігрової діяльності: сучасні підходи. *Освітній простір України*. 2019. № 16. С. 174–181. DOI: https://doi.org/10.15330/esu.16.174-181
4. Bogost I. The Phenomenology of Video Games.*Conference Proceedings of thePhilosophy of Computer Games Conference* / ed. by Stephan Günzel, Michael Liebe, Dieter Mersh, Potsdam : Potsdam University Press, 2008. P. 22–43.
5. Салин А.С. Феноменология видеоигр как проект. *Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2015»* / Отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов. Москва: МАКС Пресс, 2015. С. 1-2. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2015/data/7013/uid2154_report.pdf

СЕКЦІЯ ПРАВА

Г.І. Балюк
член-кор. НАПрН України, д.ю.н., професор
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ю.Л. Власенко
к.ю.н., доцент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Т.А. Шараєвська
к.ю.н., доцент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЕКОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Розглянуто питання правового регулювання форм і методів державного управління у сфері екології в Україні. Визначено, що до основних форм такого управління належать: політична, правотворча, правозастосовна, правозабезпечувальна, договірна, організаційна, інформаційна, ідеологічна, економічна. Наведено класифікацію методів охорони навколишнього природного середовища, які зведені в три групи: нефіскальні методи; методи, які пов'язані з державними доходами; методи, що вимагають державних витрат.
Ключові слова: *управління у сфері екології; форми і методи державного управління; екологічне право; навколишнє природне середовище.*

Legal Regulation of Forms and Methods of Public Administration in the Field of Ecology in Ukraine

The article reviewed issues of legal regulation of forms and methods of public administration in the field of ecology in Ukraine. It is determined that the main forms of such regulation include: political, lawmaking, law enforcement, contractual, organizational, informational, ideological and economic. Created the classification of environmental protection methods, which are set in three groups: non-fiscal methods; methods that are related to government revenues; methods that require government spending.

Key words: *management in the field of ecology; forms and methods of public administration; environmental law; environment.*

Системи управління природоохоронною діяльністю, діяльністю в сфері регулювання використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки різних країн розвивалися під впливом історичних, політичних, етнокультурних та інших факторів, що зумовило їх значну різноманітність. Аналіз світового досвіду, а також вивчення пропозицій щодо розвитку механізму управління охороною навколишнім природним середовищем дають змогу звести ці системи до трьох основних: адміністративного регулювання, економічного регулювання та ринкових відносин у сфері екології.

На сьогодні в Україні сформована достатня нормативно-правова база в царині управління природокористуванням, охороною довкілля та забезпеченням екологічної безпеки. Сюди, зокрема, належать: Конституція України, закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» від 6 вересня 2005 р., поресурсові кодекси і закони, Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р., закони України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р., «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20 березня 2018 р. та багато інших. Проте для України з метою здійснення ефективнішого управління в сфері охорони довкілля є велика потреба у запозиченні зарубіжного досвіду, до якого ми пропонуємо звернутися.

Механізм управління в сфері охорони довкілля виник зокрема у країнах Європи і США, наприкінці минулого століття й сьогодні продовжує удосконалюватися. Зазначимо, що складовими такого механізму є: по-перше, правове забезпечення; по-друге, еколого-адміністративне управління і регулювання; по-третє, еколого-економічні методи управління якістю стану навколишнього природного середовища. Зазначимо також, що існують різні моделі зазначеного вище механізму, які є специфічними, зокрема для країн Західної Європи. Починаючи з 1973 року, створюються спеціальні програми охорони природи. На рівні ЄС визначаються цілі, розробляються принципи і основи законодавчих актів у сфері охорони природи, а в подальшому їх кожна країна-член впроваджує самостійно, спираючись на існуючі традиції і досвід [1].

До основних форм державного управління в сфері екології належать:

1) політична форма – визначення основних напрямів екологічної політики, проведення єдиної науково-технічної політики з питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, а також розробка міждержавних, державних та регіональних екологічних проблем;

2) правотворча форма – прийняття кодексів, законів, указів постанов;

3) правозастосовна форма – комплексне управління у сфері охорони навколишнього природного середовища в Україні; координація діяльності міністерств, відомств, підприємств, установ та організацій в даній сфері, створення та забезпечення роботи державної служби нагляду за станом навколишнього природного середовища, утвердження нормативів, правил участі в розробці стандартів по регулюванню використання природних ресурсів та охороні навколишнього природного середовища від забруднень та інших зовнішніх впливів; видача дозволів на захоронення (складування) промислових, комунально-побутових та інших відходів, викиди, скиди забруднюючих речовин в оточуюче середовище, використання природних ресурсів у відповідності до законодавства України; управління природно-заповідним фондом України, організація природно-заповідної справи; координація робіт інших спеціально уповноважених на те органів державного управління в сфері охорони навколишнього природного середовища;

4) правозабезпечувальна форма – державний контроль за використанням та охороною земель, надр, поверхневих та підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, природних ресурсів, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України, а також за дотриманням норм екологічної безпеки; здійснення оцінки впливу на навколишнє природне середовище; обмеження чи призупинення діяльності підприємств та інших суб'єктів, незалежно від форм власності чи підпорядкованості, якщо їх експлуатація здійснюється з порушенням природоохоронного законодавства, ліцензій на використання природних ресурсів з переривванням лімітів викидів і скидів забруднюючих речовин; пред'явлення позовів про відшкодування шкоди, спричиненої внаслідок по-

рушення природоохоронного законодавства; складання протоколів та розгляд справ про адміністративні правопорушення в сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів;

5) договірна форма – здійснення міжнародного співробітництва на основі договорів у сфері охорони навколишнього природного середовища; узагальнення та розповсюдження міжнародного досвіду, забезпечення виконання зобов'язань України у відповідності до міжнародних договорів України в сфері охорони навколишнього природного середовища;

6) організаційна форма – організація моніторингу навколишнього природного середовища, планування;

7) інформаційна форма – отримання від міністерств, відомств, підприємств, установ та організацій екологічної інформації; забезпечення екологічною інформацією населення; облік та оцінка природних ресурсів, ведення державних кадастрів природних ресурсів;

8) ідеологічна форма – участь в організації системи всезагального, безперервного екологічного виховання та освіти; підготовка кадрів;

9) економічна форма – набір економічних важелів та інструментів, що складаються із плати за природокористування та за забруднення навколишнього природного середовища, штрафних санкцій, системи економічних компенсацій, прогресивних податків, кредитних пільг, заохочувальних заходів та страхування в охороні навколишнього середовища.

Якщо ж вести мову про неправові форми реалізації екологічної функції держави, то можна вирізнити два аспекти цієї проблеми.

По-перше, як уже зазначалося, неправові форми органічно входять до складу правових (збір та аналіз інформації, планування, фінансування, матеріально-технічне забезпечення реалізації екологічних програм, розподіл обов'язків, безпосередній нагляд у процесі контролю, облік, оцінка, аналітичний прогноз та ін.).

По-друге, неправові форми мають і самостійне значення (екологічне виховання та навчання населення, координація у природоохоронній діяльності громадських екологічних організацій та ін.).

Підбиваючи підсумок, можна зробити висновок про те, що екологічна ситуація в Україні потребує низки невідкладних заходів, котрі мають відповідати ряду вимог, найважливішими із яких можна вважати такі:

1. Напрацювання та послідовна, максимально ефективна реалізація державної екологічної політики. При цьому цілі мають бути реалістичними, тобто заснованими на реальних можливостях. З урахуванням вказаних цілей суспільство та держава визначають стратегію природоохоронної діяльності, тобто сукупність дій, необхідних та достатніх для вирішення поставлених задач, засобів досягнення намічених цілей.

До числа таких засобів належать: право, у рамках якого регламентується використання різноманітних заходів – нормування, оцінка дії запланованої діяльності на навколишнє середовище, експертизи, ліцензування, планування, моніторинг, контроль та ін.; створення такого становища, коли будь-яке господарське, управлінське чи інше екологічно вагоме рішення готується та приймається тільки на основі і відповідно до правових екологічних потреб.

2. В основі цих заходів має лежати розвинута система екологічного законодавства. Екологічне законодавство є одночасно результатом та основною формою закріплення державної екологічної політики. Основні характеристики та критерії сучасного екологічного законодавства мають полягати у такому:

– формування механізмів забезпечення реалізації правових екологічних потреб;

– гармонізація з екологічним законодавством Європи та світу.

3. При здійсненні правотворчої та правовиконавчої діяльності мають бути чітко розмежовані повноваження представницьких, виконавчих органів влади, а також органів місцевого самоврядування по охороні навколишнього природного середовища.

4. В умовах посилення територіальної та регіональної роз'єднаності, деформації загальнодержавної системи охорони навколишнього природного середовища, наростаючого безконтрольного використання всіх видів ресурсів, тенденції росту екологічних правопорушень, недосконалості екологічного законодавства існує можливість запобігти катастрофі – створити потужну державну еколого-правоохоронну систему. Особлива роль в природоохоронній діяльності у всіх державах відводиться правоохоронним органам, у тому числі і органам цільового призначення (природоохоронним). Діяльність правоохоронних органів по охороні навколишнього середовища є одним із ключових елементів в системі екологічної безпеки держави.

5. Забезпечення оптимального фінансування заходів по забезпеченню раціонального природокористування, охорони навколишнього середовища та високої ефективності капіталовкладень. Держава має забезпечити рішення цієї двоєдиної задачі шляхом:

– закріплення у законодавстві вимог про обов'язкове виділення в бюджеті мінімального відсотку сум на природоохоронні цілі від видаткової частини бюджету;

– здійснення державного екологічного контролю за виконанням підприємствами правових екологічних вимог, закріплення в праві заходів економічного стимулювання, забезпечення ними природоохоронного фінансування у межах реальних можливостей;

– створення правового механізму забезпечення максимального ефекту капіталовкладень у сферу природокористування та охорони навколишнього середовища.

6. Екологічне виховання та підготовка спеціалістів правників-екологів. Ці зусилля повинні мати за ціль екологічне виховання всіх поколінь, особливо молодих, виховання відчуття шанобливого ставлення до природи. Необхідне формування екологічної свідомості, індивідуальної та суспільної, заснованої на ідеї гармонійних взаємовідносин людини та природи, залежності людини від природи та відповідальності за її збереження для майбутніх поколінь.

Щодо методів управління в галузі екології, то можемо говорити, що це механізми, які на основі виробленої методології дають змогу ефективно вирішувати питання природокористування, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки. Удосконалення та розвиток системи природоохоронного управління визначено Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р. як окрему ціль.

Водночас, як визначено Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р., запровадження міжнародних стандартів систем екологічного управління на підприємствах і в компаніях сприятиме розвитку системи управління навколишнім природним середовищем та реалізації в Україні міжнародних природоохоронних ініціатив.

Пропонуємо проаналізувати зазначені вище методи. Хоча зауважимо, що в тезах такий аналіз можливий лише побіжний. Зокрема, пряме

адміністративне управління і регулювання передбачає встановлення лімітів викидів для кожного джерела забруднення, за яким здійснюють контроль державні органи. Якщо викиди підприємства не перевищують вмісту ліміту, плата за квоту все одно стягується. Для встановлення нормативів визначаються стандарти якості навколишнього природного середовища. Виходячи з того стану навколишнього природного середовища, межі якого порушувати не можна, місцева влада визначає ліміти для підприємств і видає відповідні «ліміти на забруднення».

Ведучи мову про економічні заходи управління якістю навколишнього природного середовища, зауважимо, що вони також різноманітні, зокрема: податки на продукти, споживання яких неминуче викликає забруднення навколишнього природного середовища (податок на бензин, що містить свинець), цільові субсидії (спрямовані на реалізацію спеціальної програми, установку природоохоронного устаткування), податкові пільги тощо. На сьогодні значного поширення набув метод ступінчастого призначення платежів, що є ефективнішим ніж призначення граничного значення викидів.

Якщо вести мову про класифікацію методів охорони навколишнього природного середовища, в сучасних умовах їх можна звести в три групи:

1) нефіскальні методи: запровадження природоохоронних обов'язкових умов; зміна правового режиму з урахуванням екологічного фактору; кооперація діяльності на широкій основі; непримусове спонукання природокористувачів до сумісних дій; надання переваг тим природокористувачам, що застосовують продукти та способи виробництва з використанням технологій природозбереження;

2) методи, пов'язані з державними доходами: податки за забруднення навколишнього природного середовища; ліцензування природокористування;

3) методи, що вимагають державних витрат: природоохоронні цільові інвестицій; держбюджетне фінансування заходів, які непрямо мають стосунок до охорони навколишнього природного середовища; еколого-спрямована політика зайнятості населення; безпосереднє стимулювання еколого-спрямованої приватної господарської ініціативи; державна підтримка екологічних напрямків (державне фінансування установ охорони довкілля, дослідно-конструкторські розробки тощо) [2, с. 185–195].

Пропонуємо звернутися знову ж таки до побіжного знайомства з нефіскальними методами охорони навколишнього природного середовища. Зокрема, зведення екологічних (природоохоронних) обов'язкових регламентацій і обмежень господарської діяльності, яке має фундаментальне значення і поширюється в сучасних умовах на різні види забруднення навколишнього природного середовища; правовий режим використання територій, обсяг і процеси виробництва, застосування у виробництві шкідливих сировини і матеріалів. Звернемо увагу і на недоліки даного методу, до яких зокрема належать: складність контролю за дотриманням встановлених обмежень, труднощі, які пов'язані з визначенням допустимого рівня впливу на навколишнє природне середовище, суб'єктивізм при ухваленні рішень працівниками державних органів.

Зміна правових умов з урахуванням екологічних факторів широко застосовується в Голландії, Німеччині, США, оскільки вказаний метод має універсальний характер для державного управління і регулювання діяльності всіх природокористувачів. Для його ефективного застосування існує необхідність розробки і прийняття спеціальних підзаконних актів. Крім того, наявні труднощі у напрацюванні єдиного екосистемного підходу до здійснення законотворчої діяльності.

Непримусове спонукання природокористувачів до природо-сумісних дій реалізовується через вплив на правовий статус природокористувачів на ринку за рахунок нефінансової державної підтримки природозберігаючої діяльності (інформованість виробників і споживачів про екологічну небезпеку, присвоєння екологічних товарних знаків та інше). Зазначені методи доволі поширені в країнах Західної Європи зі стабільним економічним становищем, дають змогу підвищити роль громадськості у вирішенні екологічних проблем і перешкоджають монополізації влади й розвитку корупції. Серед недоліків зазначених методів можна зауважити складність організації, неповноту прав держави при застосуванні заходів впливу до порушників угод, невисокий природоохоронний ефект; надання переваг виробникам, які використовують природозберігаючі продукти і способи виробництва, що спрямовані на підвищення споживчих властивостей природи та на зміну пріоритетів при прийнятті господарських рішень. Серед недоліків методу – це імовірність і маніпулювання суспільною думкою в політичних або конкурентних цілях.

Територіальне планування заборон – це планування того, чого не можна робити в конкретних, сформованих умовах. Цей метод досить поширений у світовій практиці природокористування, оскільки встановлює межі необхідного державного захисту навколишнього природного середовища, дає змогу погодити інтереси населення і суб'єктів господарювання. Однак, зазначений метод неефективний у тому разі, коли йдеться про роботи на зовнішній ринок. До того ж цей метод краще за все використовувати в умовах стабільної і ефективної економіки.

До методів другої групи, тобто методів, пов'язаних із державними доходами і витратами, прийнято відносити: 1) ліцензування (сертифікація) природокористувачів, що передбачає продаж ліцензій на різні види впливу на навколишнє природне середовище і ресурсовикористання. Переваги цього методу полягають у фіксуванні максимального навантаження на навколишнє природне середовище, приведення технічних навантажень у відповідність екологічним можливостям територій; можливості визначеного регулювання ринку; відносній простоті; наданні природокористувачу можливості вибору в зниженні емісії або купівлі ліцензій; можливості посилення екологічних стандартів шляхом купівлі ліцензій. Зазначений метод вимагає великих витрат на здійснення контролю і не враховує транскордонного перенесення забруднень. Однак, цей метод також поширений у світовій практиці.

Природоохоронні цільові інвестиції – це довгострокове інвестування засобів для поліпшення стану навколишнього природного середовища при будівництві та експлуатації важливих природоохоронних об'єктів. Метод широко застосовується в усьому світі, оскільки дає змогу фінансувати великі природоохоронні об'єкти, що мають важливе значення, коли залучення коштів з інших джерел неможливе. Недолік цього методу полягає в тому, що фінансування охорони навколишнього природного середовища перекладається на платників податків і таким чином порушується принцип «забруднювач платить», а інтерес природокористувачів до зниження шкідливого впливу падає.

Держбюджетне фінансування заходів, що спрямовуються на охорону навколишнього природного середовища сприяє залученню додаткових коштів для вирішення екологічних проблем, збалансованого розвитку територій з урахуванням екологічного фактору. Недоліками цього методу є труднощі щодо виокремлення екологічного складника та обґрунтування частки фінансування з державного бюджету.

Еколого-спрямована державна політика зайнятості населення, яка передбачає реалізацію заходів щодо збільшення обсягів робіт з охорони довкілля, які фінансуються державою. Зазначимо, що є спеціальні програми, які пов'язані зі збереженням наявних і створенням нових робочих місць.

При цьому підкреслюємо, що одночасно вирішуються дві проблеми: 1) скорочується безробіття; 2) вирішуються екологічні проблеми. Щодо недоліків цього методу, слід зауважити складність вибору об'єктів робіт, а також необхідність залучення значних державних коштів.

Безпосереднє стимулювання еколого-спрямованої приватної господарської ініціативи. Йдеться, зокрема, про фінансові компенсації додаткових витрат при виготовленні і використанні в процесі виробництва екологічних продуктів, а також процесів, які одержали доволі значне поширення у світі. До недоліків цього методу можна віднести необхідність збільшення бюрократичного апарату, а також небезпеку розширення корупції.

Державна підтримка екологічних напрямків науково-дослідних і конструкторських розробок (НДКР) наукових досліджень у сфері охорони і відновлення природи, вивчення стану територій тощо, яка має велике значення для розвитку фундаментальної науки і є поширеною в усіх країнах.

Державне фінансування установ охорони навколишнього природного середовища – це єдине джерело фінансування державних природоохоронних структур. Недоліком цього методу є загроза перетворення державних природоохоронних структур у галузь господарства з вузьковідомчими інтересами. Однак цей метод широко застосовується у всьому світі, оскільки дає змогу фінансувати великі природоохоронні об'єкти, які мають важливе значення, коли залучення коштів з інших джерел неможливе. Недоліком цього методу можна вважати те, що фінансування охорони навколишнього природного середовища перекладається на платників податків і порушується відомий принцип «забруднювач платить», внаслідок чого інтерес природокористувачів до зменшення шкідливого впливу на об'єкти навколишнього природного середовища втрачається.

Таким чином, названі нефіскальні методи управління і регулювання у сфері охорони довкілля та методи, які пов'язані із держав-

ними доходами та витратами, мають бути уважно проаналізовані широким колом фахівців не лише юристів, а й економістів, соціологів, фахівців інших наук з метою узагальнення кращого світового досвіду та його використання у вітчизняному законодавстві і практиці.

Використані джерела та література:

1. Рыночные методы управления окружающей средой: Учеб. Пособие. Под ред. А. А. Голуба. Москва: ГУ ВШЭ, 2002. 287с.
2. Сталий розвиток: еколого-економічна оптимізація територіально-виробничих систем: Навч. Посібник / за заг. ред. І. В. Недіна. Суми: ВДТ Університетська книга, 2008. 384 с.

Ф.М. Медвідь
доктор наук в галузі політології
к.філос.н., доцент
Міжрегіональна академія управління персоналом

А.І. Твердохліб
аспірант
Міжрегіональна академія управління персоналом

М.В. Урбанський
магістрант
Міжрегіональна академія управління персоналом

ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

У статті висвітлюються підходи до розуміння екологічної безпеки як важливого складника системи національної безпеки України. Розкрито розуміння екологічної безпеки як правової категорії. Досліджуються фактори впливу на сучасну екологічну безпеку України.

Ключові слова: *екологічна безпека, національна безпека України, складники екологічної безпеки, пріоритетні національні інтереси із забезпечення екологічної безпеки.*

Environmental Safety as a Legal Category

The article highlights the approaches to understanding environmental security as an important component of the national security system of Ukraine. The understanding of ecological safety as a legal category is revealed. Factors influencing the modern ecological security of Ukraine are investigated.

Key words: *ecological safety, national security of Ukraine, components of ecological safety, priority national interests of ensuring ecological safety.*

Екологічне право як комплексна галузь права, що регулює суспільні відносини в галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, виступає сьогодні дуже важливим курсом серед інших юридичних дисциплін. В силу цього підвищений інтерес до еколого-правової освіти зумовлений необхідністю як ефективного застосування природоохоронного законодавства з метою забезпечення екологічних прав громадян та об'єктивного осмислення ролі та місця законодавчих і підзаконних актів, кількість яких постійно зростає, у системі права та регулювання екологічних правовідносин, так і необхідності формування у студентської молоді виважених еколого-правових поглядів, прогресивного еколого-правового світогляду та оволодіння нею навичками вирішення сучасних еколого-правових питань на макро- та мікрорівнях за допомогою державно-правових засобів і створення широкої мережі закладів зі здійснення просвітницької еколого-правової діяльності.

Поняття «екологічна безпека» є різновидом ширшого поняття – «безпека», яке походить від англійського слова *security*. Відповідно до ЗУ «Про національну безпеку України» під національною безпекою розуміють захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Згідно з ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічна безпека являє собою такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів (ст. 50). Отже, екологічна безпека

розглядається Декларації про державний суверенітет України як: захист людини і навколишнього природного середовища від шкідливого впливу; умова збереження здоров'я людей і забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку; баланс розвитку екосистем; діяльність по захисту життєво важливих екологічних інтересів; складова частина міжнародної екологічної безпеки тощо.

Важливою складовою національної безпеки виступає екологічна безпека держави [2, с. 109–110; 3, с. 145–147], що трактується ООН як свобода і захист від загроз екологічного забруднення, насамперед наявність чистого повітря і незабрудненої води; можливість придбання екологічно безпечної їжі; можливість проживання в умовах, що не становлять небезпеки для здоров'я з точки зору екології (житло, умови праці тощо); захищеність від екологічних катастроф (доступність чистої води й чистого повітря, система землекористування, яка зберігає родючість ґрунту). Визначення екологічної безпеки у низці моментів принципово відрізняється від загального визначення національної безпеки. Якщо екологічна безпека спрямована на запобігання екологічним негативам, тоді національна безпека передбачає не тільки запобігання, а й виявлення та нейтралізацію реальних та потенційних загроз національним інтересам, у тому числі екологічного характеру. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (ст. 16 Конституції України). Громадяни України мають право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Державою гарантується екологічно безпечне навколишнє середовище. Відповідно до цього розроблені основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки.

Забезпечення екологічно і технічно безпечних умов життєдіяльності суспільства віднесені до пріоритетних національних інтересів, тому що нинішня екологічна ситуація в Україні характеризується як кризова. Особливістю екологічного стану в Україні є те, що екологічно гострі локальні ситуації ускладнюються регіональними кризами. Чорнобильська катастрофа з її тривалими медико-біологічними,

економічними, екологічними та соціальними наслідками стала причиною виникнення в Україні цієї кризи.

Відносини в площині забезпечення екологічної безпеки тісно пов'язані з раціональним і ефективним використанням природних ресурсів, охороною природного середовища, з використанням екологічно небезпечних територій та об'єктів, що зумовлює комплексність змісту поняття екологічної безпеки, яке включає в себе: а) певний стан природного об'єкта (безпека природи) і б) систему гарантій держави громадянам по забезпеченню нормальної життєдіяльності людини [1, с. 179–243].

Екологічна безпека – соціальна категорія, притаманна людському суспільству, яка формується в межах суспільних відносин, хоча відносини, що виникають у сфері екологічної безпеки, регулюються правом, і таким чином вона має певні правові форми. Дана категорія характеризується, по-перше, як вічна цінність людського суспільства, яка ґрунтується на певній системі гарантій екологічної безпеки співіснування природи і людини [4, с. 7–40; 5]. Йдеться про безпеку людини в процесі: взаємодії з природним середовищем з небезпечними речовинами (радіоактивними, хімічними тощо), використанням руйнівних або небезпечних технологій і процесів, здійсненням різноманітних впливів на довкілля тощо. Однак вона також пов'язана і з неконтрольованими людиною процесами (стихійні сили природи). По-друге, при забезпеченні екологічної безпеки враховуються закони природи, за якими розвиваються екологічні об'єкти. При цьому всі природні об'єкти в сукупності створюють єдину екологічну систему з внутрішньою диференціацією, зумовленою природними особливостями самих об'єктів довкілля. По-третє, екологічна безпека здійснюється під контролем держави, яка створює цілу систему спеціальних органів. Це диктується об'єктивною необхідністю, яка виражається в забезпеченні безпечного екологічного стану в країні і в досягненні гармонійної взаємодії природи і суспільства. По-четверте, основною правовою формою забезпечення екологічної безпеки є екологічне право як самостійна правова галузь, де правове забезпечення екологічної безпеки є одним з основних принципів екологічного права.

Отже, екологічна безпека забезпечується державою за допомогою низки важелів: створення системи сучасного законодавства, ефективного адміністративного контролю, впровадження економічного меха-

нізму природокористування, формування та розвитку правової культури громадян.

Використані джерела та література:

1. Кисельов М. М., Канак Ф. М. Національне буття серед екологічних реалій. Київ: Тандем, 2000. 320 с.
2. Медвідь Ф. М., Доносо Варгас Сантьяго Феліпе, Твердохліб А. І. Екологічна безпека як важлива складова національної безпеки України. *Екологічне право України*. 2016. № 1–2. С. 109–110.
3. Медвідь Ф. М., Курчина Т. О., Твердохліб А. І. Екологічна безпека України в сучасних умовах охорони навколишнього середовища. International Scientific Conference «Integrated business structures: models, processes, technologies»: Conference Procceedings. November 25, 2016. Chisinau, Republic of Moldova: Baltija Publishing. С. 145–147.
4. Хилько М. І. Екологічна безпека України: навчальний посібник. Київ, 2017. 266 с.
5. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. / Ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.

О.О. Малишев

к.ю.н.

Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України

ПРАВОВА ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ТА НАДІЇ ПОТОЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО МОМЕНТУ

Розглядається проблематика правової охорони археологічної спадщини в сучасній Україні та необхідність комплексного перегляду національного, насамперед кримінального, законодавства в цій сфері. В зазначеному аспекті наголошується на можливостях та перспективах, які дають обставини поточного політичного моменту, а саме інтерес суспільства до проблеми на тлі кричущих фактів руйнування археологічних пам'яток, а також можливості, які дає Україні приєднання до нової Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями.

Ключові слова: *археологічна спадщина, культурні цінності, Нікосійська конвенція.*

Legal Protection of the Archaeological Heritage in Ukraine: Challenges and Expectancies of the Current Political Moment

Legal protection issues of the archaeological heritage in modern Ukraine have been analyzed. The article emphasizes on the necessary of a complex revision of the national legislation, especially the Criminal Code. In this context, we indicate the opportunities and prospects, which are dictated by the current political moment. Namely, it comes to the arousing societal interest to the issue because of outrageous facts of archaeological sites destruction and to the possibilities resulting from our accession to the Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property.

Key words: *archaeological heritage, cultural property, Nicosia Convention.*

Існує стереотип, що конференції молодих учених здебільшого призначені для того, щоб дослідники-початківці могли продемонструвати свої перші здобутки в невибагливому «теплому родинному колі» таких само молодих колег. Досвід свідчить, що таких конференцій, на тлі зменшення кількості молодих вчених в інститутах нашої Академії, у чистому вигляді майже не лишилося. Організація ж молодими ученими конференції за участі кількох інститутів – це вже не просто молодіжний захід, а свого роду вищий пілотаж. На таких як наша конференціях важливо обговорювати актуальні для цілком вже «дорослої» науки міждисциплінарні питання, по яких, як видається, є що сказати, кожному з нас. Йдеться не лише про якийсь загальнометодологічний філософський рівень, а й про доволі конкретні речі.

Всі ми можемо спостерігати, як у процесі пробудження національної свідомості та ренесансу української культури зростає інтерес суспільства до нашої минувщини, відповідної історичної та археологічної спадщини. Дбайливе ставлення до природи і до історичного довкілля загалом є властивим українцям як європейській нації, хоча для того, щоб це стало наочним, нам ще слід пройти певний шлях самоусвідомлення. Вир подій, що розгортаються довкола, свідчить про суперечливі тенденції в цій царині та про наше наближення до певної точки біфуркації. Руйнування археологічних пам’яток сьогодні досягли небачених масштабів. Так, нещодавно стало відомо про майже повне знищення внаслідок незаконних розкопок скіфського царського кургану Юрицина Могила поблизу села Скобелевого на Миколаївщині. Земляні роботи проводилися понад місяць, використовувався кар’єрний екскаватор і трактор. Цей випадок, як

і подальші події та суспільний резонанс довкола, наочним чином оголюють всі вади нашої пам'яткоохоронної системи [1].

Відповідна протиправна діяльність, через яку велична 2500-літня пам'ятка понад 8 м заввишки і 85 м у діаметрі була перетворена на циклопічних розмірів котлован, не була би можливою без потурання, а то й сприяння цим «роботам» з боку місцевої влади.

Незаконні розкопки є цинічним і зухвалим мародерством, але вони переслідують зрозумілі комерційні цілі. Їх підживлює наявність попиту на тіньовому ринку культурних цінностей, неврегульованість цієї сфери у законодавстві України. Особливо проблемним є стан нашого кримінального законодавства. Ще з радянських часів збереглося якесь доволі байдуже й поблажливе ставлення законодавця до злочинів проти пам'яток на тлі неабиякої суворості до діянь, які, хоча й не становлять високої суспільної небезпеки, є противними для тоталітарного і постколоніального світогляду. Так, за активну участь у масових заворушеннях за українським кримінальним законом можна отримати до 8-ми років позбавлення волі. Це злочин з формальним складом. Не треба доводити, що заподіяно шкоду, не треба копирсатися у глибинах душі суб'єкта злочину, визначати умисел, мотиви, мету. Щоб бути притягненим до відповідальності, достатньо комусь кинути у поліцейського помідором чи розбити шибку в кіоску, чи просто опинитись не в той час не в тому місці. Про ситуацію, коли відповідну статтю інкримінували зовсім випадковим людям, ми всі добре знаємо з наших спогадів про Революцію Гідності.

Тепер інший приклад. За умисне незаконне знищення пам'ятки культурної спадщини передбачено покарання до трьох років позбавлення волі. У випадку знищення пам'ятки національного значення термін покарання досягає 5-ти років. Розмір заподіяної шкоди ніяк не впливає на покарання. Береться до уваги лише формальний статус об'єкта, яким може бути і радянський пам'ятник, і церква, і курган. В КК України питанню відповідальності за всяке посягання на культурну спадщину досі присвячено лише одну статтю 298, яка, до того ж, містить чимало суперечностей, прогалин та інших проблемних моментів, які не просто ускладнюють, але навіть унеможливлюють її застосування на практиці. Злочини проти культурної спадщини можуть суттєво відрізнятися практично за всіма елементами складу злочину. Вони можуть стосуватися рухомих і нерухомих речей, здійснюватися з умислом чи з

необережності, набувати форм нелегальних розкопок, вандалізму, незаконних будівельних робіт, певних посадових порушень, нелегального відчуження та переміщення культурних цінностей, певних військових злочинів тощо. Крім того, всі ці злочини можуть окремо розрізнятися за масштабами наслідків, причому слід враховувати не лише формальний статус предмета посягання, а й грошове вираження шкоди. Покарання, передбачені ст. 298 КК України, є доволі низькими через те, що в межах однієї статті «зліплено» зовсім різні злочини, які суттєво відрізняються за рівнем суспільної небезпеки [2].

Кримінальне право України тривалий час розвивалося під впливом російського. Після початку війни цей процес ускладнився і ми, на жаль, за останні роки сильно відстали у відповідному аспекті не лише від провідних країн світу, а й від найближчих сусідів по пострадянському таборові. Утім, можна швидко виправити цю ситуацію. Ще наприкінці 2017 р. Україна підписала нову Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (Нікосія, 2017), але процес приєднання до Конвенції так і не було завершено [3].

Ми знаємо, що напрацьований пакет документів для ратифікації зараз перебуває у Офісі Президента України, утім його внесення до ВР України з невідомих причин не планується в осяжній часовій перспективі. На сьогодні є дуже важливим привернення уваги до цього документа та розблокування його подальшого проходження політико-бюрократичними коридорами. У процесі необхідних комплексних змін до законодавства та серйозного перегляду підходів до державної політики у відповідній сфері, Нікосійська конвенція може виступити важливим дороговказом, оскільки вона не лише задає сучасний стандарт у відповідній сфері, але й ґрунтується на найкращих практиках, які міжнародна спільнота виробила в умовах новітніх викликів сучасного світу: гібридних війн, терористичних загроз, розвитку чорного ринку в інтернеті тощо.

Спробуємо коротко перелічити основні позитивні моменти, які нам дасть ратифікація Конвенції та впровадження її засад до українського законодавства:

1. Розгляд питання охорони культурної спадщини та протидії незаконному трафікові культурних цінностей у контексті проблеми національної та міжнародної безпеки. Преамбула конвенції говорить, що

нелегальний ринок культурних цінностей є джерелом фінансування тероризму. Цим суттєво піднімається значення боротьби за спадщину і розширюється інструментарій, який може бути задіяно в цій роботі.

2. Вимоги щодо удосконалення національного кримінального законодавства держав-учасниць. Конвенція передбачає конкретні склади злочинів, які має бути криміналізовано, покарання, обтяжуючі обставини, вимоги до процедури розслідування тощо.

3. Перенесення тягаря доказування. Основною проблемою боротьби з нелегальним обігом культурних цінностей, особливо археологічних предметів, є те, що нездоланною перешкодою на відповідному шляху стає принцип презумпції невинуватості, а також права так званих добросовісних набувачів. Конвенція зобов'язує держави поширити на сферу відповідних відносин застосування так званого принципу належної сумлінності (due diligence) та робить його недотримання умовою настання кримінальної відповідальності.

4. На додачу до впровадження принципу due diligence, Конвенція передбачає інші механізми комплексної протидії трафіку культурних цінностей, ставлячи за мету руйнування всієї інфраструктури тіньового ринку. Так, на держави покладається обов'язок моніторингу підозрілих оголошень про продаж культурних цінностей в інтернеті. Сам факт розміщення подібного оголошення Нікосійська конвенція вимагає криміналізувати як окремий злочин. Злочином є не лише збут, а й придбання культурних цінностей підозрілого походження.

Як бачимо, зміни передбачаються доволі серйозні та дієві, тож у нинішній ситуації громадськість має мобілізувати зусилля для того, щоб змусити владу скласти іспит Нікосійською конвенцією. І нашу роль як вчених-гуманітаріїв у цьому процесі дуже важко переоцінити.

Використані джерела та література:

1. Незаконні розкопки скіфського кургану на Миколаївщині завдали збитків державі на 151 млн грн. URL: https://suspilne.media/92499-nezakonni-rozkopki-skifskogo-kurganu-na-mikolaivsini-zavdali-zbitkiv-derzavi-na-151-mln-grn/
2. Стаття 298. Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. URL: https://protocol.ua/ua/kriminalniy_kodeks_ukraini_stattya_298/

3. Малишев О. Нова Конвенція Ради Європи щодо порушень, пов'язаних з культурними цінностями. Вісник рятівної археології. Вип. 4. Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2018. С. 9–20.

С.В. Кузнєцова
к.ю.н., доцент
Головне науково-експертне управління
Апарату Верховної Ради України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ КЛІМАТУ

У тезах розглядаються питання правового регулювання охорони клімату як передумови забезпечення безпечного для життя і здоров'я довкілля. Зазначається, що підставою становлення відповідного національного законодавства стало виконання Україною міжнародних зобов'язань, зокрема визначених Угодою про асоціацію. Дається короткий аналіз прийнятих останнім часом законодавчих актів у цій сфері. Робиться висновок щодо необхідності вдосконалення такого законодавства, а також його наближення до ключової мети усіх європейських держав із досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року.

Ключові слова: *зміна клімату, становлення правового регулювання охорони клімату, міжнародні зобов'язання держав, кліматична нейтральність.*

Legal Regulation of Climate Protection

The article considers the issues of legal regulation of climate protection as a prerequisite for ensuring a safe environment for life and health. It is noted that the basis for the formation of the relevant national legislation was the fulfillment by Ukraine of international obligations, including those set out in the Association Agreement. A brief analysis of recent legislation in this area is given. It is concluded that such legislation needs to be improved, as well as bringing it closer to the key goal of all European countries to achieve climate neutrality by 2050.

Key words: *climate change, formation of legal relations in the field of climate protection, international obligations of states, climate neutrality.*

Правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі кліматичних змін на сьогодні стає передумовою забезпечення безпечного для життя і здоров'я довкілля. У Законі України «Про Ос-

новні засади (Стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [1] зазначається, що на початку XXI століття світовою спільнотою визнано, що зміна клімату є однією з основних проблем світового розвитку з потенційно серйозними загрозами для глобальної економіки та міжнародної безпеки. Для України такими проблемами є загроза катастрофічних повеней у Карпатах, підтоплення територій, висихання водойм, перетворення степів на пустелі тощо. Отже, першочерговим завданням державної політики стає формування правових засад обмеження антропогенного впливу на клімат та адаптації до його змін. З цієї метою Україна має забезпечити виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (далі – РКЗК) (1992), метою якої є встановлення концентрацій парникових газів у атмосфері на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему Землі та Кіотського протоколу до неї (1997), у якому визначаються ринкові підходи скорочення емісії парникових газів, а також Паризької Угоди (2015). В останній окреслено нові міжнародні зобов'язання держав у посиленні кліматичної політики. Відповідно до її положень Україна як сторона зобов'язана зробити свій національно-визначений внесок для досягнення цілей сталого низьковуглецевого розвитку та адаптації до несприятливих наслідків зміни клімату. Також у главі 6 «Навколишнє середовище» Розділу V Угоди про асоціацію першим напрямом, що потребує правового регулювання, визначено зміну клімату, а конкретні зобов'язання передбачаються у Додатках XXX та XXXI до цієї глави.

Слід зазначити, що після 2012 р. із прийняттям Угоди про асоціацію та Паризької Угоди в Україні почався новий етап правового регулювання у сфері охорони клімату. Згідно з Планом заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року 12 грудня 2019 р. Верховною Радою України IX скликання прийнято два закони. Це Закон України «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами» [2], який регулює суспільні відносини щодо виробництва, імпорту, експорту, зберігання, використання, розміщення на ринку та поводження з озоноруйнівними речовинами, фторованими парниковими газами (контрольовані речовини), товарами та обладнанням, які їх містять або використовують, що впливає на озоновий шар та на рівень глобального потепління, а також Закон України «Про заса-

ди моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» [3], який безпосередньо (відповідно до його Преамбули) спрямований на виконання зобов’язань України за міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України (вводиться в дію з 1 січня 2021 року). Однак із прийняттям цих законів процес формування законодавства у відповідній сфері далекий від завершення. А короткий їх аналіз дає підстави стверджувати, що у першому недостатньо відображено міжнародні зобов’язання України як Сторони Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, та Віденської конвенції ООН про охорону озонового шару. Це стосується, зокрема, врахування визначених у статті 2 Віденської конвенції ООН про охорону озонового шару екологічних чинників щодо вжиття належних заходів для захисту здоров’я людини та навколишнього середовища від несприятливих наслідків, що є результатом людської діяльності і здатні змінити стан озонового шару. Закон відповідно до його назви регулює господарські, а не екологічні відносини, що може негативно вплинути на довкілля. Положення ж другого Закону не узгоджуються із базовим у цій сфері Законом України «Про охорону атмосферного повітря, відповідно до ч. 2 ст. 16 якого суб’єкти господарської діяльності зобов’язані відповідно до міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, проводити роботу щодо зменшення викидів речовин, накопичення яких в атмосферному повітрі може призвести до негативних змін клімату.

У зазначеному вище Додатку XXXI Угоди про Асоціацію передбачено розроблення та запровадження довгострокових заходів, спрямованих на скорочення викидів парникових газів та розроблення плану дій на довготермінову перспективу стосовно пом’якшення змін клімату та адаптації до них. Отже, заявлена мета вимагає комплексного регулювання відповідних відносин, спрямованих на скорочення викидів парникових газів, а не частину цього процесу щодо моніторингу, звітності та верифікації. Актуальними залишаються також розробка та прийняття базового стратегічного документа та законодавчого акта про державне регулювання обсягу антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, як того вимагає РКЗК.

Водночас, для України постають і нові виклики. Так, 30 квітня 2020 року було опубліковано Європейську Зелену Угоду (European Green Deal) [4]. Ця Угода є дорожньою картою заходів для 27 кра-

ін ЄС. Серед визначених сфер цієї Угоди (чиста енергія, стала промисловість, забезпечення «чистого» будівельного сектору, транспорту, продовольчих систем та «зеленої» аграрної політики, зменшення забруднення тощо), кліматичні заходи щодо перетворення Європи на перший у світі кліматично нейтральний континент до 2050 року має першочергове значення. Поняття «кліматична нейтральність» означає досягнення чистого нульового викиду вуглекислого газу в атмосферне повітря за рахунок балансування викидів вуглецю та інших парникових газів із їх видаленням із атмосфери або усуненням таких викидів, що відбуваються при функціонуванні транспорту, сільського господарства, промисловості, виробництві електроенергії тощо. У глобальному вимірі ЄС вживатиме заходів із заохочення міжнародних переговорів з питань зміни клімату. Починаючи з січня 2020 року було представлено проєкти Фонду справедливого переходу, Плану дій щодо циркулярної економіки, Європейського кліматичного закону, Механізму коригування вуглецю на кордоні, Промислової стратегії ЄС, підвищення кліматичних амбіцій ЄС до 2030 року щодо скорочення викидів на 50–55% до 2030 року. Попри пандемію COVID-19, Європейська зелена угода продовжує залишатися ключовою метою ЄС щодо досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року, що є викликом для усіх європейських держав, зокрема й України.

Використані джерела та література:

1. Про основні засади (Стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року. Закон України від 28.02.2019. Відомості Верховної Ради. 2019. № 16. Ст. 70.
2. Закон України від 12 грудня 2019 «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та торованими парниковими газами». Відомості Верховної Ради. 2020. № 21. Ст. 145**.**
3. Закон України від 12 грудня 2019 «засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів»». Відомості Верховної Ради. 2020. № 22. Ст.150.
4. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European economic and social Committee and the Committee of the regions. The European Green Deal. COM/2019/640 final URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1588580774040&uri=CELEX:52019DC0640

В.В. Кадала
к.ю.н., доцент
Донецький юридичний інститут МВС України

ОСУЧАСНЕННЯ ПИТАНЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕДУРИ БАНКРУТСТВА СУБ'ЄКТА ГОСПОДАРЮВАННЯ

Розглянуто пакет правових інструментів, які регламентують процедуру банкрутства, тлумачать законодавчі положення щодо її проведення. Особливу увагу приділено окремим правовим аспектам процедури банкрутства суб'єктів господарювання у розрізі Кодексу України з процедур банкрутства та Господарського процесуального кодексу України. Надано висновки щодо покращення правової регламентації процедур банкрутства.

Ключові слова: *банкрутство, боржник, правове регулювання банкрутства, суб'єкт господарювання, процедура банкрутства.*

Modernization of Issues of Legal Regulation of Bankruptcy Procedure of a Business Entity

The package of legal instruments that regulate the bankruptcy procedure and interpret the legal provisions on its implementation is considered. Particular attention is paid to certain legal aspects of the bankruptcy procedure of business entities in terms of the Bankruptcy Procedure Code of Ukraine and the Commercial Procedure Code of Ukraine. Conclusions on improving the legal regulation of bankruptcy proceedings are provided.

Key words: *bankruptcy, debtor, legal regulation of bankruptcy, business entity, bankruptcy proceedings.*

Головною проблемою вітчизняних суб'єктів господарювання виступає протистояння економічним викликам, які останнім часом супроводжують їхню господарську діяльність. Значний рівень податкового тягаря, інфляційного тиску, постійного корегування комунальних тарифів, коливання курсу валют та інші негативні чинники впливу не лише знижують рівень конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, а перш за все не сприяють розробленню стратегічних напрямів розвитку в майбутньому. Як показує досвід підприємницької діяльності суб'єктів господарювання, процедура банкрутства доволі часто виступає як результат їхньої діяльності, котрий виникає за недостатності власного

фінансового ресурсу та низького рівня забезпеченості основним і оборотним капіталом. Рівень зношеності основних фондів вітчизняних суб'єктів господарювання досяг критичної межі, власного фінансового ресурсу на процедури їхнього відтворення недостатньо, а як наслідок питання впровадження новітніх технологій залишається відкритим.

Варто зазначити, що в Україні проблема банкрутства суб'єктів господарювання в умовах регульованого ринку не є новою. Таке твердження витікає з того, що на законодавчому рівні простежується еволюційність формування правових регуляторів, котрі змінювались та оновлювались з позиції тих нагальних потреб, які показували реальний стан речей в економіці країни взагалі. З цієї позиції слід віддати належне законодавцю, який в основу корегування існуючих правових регуляторів обирав як правило ті важелі, що відповідали потребам наявної ситуації.

Слід віддати належне і науковому середовищу за власні критичні позиції щодо дієвості існуючих правових регуляторів процедури банкрутства суб'єктів господарювання. Окремі їхні позиції, власні наукові розробки стали в нагоді законодавцю при удосконаленні окремих положень даного виду законодавчого регулятора.

Повертаючись до питань сучасної законодавчої платформи, котра супроводжує процедури банкрутства, варто звернути увагу передусім на такий правовий регулятор як Кодекс України з процедур банкрутства [1]. Законодавець, обґрунтовуючи появу у 2019 р. зазначеного правового регулятора, констатував таке: «... цей Кодекс встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи». Позитивним можна вважати той факт, що у статті 1 розділу I Кодексу України з процедур банкрутства [1] законодавець викладає змістовність понятійної категорії «банкрутство» та пропонує трактувати її як «... визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури».

Доцільно зауважити, що проведення процедури банкрутства суб'єктів господарювання потребує також залучення інших законодавчих інструментів, які супроводжують даний процес на певному етапі.

У даному випадку законодавець у статті 2 розділу І Кодексу України з процедур банкрутства [1] чітко зазначив необхідність врахування положень Господарського кодексу України [2]. З позиції Господарського кодексу України (ГКУ) законодавець регламентував главу 23 «Визнання суб'єкта підприємництва банкрутом» розділу IV «Господарські зобов'язання». Крім того, деталізацію адаптування положень Господарського процесуального кодексу України [2] з питань процедури банкрутства законодавець виклав у статтях з 209–215. Зокрема частиною 1 статті 209 ГКУ законодавець надає пояснення щодо чинників, які свідчать про наявне банкрутство суб'єкта господарювання, а саме констатує: «...у разі нездатності суб'єкта підприємництва після настання встановленого строку виконати свої грошові зобов'язання перед іншими особами, територіальною громадою або державою інакше як через відновлення його платоспроможності цей суб'єкт (боржник) відповідно до частини четвертої статті 205 цього Кодексу визнається неспроможним». Звернення до частини четвертої статті 205 глави 22 «Виконання господарських зобов'язань. Припинення зобов'язань» ГКУ показало, що законодавець регламентує можливість судових органів визнати суб'єкта господарювання банкрутом, а саме пояснює той факт, що «... у разі неспроможності суб'єкта господарювання через недостатність його майна задовольнити вимоги кредиторів він може бути оголошений за рішенням суду банкрутом. Умови, порядок та наслідки оголошення суб'єктів господарювання банкрутами встановлюються цим Кодексом та іншими законами. Ліквідація суб'єкта господарювання – банкрута є підставою припинення зобов'язань за його участі».

Розглянувши ключові правові регулятори процедури банкрутства варто звернути увагу на існування пакету нормативно-законодавчих актів, які в окремих випадках залучають для підкріплення правових дій виконавців процедури. До їх складу варто також віднести Податковий кодекс України та Цивільний кодекс України.

Враховуючи межі наукової розробки, доцільно зробити ряд висновків. По-перше, припинення діяльності суб'єктів господарювання за правилами вітчизняного законодавства про банкрутство має на меті забезпечити належний захист майнових інтересів кредиторів, іноді багатьох сотень кредиторів, які мають майнові вимоги до боржника. Практична діяльність доводить, що в більшості випадків такий спосіб є кращим як для боржника, так і кредиторів. По-друге,

питання правового регулювання процедури банкрутства вітчизняних суб’єктів господарювання перебувають на стадії постійної доопрацювання та оновлення відповідно до змін, які відбуваються у фінансово-економічному середовищі ведення бізнесу. По-третє, економічна й господарсько-правова політика держави у сфері правовідносин з питань банкрутства суб’єктів господарювання, неплатоспроможності та банкрутства має бути чітко визначеною. По-четверте, законодавчі регулятори, які супроводжують процедуру банкрутства суб’єктів господарювання, мають бути у тісному зв’язку та доповнювати, а не дублювати одне одного.

Використані джерела та література:

1. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон, України від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР*), 2019, № 19, ст.74.
2. Господарський кодекс України прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 року. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 462.

А.В. Шабалін
к.ю.н.
Центр експертних досліджень НДІ інтелектуальної власності НАПрН України
Науково-гуманітарний інститут Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського

ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

У тезах розкривається юридична природа інституту цивільних процесуальних заходів забезпечення (обмеження), які можуть бути застосовані в рамках цивільної юрисдикції на єдиному європейському просторі, відповідно до Директиви ЄС 606/2013, інших європейських документів. Встановлені процесуальні особливості таких цивільних процесуальних заходів, визначенні підстави для їх застосування. Наголошується, що запровадження можливості застосування загальноєвропейських цивільно-процесуальних заходів забезпечення сприяє правовій консолідації ЄС.

***Ключові слова**: ЄС, цивільні процесуальні заходи забезпечення, Директиви ЄС 606/201, право ЄС.*

European Legal Measures of Civil Procedural Limitation

The scientific article examines the existing common civil procedural restrictions in the EU. The legal grounds for the application of civil procedural measures of restriction based on EU Directive 606/2013 are described. There is a scientific study of the features of the civil procedural procedure of protective measures. It is indicated that the application of European civil procedural measures of security is positive for all EU law.

Key words: *The EU, EU Directive 606/2013, civil procedural measures of restriction, EU law.*

Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами [1] стала відправною точкою для обрання Україною європейського шляху розвитку. Зазначене повною мірою відноситься й до правової системи. Наразі перед Україною стоїть завдання щодо адаптації національного законодавства до загальновизнаних європейських стандартів.

У зазначеній Угоді Розділ ІІІ «Юстиція, свобода і безпека», у якому знайшли своє закріплення базові принципи щодо юстиції, захисту основних свобод та забезпечення безпеки (як відомо політична частина Угоди підписана 21.03.2014 р., економічна частина – 27.06. 2014 р.) [2].

Наразі перед Україною стоїть завдання щодо проведення ефективної роботи в напрямку адаптації національного законодавства до загальноєвропейського права – втілення європейських стандартів до української правозастосовної практики й нормотворчої діяльності. У світлі викладеного видається корисним дослідження загальноєвропейських правових документів, які мають силу для всіх держав–членів Європейського Союзу (надалі – ЄС).

У межах цієї роботи варто було б зосередити увагу на такому європейському інституті, як заходи забезпечення (обмеження) у цивільних справах.

Загалом обмежувальні заходи (забезпечення) можуть застосовуватися в ЄС в рамках кримінального процесу задля захисту жертв від потенційного насильства, або коли особа вже є жертвою насильства. Рішення про обмежувальний захист (Європейський охоронний ордер) видається в одній із держав-членів ЄС та діє на всій території Союзу – Директива 2011/99/ЄС (EPO) [3].

Поруч із тим, європейське право дозволяє застосовувати забезпечувальні заходи в рамках цивільного провадження – Регламент ЄС 606/2013 (надалі – Регламент) [4].

Розглянемо основні положення цього європейського акта.

Відповідно до ст. 9 Регламенту забезпечувальні заходи (заходи обмеження) розповсюджуються лише на цивільні провадження (цивільні справи), в рамках інших проваджень, зокрема кримінальних, обмежувальні заходи за Регламентом не можуть бути застосовані. Забезпечення в межах Регламенту можуть бути застосовані в судових справ. У ст.ст. 14, 15 Регламенту знайшов своє закріплення принцип взаємного визнання рішень щодо запровадження певних обмежувальних заходів в цивільних справах [4]. Варто зазначити, що згаданий принцип є одним із базових в правовій царені ЄС. У ст. 15 Регламенту визначено граничний термін застосування заходів забезпечення у цивільних провадженнях – до 12 місяців. Згідно зі ст. 19 Регламенту реалізація заходів забезпечення щодо особи, яка потребує такого, відбувається за місцем її проживання чи місцем роботи або в іншому місці, яке ця особа регулярно відвідує, наприклад, за місцем проживання близьких родичів чи знаходженням школи та(або) навчального закладу, який відвідує дитина такої особи. Відповідні адреси повинні бути зазначені у забезпечувальному документі (сертифікаті) [4]. У ст.ст. 5, 7, 22 Регламенту визначено єдину форму і зміст забезпечувального документа (сертифіката) [4].

Варто зазначити, що не всі держави-члени ЄС ратифікували Регламент, наприклад, Данія – ст. 41 Регламенту [4].

Щодо визначення обмежувальних заходів, які можуть бути застосовані в рамках цивільних проваджень, то Регламент не містить чіткого переліку таких заходів. Відповідно до п.п. 1, 4 ст. 3 Регламенту наведений орієнтовний перелік засобів забезпечення, зокрема: заборона щодо наближення до місця проживання, роботи особи, яка знаходиться під забезпеченням; заборона щодо будь-яких контактів, у тому числі телефонування, листування (звичайною поштою, електронною поштою), з особою, яка перебуває під забезпеченням (п. а ч. 1 ст. 3 Регламенту) [4]. Поруч із тим у документі вказується, що забезпечувальним заходом може бути будь-яке відповідне рішення, яке було прийнято компетентним органом, у тому числі й судом, дер-

жави-члена ЄС відповідно до національного законодавства [4]. З метою забезпечення прав особи, яка створює загрозу (може створювати) іншій особі, в Регламенті міститься положення щодо обов'язковості повідомлення такої особи про запровадження заходів забезпечення – ст. 8 Регламенту [4]. У ст. 12 Регламенту міститься імперативне положення щодо неможливості перегляду рішення відносно запровадження заходів забезпечення, яке було прийняте в державі – члені ЄС [4]. Натомість Регламент встановлює підстави за яких забезпечувальний захід може бути невиконаний державою – членом ЄС, зокрема: якщо забезпечення не відповідає суспільним інтересам держави-члена, якщо забезпечення йде в розріз із публічними рішеннями держави-члена [4].

У Главі III Регламенту містяться заключні положення: набуття чинності документа з 11.01.2015; щодо порядку інформування між державами-членами; визначення компетентних органів у цій сфері; необхідності надання звіту загальноєвропейським органам (Європарламенту) про стан виконання Регламенту державами-членами ЄС, звіт повинен бути підготовлений до 11.01.2020 [4].

Забезпечувальні заходи відповідно до Регламенту можуть бути застосовані у сімейних справах, наприклад, при розлученні, у справах щодо поділу майна, відшкодування шкоди тощо, а також у комерційних справах (господарських), наприклад, про захист права інтелектуальної власності, що свідчить про процесуальний характер заходів забезпечення згідно з Регламентом.

Прийняття Регламенту ЄС 606/2013 свідчить про те, що правовий простір єдиної Європи поступово уніфікується. Це стосується й цивільного блоку законодавства. В кінцевому результаті така ситуація є позитивом в аспекті консолідації ЄС.

Використані джерела та література:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011
2. Шабалін А. В. Судочинство у справах наказного провадження : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2016. С. 16–17.

3. Directive 2011/99/EU on the European Protection Order (EPO). Site Eur-lex.uropa.eu URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32011L0099
4. Regulation (EU) No. 606/2013 on mutual recognition of protection measures in civil matter. Site Eur-lex.uropa.eu URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32013R0606

О.П. Гузенко
к.е.н., доцент
Донецький юридичний інститут МВС України

Т.В. Хайлова
к.н.держ.упр., доцент
Донецький юридичний інститут МВС України

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПИТАНЬ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРАХОВИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються окремі позиції науковців щодо змістовності понятійної категорії «страхові послуги». Розкрито питання надання страхових послуг в Україні згідно з чинними законодавчими регуляторами. Досліджено окремі положення правових регуляторів процедури страхування, викладено авторський погляд стосовно сутнісної характеристики поняття «страхові послуги». За результатами дослідження зроблено висновки щодо доцільності підвищення якісного рівня законодавчої площини в сфері надання страхової послуги.

Ключові слова: *страхування, страхова послуга, процедура страхування, законодавчий регулятор, правовий акт.*

Updating the Issues of Legal Provision of Insurance Services in Ukraine

The article examines some positions of scientists on the content of the conceptual category of «insurance services». The issue of providing insurance services in Ukraine in accordance with current legislation is revealed. Some provisions of the legal regulators of the insurance procedure have been studied, the author's point of view of the essential characteristics of the concept of «insurance services» is stated.

Key words: *insurance, insurance service, insurance procedure, legislative regulator, legal act.*

Страхові послуги виступають сучасним, актуальним та доволі дискусійним питанням, яке не залишається поза увагою політиків, науковців, фахівців страхового ринку та різних суб'єктів господарювання. Така ситуація виникає на платформі змістовності поняття «страхові послуги». Ми вважаємо, перш ніж перейти до розгляду законодавчих регуляторів процесу надання страхових послуг, доцільно розкрити наукові позиції в сфері трактування страхової послуги як понятійної категорії.

Проведені дослідження показують, що існує декілька дискусійних наукових позицій щодо розкриття сутнісного змісту даної категорії. Наукові течії щодо визначення понятійної категорії «страхові послуги» мають декілька спрямувань, зміст яких полягає в наступному:

– кінцевий результат діяльності страхової компанії щодо задоволення потреб клієнтів, пов'язаних із захистом їхніх майнових та особистих інтересів:

– товар, що його страхова компанія пропонує страхувальникові;

– товар, який знаходиться під впливом всіх факторів макроекономічного і мікроекономічного рівня, визначається попитом, пропозицією, ціновою позицією на ринку страхування;

– гарантія грошової компенсації збитку страхувальника при настанні страхового випадку в межах зобов'язань, передбачених договором страхування.

Ми поділяємо позицію стосовно того, що за економічним змістом страхова послуга являє собою перенесення ризику із страхувальника на страховика (страхову компанію) і здійснюється на платній основі.

Розглянувши наявні наукові позиції, варто звернутися до пакету правових регуляторів, які регламентують перебіг процесу страхування взагалі та надання страхової послуги зокрема. Ключовим законодавчим регулятором виступає Закон України «Про страхування» [1]. При розробці даного правового акта законодавець мав на меті отримання законодавчого регулятора, який би адаптував алгоритм дій страховика та особи, яка має попит на отримання такої послуги. Законодавець зазначив, що «... цей Закон регулює відносини у сфері страхування і спрямований на створення ринку страхових послуг, посилення страхового захисту майнових інтересів підприємств, установ, організацій та фізичних осіб». При використанні даного законодавчого регулято-

ра в практичній діяльності кожен учасник страхової операції отримує ряд ключових положень для надання страхових послуг як на стадії формування ідеї її надання, так і на стадії її фактичного отримання.

На погляд фахівців Ліги страхових організацій України, основою правових регуляторів у сфері надання страхових послуг доцільно вважати такі Кодекси України як: Податковий, Цивільний, Господарський та Повітряний. Зокрема, в Податковому кодексі України» [2] законодавець регламентує статтею 156 «Особливості оподаткування страховика» розділу III «Податок на прибуток підприємств» порядок визначення податкового навантаження на особу, яка безпосередньо надає страхову послугу. При цьому Цивільним кодексом України [3] законодавець закріплює у розділі III «Окремі види зобов'язань» підрозділу 1 «Договірні зобов'язання» главою 67 «Страхування» деталізовані правові положення, котрі охоплюють процедури надання страхових послуг починаючи з правил укладання договорів страхування (стаття 979) до умов припинення договору страхування (стаття 964) та визнання його недійсним (стаття 998).

Доволі помітну роль законодавець відвів Господарському кодексу України [4] в процедурах надання страхових послуг. Законодавець статтею 352 регламентує особливості процедури страхування у сфері господарювання, а статтею 353 «Суб'єкти страхової діяльності у сфері господарювання» окреслює та закріплює одне з основних положень процедури надання страхової послуги. Мається на увазі змістовність пункту 1 статті 353 «... суб'єкти господарювання – страховики здійснюють страхову діяльність за умови одержання ліцензії на право проведення певного виду страхування». При цьому законодавець звертає увагу на той факт, що «...страховик має право займатися лише тими видами страхування, які визначені в ліцензії». Статтями 354 та 355 Господарського кодексу України [4] законодавець закріплює правила формування договорів страхування та надає інформацію про законодавчий блок, який забезпечує процедуру надання страхових послуг у сфері господарювання.

З позиції страхової послуги законодавець окремо надає інформацію в Повітряному кодексі України [5]. Мається на увазі інформаційний зміст статті 118 «Обов'язки суб'єктів авіаційної діяльності з авіаційного страхування» розділу XVI «Авіаційне страхування» зазначеного законодавчого регулятора. Законодавець пунктом 1 даної статті закрі-

плює обов'язок експлуатанта цивільного повітряного судна комерційної авіації та конкретизує напрямки надання страхової послуги, а саме звертає увагу на те, що саме експлуатант цивільного повітряного судна комерційної авіації зобов'язаний страхувати: членів екіпажу повітряного судна та інший авіаційний персонал; свою відповідальність за шкоду, заподіяну третім особам, та осіб, які мають право перебувати на борту повітряного судна на законних підставах без придбання квитків.

Враховуючи викладене, варто зробити наступні висновки. По-перше, страхову послугу з позиції понятійної категорії науковці трактують з доволі дискусійних позицій. Ми вважаємо, що визначення змістовності даної понятійної категорії повинно включати правову компоненту, а саме пропонується визначати дане поняття як економіко-правовий регулятор, що забезпечує проведення процедури страхування з метою отримання економічної вигоди страховиком та зниження рівня ризику господарської діяльності особи, котра згодилася на участь в зазначеній процедурі. По-друге, законодавчі регулятори в сфері надання страхової послуги в Україні характеризуються досить якісною правовою платформою, проте має місце дублювання інформаційного навантаження на виконавців. Ми вважаємо, що доцільним є здійснення аудиту змістовності кодексів України з метою зниження рівня дублювання окремих положень, що забезпечить надання страхової послуги.

Використані джерела та література:

1. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 № 85/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1996, № 18, ст. 78.
2. Податковий Кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2011, № 13–14, № 15–16, № 17, ст. 112.
3. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР*), 2003, №№ 40-44, ст. 356,
4. Господарський кодекс України прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 року. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 462.
5. Повітряний Кодекс України: Закон України від 19.05.2011 № 3393-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР*), 2011, № 48–49, ст. 536.

О.І. Заєць
к.ю.н., доцент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУЧАСНОГО ЕТАПУ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано сучасний етап реформування земельних правовідносин. Розглянуто основні законодавчі акти, що регулюють земельну правосуб'єктність об'єднаних територіальних громад, вирішують долю земель колективної власності, відміняють мораторій (заборону) на відчуження земель сільськогосподарського призначення, який був запроваджений у 2001 р. і справедливо, на думку автора, вважається гальмом на шляху розвитку вільного ринку землі.
Ключові слова: *земельна реформа, мораторій, колективна власність.*

Features of Legal Provision of the Modern Stage of Land Reform in Ukraine

The current stage of land relations reforming is analyzed. The main legislative acts regulating the land legal personality of united territorial communities, deciding on the fate of lands of collective ownership, lifting the moratorium on the alienation of agricultural land, which was introduced in 2001 and rightly, in the author's opinion, is considered a brake on the way to develop a free land market.
Key words: *land reform, moratorium, collective ownership.*

З огляду на стрімкі зміни, які переживає сучасне українське суспільство та держава, може скластися враження, що державний апарат щойно започаткував численні реформаційні процеси. В їх епіцентрі опинилося й реформування земельних правовідносин. Але неправильним було б вважати, що земельна реформа тільки починається. Вона перебуває на черговому етапі свого здійснення, розпочавшись ще з прийняттям Постанови Верховної Ради УРСР від 18.12.1990 р. «Про земельну реформу» і буде продовжуватися доти, доки не буде досягнуто загальної мети реформування – відновлення ефективного використання земельних ресурсів України.

У юридичній літературі ґрунтовно доведено, що сучасна земельна реформа – це врегульовані нормами права суспільні відносини

процесуального характеру, що опосередковують перехід суспільства і держави від старих земельних правовідносин до якісно нових, у межах яких державні органи, громадяни та їх організації реалізують свої права та обов'язки щодо перерозподілу земель, посилення заходів їх охорони, правотворчості та вдосконалення системи державного управління у галузі використання та охорони земельних ресурсів з метою відновлення ефективного використання земель України [1, с. 28–29].

Сучасний етап реформування стосується практично всіх окреслених у визначенні напрямків: економічного (заходи щодо подолання мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення, вирішення долі земель колективної власності, консолідації земель, наділення правами самостійного власника землі об'єднані територіальні громади, подолання рейдерства тощо), екологічного (заходи щодо охорони меліорованих земель та полезахисних лісосмуг тощо), інституційно-функціонального (заходи з удосконалення ведення державного земельного кадастру, землеустрою тощо) та правотворчого (у Верховній Раді України прийнято та перебуває на розгляді більше десятка законопроєктів, які стосуються регулювання земельних відносин) [2]. Важко визначитися з часом початку сучасного етапу земельної реформи, оскільки вона так і продовжує реалізовуватись без спеціальних концепцій чи програм. Коротко окреслимо, які основні новели прийняті (будуть прийняті) і у перспективі будуть впроваджені.

1. Закон України від 5.02.2015р. «Про добровільне об'єднання територіальних громад» започаткував реалізацію тієї частини адміністративної реформи, яка стосується об'єднання територіальних громад з метою створення більш ефективного, економічно доцільного та екологічно сприятливого, середовища життєдіяльності мешканців суміжних населених пунктів. Одним із ключових моментів цієї реформи є реалізація принципу повсюдності місцевого самоврядування, яка неможлива без вирішення питання нерозривності території об'єднаної територіальної громади (далі – ОТГ).

На жаль, у Законі поняття нерозривності території такої громади викладене дещо суперечливо. Так, у п. 2 ч. 1 ст. 4 Закону зазначається, що її межі визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися. Однак, згідно з ст.ст. 122 і 149 Земельного кодексу України (далі – ЗКУ), юрисдикція органів місцевого

самоврядування територіальних громад сіл, селищ та міст обмежена територією відповідних населених пунктів. На практиці ж при добровільному об'єднанні територіальних громад сіл, селищ та міст зазначене порушення Закону не відбувається, оскільки об'єктом об'єднання в такому випадку є не тільки території власне населених пунктів – сіл, селищ і міст, а й земельна територія навколо них [3, с. 27].

Проте, в ЗКУ такий окремий суб'єкт права комунальної власності на землю як ОТГ так і не з'явився, що певною мірою ставить під сумнів його земельну правосуб'єктність. Також проблемою залишається те, що землі за межами населених пунктів, які складають територію ОТГ, не належать їй на праві власності. В законопроєкті № 2194 пропонується землі державної власності за межами населених пунктів (крім земель, на яких розташовані об'єкти державної власності) передаються у комунальну власність територіальної громади.

Наразі, передача земель державної власності у власність ОТГ можлива лише в добровільному порядку за ст. 117 ЗКУ та ін. Також діє Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січня 2018 р. № 60-р «Питання передачі земель сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад», хоча воно суперечить ЗКУ.

2. Наступним важливим кроком земельної реформи стало прийняття та введення в дію з 1.01.2019 р. Закону України від 10.07.2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні». Даний Закон вирішив остаточно долю земель, які перебувають на праві колективної власності – юридичному титулі, який виник за дії Земельного кодексу України від 13.12.1992 р., але чинним ЗКУ не врегульований.

Зокрема, землі колективних сільськогосподарських підприємств, що припинені, вважаються власністю територіальних громад, на території яких вони розташовані. Зазначений Закон є підставою для державної реєстрації права комунальної власності на такі земельні ділянки. Землі підприємств, які не припинені, підлягають паюванню до 1.01.2025 р. Якщо управнені особи не скористаються правом на виділення земельної частки (паю) в натурі до цього терміну, такі землі

передаються у комунальну власність в порядку визнання майна безхазяйним.

Зазначений Закон запровадив і багато інших реформаційних заходів.

3. Нарешті довгоочікуваним кроком сучасної земельної реформи стала так звана відміна мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, який встановлений у 2001 р. і значною частиною українського суспільства вважається гальмом на шляху розвитку вільного ринку землі. Останню юридичну крапку у цьому питанні поставив ЄСПЛ, який у Справі «Зеленчук і Цицюра проти України» від 22.05.2018 р. [4] вказав, що держава-відповідач має вжити належних законодавчих та/або інших заходів загального характеру з метою забезпечення справедливого балансу між інтересами власників земель сільськогосподарського призначення з одного боку та загальними інтересами суспільства з іншого боку відповідно до принципу захисту майнових прав за Конвенцією.

Проте, набрання чинності Законом України від 31.03.2020 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» відтерміновано до 1.07.2021 р., а юридичні особи набудуть право придбавати землі сільгосппризначення тільки з 1.01.2024 р. Закон містить чимало й інших обмежень, що стали предметом дискусій і прогнозів на майбутнє багатьох фахівців.

Зрештою, результат цього етапу земельної реформи залежить від належного виконання прийнятих та тих, що ще будуть прийняті, нормативно-правових актів, правосвідомості та правової культури кожного члена українського суспільства.

Використані джерела та література:

1. Заєць О.І. Правові аспекти земельної реформи в Україні. Монографія. Київ: ВПЦ “Київський університет”. 2006. 185 с.
2. Земельна реформа. URL: https://zemreforma.gov.ua/
3. Кулинич А. П. Землі міських територіальних громад: проблеми формування правового режиму: монографія/ за ред. д-ра юрид. наук Т.О. Коваленко. Київ: Талком, 2019. 268 с.
4. Справа «Зеленчук і Цицюра проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79

О.В. Бевз
к.ю.н., доцент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

Автор наголошує на тому, що управління у сфері використання та охорони земель історико-культурного призначення має відбуватися за активної участі спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини. При цьому система центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізовують державну політику у сфері охорони культурної спадщини, досліджується у сучасному її стані та в історичному аспекті.

Ключові слова: *землі історико-культурного призначення, охорона культурної спадщини, центральні органи виконавчої влади.*

Reforming the System of Executive Bodies in the Sphere of Lands of Historical and Cultural Significance Use and Protection: Legal Problems

The author argues that the administration of lands designated for historical and cultural use and protection should take place within a framework of executive bodies specially authorized in the cultural heritage protection. The article includes a historical and contemporary overview of central executive bodies that ensure the formation and implementation of state policy in the sphere of cultural heritage protection.

Key words: *lands of historical and cultural significance, protection of cultural heritage, central bodies of executive power.*

Управління в галузі використання та охорони земель в Україні є складником державного управління, а отже для нього характерні ті проблеми, які існують для системи державного управління загалом, зокрема, пошуки оптимальної (згідно із термінологією постанови Кабінету міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10.09.2014 р. № 442) системи органів управління, не оминули й органи виконавчої влади, що здійснюють управління щодо забезпечення раціонального використання, відтворення та охорони земель історико-культурного призначення. Тому по-

стає необхідність регулярно повертатися до дослідження особливостей управління щодо цієї категорії земель.

Управління в галузі використання та охорони земель історико-культурного призначення тією чи іншою мірою здійснюється різними органами влади (у сфері земельних відносин, охорони культурної спадщини, містобудування та архітектури). Оскільки використання земель історико-культурного призначення повинно здійснюватися із дотриманням вимог щодо збереження об'єктів культурної спадщини, управління у сфері використання та охорони таких земель має відбуватися за активної участі органів охорони культурної спадщини. В даній науковій роботі зосередимо увагу саме на них. Такі органи деякі науковці відносять до органів виконавчої влади особливої компетенції (регулювання земельних відносин не є головним напрямом їхньої діяльності, проте реалізація основних повноважень нерозривно пов'язана з використанням та охороною земель як територіального базису для розміщення об'єктів інфраструктури) [1, с. 65–66], а також до міжгалузевих органів (компетенція цих органів охоплює певний функціональний напрямок діяльності) [2, с. 322].

Відповідно до ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про охорону культурної спадщини» від 08.05.2000 р. [3] до спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини належать центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

У Законі немає конкретної назви таких органів. Станом на червень 2020 року головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері охорони культурної спадщини є Міністерство культури та інформаційної політики України (далі – МКІП). Не дивно, що в Законі не згадується назва Міністерства, оскільки тільки за останній рік цей орган реформувався і змінив назву тричі:

– Міністерство культури України, положення про яке було затверджено постановою КМУ від 03.09.2014 р. № 495;

– відповідно до постанови КМУ від 02.09.2019 р. № 829 «Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» Міністерство культури України було ліквідовано, а його функції покладено на Міністерство культури, молоді та спорту України, яке утворили, реорганізувавши шляхом перетворення Міністерство ін-

формаційної політики та поклавши на утворений центральний орган виконавчої влади завдання та функції Міністерства культури і Міністерства молоді та спорту, що ліквідували. Положення про Міністерство культури, молоді та спорту України затверджено постановою КМУ від 16.10.2019 р. № 885;

– 23.03.2020 р. у Положення про Міністерство культури, молоді та спорту України, затверджене зазначеною постановою, були внесені зміни постановою КМУ № 231 – у назві Положення слова «Міністерство культури, молоді та спорту України» замінили словами «Міністерство культури та інформаційної політики України».

Відповідно до ст. 5 ЗУ «Про охорону культурної спадщини» розрізняються повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини та повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини. З 16.10.2012 р., коли відбувся такий розподіл повноважень відповідно до ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України» [4]. До 04.12.2019 р. Цей поділ був суто формальним. Забезпеченням формування й одночасно реалізацією державної політики у сфері охорони культурної спадщини займалося відповідне Міністерство. 04.12.2019 р. були створені в статусі центральних органів виконавчої влади Державна служба охорони культурної спадщини України (далі – Держкультспадщини) і Державна інспекція культурної спадщини України (далі – ДІС). І якщо відповідна служба в галузі охорони культурної спадщини колись вже існувала*, то інспекція створена вперше.

Згідно з логікою ЗУ «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 р. [5] систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконав-

* Державну службу охорони культурної спадщини як урядовий орган державного управління, що діє у складі Мінкультури і підпорядковується йому було утворено постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 2002 р. № 446. Згодом її змінила Державна служба з питань національної культурної спадщини відповідно до постанови КМ України від 15 березня 2006 р. № 336, яка була ліквідована згідно із постановою КМ України від 28 березня 2011 р. «Про ліквідацію урядових органів».

чої влади (ч. 1 ст. 1 Закону). Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики (ч. 2 ст. 1 Закону). Відповідно до ч. 2 ст. 17 цього ж Закону у разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як служба; у разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, центральний орган виконавчої влади утворюється як інспекція.

У міністерстві щодо суті створення нової служби та інспекції, причин і майбутніх наслідків пояснили, що, наприклад, міністерство формуватиме політику збереження спадщини, базуючись на концепції інтегрованого розвитку міст (збереження історичної забудови, пам'яток поряд із забезпеченням для людей сучасних умов життя), а реалізовувати це все буде ЦОВВ [6].

Положення про Держкультспадщини і ДІС були затверджені постановою КМУ від 24.12.2019 р. № 1185 «Про затвердження положень про деякі центральні органи виконавчої влади у сфері культури та внесення змін до Положення про Міністерство культури, молоді та спорту України». Проте відповідно до постанови КМУ від 23.03.2020 р. № 231 «Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України щодо діяльності Міністерства культури та інформаційної політики» дія цих положень була зупинена. У відповіді МКІП на інформаційний запит щодо того, на якому етапі знаходиться процес створення Держкультспадщини і ДІС та чому було зупинено дію постанови Кабінету міністрів України, якою було затверджено положення про ці органи, було зазначено, що за результатами конкурсу на зайняття посад голів ДІС та Держкультспадщини, оголошених розпорядженнями КМУ від 11.12.2019 р. № 1265-р і № 1266, відсутні переможці конкурсу на зайняття відповідних посад. І на період дії карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, зупинено про-

ведення конкурсів на посади державної служби та призначення на посади державної служби за результатами конкурсу.

Таким чином, на сьогодні із центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізовують державну політику у сфері охорони культурної спадщини, реально функціонує лише МКІП. При цьому, необхідно зауважити, що в положення про МКІП були внесені зміни постановою КМУ від 24.12.2019 р. № 1185 і виключенні пункти, які передбачали здійснення міністерством деяких повноважень, що повинні були здійснюватися новоствореними ДІС та Держкультспадщини, і які стосуються управління у сфері використання та охорони земель історико-культурного призначення. І хоча в ст. 5 ЗУ «Про охорону культурної спадщини» містяться повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини визначені, але їх перелік є неповним. Зокрема, в ст. 5 Закону не згадується про участь у здійсненні державного контролю за використанням земель історико-культурного призначення. Раніше таке повноваження було передбачено п. 99 Положення про Міністерство культури, молоді та спорту України в редакції постанови КМУ від 16.10.2019 р. № 885. Тепер його немає: ні в міністерства, ні в інспекції, ні у служби. Крім того, в ч. 2 ст. 5 Закону викладені повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, без розподілу на повноваження служби та інспекції.

Отже, на сьогодні залишається під питанням розподіл повноважень і характер взаємодії МКІП, ДІС і Держкультспадщини. І вирішити це питання необхідно таким чином, щоб не упустити (навмисно чи через недбалість) деякі повноваження, зокрема, щодо управління у сфері використання та охорони земель історико-культурного призначення, і щоб вони могли бути здійсненні максимально ефективно.

Використані джерела та література:

1. Земельне право України: Підручник / За ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша, 2-е видання, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. 600 с.
2. Мірошниченко А. М. Земельне право України : Підручник 2-е видання допов. і переroб. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.
3. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України,

інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України : Закон України від 16.10.2012 р. № 5461-VI *Відомості Верховної Ради України*. № 5. Ст. 62.
5. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385.
6. Держінспекція та Держслужба охорони культурної спадщини: що це і навіщо вони потрібні МКМС. URL: http://mkms.gov.ua/news/3241.html

O.V. Marusiak
PhD in Law,
Constitutional Law Expert
Centre of Policy and Legal Reform, Kyiv
О.В. Марусяк
к.ю.н.
Центр політико-правових реформ (Київ)

THE 2020 CONSTITUTIONAL REFORM IN RUSSIA, OR PLEASE, REFRAIN FROM THIS RED TAPE WRITING STYLE

Linguistic, stylistic, and legal analysis of three separate provisions of the updated version of Russia's Constitution proves the absurd and contradictory nature of the 2020 constitutional reform in Russia.
Key words: *Constitution of the Russian Federation, amendments to the Constitution of the Russian Federation, legal drafting methodology.*

Конституційна реформа в Росії 2020 року або, будь ласка, не використовуйте такий стиль письма!

На прикладі мовностилістичного юридичного аналізу трьох окремих правових приписів оновленої редакції Конституції РФ показано абсурдний та суперечливий характер конституційної реформи 2020 року в Росії.
Ключові слова: *Конституція Російської Федерації, поправки до Конституції Російської Федерації, законодавча техніка.*

The 2020 constitutional amendment process in Russia is truly a remarkable manifestation of using quite bizarre legal drafting methodology

to enhance the constitutional reform. Unlike previous endeavours, the Law of the Russian Federation on Amendment to the Constitution of Russian Federation '*On Improving Regulation of Certain Aspects of Organisation and Functioning of Public Authority*' was developed as a vague, irrational piece of legal text. One does not have to be a lawyer or an even a linguist to understand that the latest alterations in the Constitution of Russia are an example of all deceitful stylistic manoeuvres that could have been invented and do not benefit the quality of a text. Brobdingnagian clauses, congested syntax with multiple self-repetitions and tautology, hyperbolised eagerness along with lack of semantic capacity — this is the legal writing style one definitely should crave to avoid. In this paper, I would like to stop at 3 examples from the 2020 version of the Constitution of Russia (i.e., amended version), serving as an excellent practice for those mastering the violation of any existing coherent legal drafting rules and recommendations.

Firstly, let us have a look at Article 67[1] (2) of the Constitution of Russia, inserted by the 2020 amendment law: '*The Russian Federation, united by a thousand-year history, preserving the memory of the ancestors who transmitted to us the ideals and faith in God, as well as the continuity in the development of the Russian state, recognises the historically established state unity.*' The core of this ideological regulation —'*The Russian Federation… recognises the historically established state unity*'—is a meaningless tautology. '*Established state unity*' of what? Of Russia[n state]? Does Russia recognise the historically established state unity of Itself? What does the '*historically established state unity*' or '*continuity in the development of the Russian state*' mean in this context? Who or what has established it? The Constitution ironically provides no answers for these or any other similar questions.

Secondly, the new version of Article 81 (2) establishes the electoral criteria for presidential election candidates. Two sentences of this section look enormously long, reminding the looped lace: '*As a President of the Russian Federation, a citizen of the Russian Federation who is at least 35 years old, who permanently resides in the Russian Federation for at least 25 years, who does not have and did not previously have the citizenship of a foreign state or the residence permit or other document confirming the right to permanent residence of a citizen of the Russian Federation in the territory of a foreign state, can be elected. The requirement for a candidate for the office of President of the Russian Federation regarding of absence of the citizenship of a foreign state does not apply to the citizens of the Russian*

Federation who previously had citizenship of the state that has been accepted or of the part of which has been accepted into the Russian Federation under the federal constitutional law, and who permanently resided in the territory of the part of the state has been accepted in the Russian Federation or of the territory of a part of the state has been accepted in the Russian Federation.' The first sentence is a general regulation; the second one is a special regulation, providing an exception to the previous rule. However, multiple self-repetitions only obstruct the proper interpretation of this article, but it also includes an innuendo towards the Crimea (without mentioning it directly), since it enables the permanent residents of Crimean peninsula, occupied and annexed by Russia in 2014, to become a candidate for President of Russia, which is a flagrant violation of international law.

Thirdly, the so-called 'nullifying constitutional amendment' is a literally fascinating phenomenon. Perhaps, it is the only legal norm in Russian constitutional law which presents a unique neutral gender personal pronoun towards President Putin and ex-President Medvedev—it (i.e. 'a person' in the Russian language is a neutral-gender noun), being quite an unusual and definitely comic precedent in Russian legal style. A new version of Article 81 (3) sets a limit on the number of terms (irrelevant of its sequence) eligible for a person elected to the office of President of Russia: '*The same person is unable to hold the office of the President of the Russian Federation for more than two terms*.' Nevertheless, a new section—Article 81 (3^1)—inserted to the Constitution of Russia offers a long quadruple negative regulation cancelling the possible positive effect of Article 81 (3): '*The provision of Section 3 of Article 81 of the Constitution of the Russian Federation, limiting the number of terms during which the same person is able to hold the office of the President of the Russian Federation, applies to a person who holds and (or) held the office of the President of the Russian Federation, without taking into account the number of terms, during which* [sic] *it held and (or) holds this post for the time the amendment to the Constitution of the Russian Federation enters into force, introducing a corresponding restriction, and does not exclude the possibility for* [sic] *it to hold the office of the President of the Russian Federation for the terms allowed by the hereby provision.*' This unwieldy clause enables Putin to hold the President's office up to 2036.

What valuable lesson can we learn from this constitutional conundrum in Russia concerning the legal writing style? Legal instrument drafting

is an activity characterised by a particularly high level of difficulty and responsibility. Using any frivolous, irrational, absurd linguistic formulas and transformations is a dangerous endeavour affecting and undermining the legitimacy of such an instrument. That is why, please, refrain from this red tape writing style if any law or—even worse—a constitution is to be drafted.

Bibliography:

1. Constitution of the RF, adopted by nationwide vote on 12 December 1993, *Rossiiskaya gazeta*, 25 December 1993. (In Russian).
2. Law of the RF on Amendment to the Constitution of RF 'On Improving the Regulation of Certain Aspects of the Organisation and Functioning of Public Authority', No 1-FKZ, dd. 14 March 2020, *Rossiiskaya gazeta*, 16 March 2020. (In Russian).
3. Constitution of the RF, version dd. 14 March 2020, *Ofitsial'nyi internet-portal pravovoi informatsii.* URL: http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102027595, accessed 30 June 2020 (In Russian).

М.А. Самбор

к.ю.н.

Прилуцький відділ поліції ГУНП в Чернігівській області

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ

У тезах висвітлюються методологічні особливості дослідження права на свободу мирних зібрань, зумовлені притаманними цьому праву людини властивостями поєднання: права і свободи, а також його здійснення. Відстоюється позиція методологічної послідовності дослідження права на свободу мирних зібрань від лексики до специфіки здійснення, охорони та захисту з тим, щоб сформувати цілісну концепцію його розуміння та здійснення.

Ключові слова: *методологія, дослідження, право на свободу мирних зібрань.*

Methodological Features of the Study of the Right to Freedom of Peaceful Assembly

Theses highlight the methodological features of the study of the right to freedom of peaceful assembly, due to the inherent properties of this human right

combination: rights and freedoms, as well as its implementation. The position of the methodological sequence of the study of the right to freedom of peaceful assembly from vocabulary to the specifics of implementation, protection and defense is defended in order to form a holistic concept of its understanding and implementation.

Key words: *methodology, research, the right to freedom of peaceful assembly.*

Головною метою методології науки є передусім вивчення (дослідження) тих засобів, методів і прийомів наукового пізнання, за допомогою яких суб'єкт наукового пізнання набуває нові знання про реальну дійсність. Оскільки ці методи і засоби застосовуються в процесі наукового пізнання, то доцільно вести мову не про методологію взагалі, а про методологію наукового дослідження або пізнання. Методологія наукового пізнання аналізує засоби, прийоми і методи пізнання, які застосовуються для отримання нового знання. За допомогою прийомів і методів суб'єкт пізнання виконує певні дії в інтересах досягнення наперед визначених цілей [1, с. 288]. У науковому пізнанні функціонує цілісна, складна, динамічна, система різноманітних методів, які застосовуються на різних етапах і рівнях пізнання. Так, у процесі наукового дослідження, результатом якого є дисертаційна робота, використовуються різні наукові методи як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях, які можна об'єднати в 3 групи: філософські, загальнонаукові, конкретно-наукові [1, с. 290]. Метод наукового юридичного дослідження як система інформаційних пізнавальних інструментів розрахований на застосування відповідно до певної методики для вирішення пізнавального завдання вивчення державно-правових явищ та закономірностей, що допускається парадигмою [5, с. 33–34]. Дослідження прав і свобод у межах права, формування цілісної доктрини їх розуміння сприяє розбудові механізмів (алгоритмів) їх здійснення, які у суспільних відносинах заповнюють відповідні комірки, що створює цілісне соціальне середовище, сповнене сучасного виміру громадянського суспільства. Слід усвідомлювати, що формування, розробка чи вдосконалення розуміння одного виду прав чи свобод людини мають цілісно «вливатися» у систему прав і свобод людини, не розбалансовуючи вказану систему, а лише логічно доповнюючи її, вдосконалюючи, утверджуючи сучасні підходи до розуміння та здійснення, захисту і охорони, які сформують відповідні гарантії не лише для окремо взятої правової можливості, а й удосконалять всю систему прав і свобод людини.

Обираючи за предмет дослідження право на свободу мирних зібрань, слід підходити комплексно до його дослідження з тим, щоб отримані результати характеризувалися істинністю, логічно та послідовно входили до цілісної системи прав, слугували розвитком останньої, а також передбачали можливість подальших пошуків.

Очевидно, що відправною точкою дослідження права на свободу мирних зібрань слід обирати саме мову, ті слова, терміно-поняття, які використовуються для позначення цього права.

Формальні аспекти методології пов'язані з аналізом мови науки, формальною структурою наукового пояснення, описом та аналізом формальних і формалізованих методів дослідження, зокрема методів побудови наукових теорій і умов їх логічної істинності, типології систем знання [2, с. 68]. Використання мовленнєвих засобів дає змогу не лише максимально чітко сформулювати юридичні терміни та конструкції, а й забезпечити їх доступність, зрозумілість для суб'єктів застосування. Тому вважаємо, що лексико-семантичне з'ясування юридичної термінології у формулюванні поняття права на свободу мирних зібрань забезпечить прозорість та зрозумілість змісту цього права.

Особливістю права на свободу мирних зібрань є й те, що у цій юридичній можливості поєднуються право і свобода, при цьому право тлумачиться крізь призму свободи, свободи, яка є не лише невід'ємною складовою цього права, а й необхідною умовою його здійснення. Саме свобода, на наш погляд, визначає незалежність здійснення цього права перш за все від активної поведінки державних органів та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб.

Слід вирізнити кілька шляхів удосконалення юридичної наукової діяльності: 1) інтеграцію, взаємопроникнення, взаємоузгодженість, взаємну перевірку істинності отриманих результатів; 2) прагматичну орієнтованість наукових досліджень на комплексне вивчення актуальних соціально-правових проблем; 3) прогностичний характер наукових юридичних досліджень; 4) пріоритетний розвиток фундаментальних юридичних дисциплін; 5) розуміння варіативності й альтернативності перспектив правового розвитку; 6) розширення емпіричної бази юридичних досліджень; 7) розвиток критичності наукових досліджень, покликаних виявляти не тільки позитивне в соціальному і правовому розвитку, а і його негативні сторони. Вирішен-

ня цих завдань потребує зміни форм організації юридичної науки і підготовки юридичних наукових кадрів, стимулювання праці вчених, її технічного і фінансового забезпечення [3, с. 108–109]. Зазначений ланцюг дій та подій у формуванні цілісної концепції розуміння права на свободу мирних зібрань, на наш погляд, формує можливості дослідження права у контексті не лише його змістовного наповнення, а й історичного розуміння. Унаслідок відкритості системи розуміння та здійснення права на свободу мирних зібрань, сприйняття останнім фундаментальних принципів права, сприяє влиттю права на свободу мирних зібрань у систему прав і свобод людини, а також зворотній зв'язок – сприйняття новітніх підходів прав людини у історико-правовому вдосконаленню розуміння та здійснення права на свободу мирних зібрань. Поєднання онтологічного та гносеологічного елементів у системному підході до вивчення права на свободу мирних зібрань, дає змогу сприймати сформовану концепцію права на свободу мирних зібрань не як замкнену відмежовану самостійну складову, а як повноцінний елемент прав людини, системний елемент нижчого порядку, який входить до системи вищого порядку – прав людини.

Беззаперечним є те, що ефективне здійснення права на свободу мирних зібрань неможливе без якісно побудованої теоретичної конструкції цього права.

При побудові теоретичного знання (наукової теорії) пізнання, здійснюючи сходження від абстрактного до конкретного, слід пройти декілька стадій або етапів. Кожен із них є необхідним у процесі наукового вивчення об'єкта та підпорядковується загальному завданню досягнення повного та істинного знання про предмет дослідження [4, с. 43]. Думається, що формування перспективної прогресивної моделі розуміння та здійснення права на свободу мирних зібрань, дасть змогу розробити якісні нормативні конструкції безперешкодного здійснення права на свободу мирних зібрань всіма і кожним із дотриманням балансу приватних та публічних інтересів, недопущення зловживання правами і свободами окремими суб'єктами здійснення права на свободу мирних зібрань, а головне – визначити позитивні зобов'язання органів державної влади та місцевого самоврядування щодо охорони та захисту права на свободу мирних зібрань та дієвих механізмів усунення будь-яких перешкод у здійсненні цього права людини, яке виступає лакмусовим папірцем рівня розвитку громадянського суспільства.

Використані джерела та література:

1. Сурмін Ю., Шпильовий І. Докторська дисертація з державного управління: методологічні проблеми. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2009. Вип. 3.* С. 287–304.
2. Бабкін В. Д. Теоретико-методологічні засади дослідження історії права. Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: *Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. Київ: Видавництво «Юридична думка»*, 2010. С. 67–74.
3. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 655 с.
4. Бекбаев Е. З. Проблема начала в теоретическом познании правовой системы: дисс… докт. юрид. наук. по спец. 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. Астана, 2016. 337 с.
5. Васильев В.П. О понятии и структуре метода научного юридического исследования. *Вестник ВГУ. Серия: Право 2017. № 1.* С. 31–38.

Е.В. Позняк
к.ю.н, доцент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕКОЛОГО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ: УКРАЇНСЬКИЙ РЕФОРМАЦІЙНИЙ ВЕКТОР ТА ЗАКОНОДАВЧИЙ ВИМІР

Досліджено науково-теоретичні та правові підходи до розуміння еколого-правової культури природокористування як важливого інструмента національної екологічної політики в Україні. Внесено пропозиції з подальшого розвитку та вдосконалення чинного законодавства у сфері природокористування на засадах сталого розвитку з метою підвищення рівня екологічної культури в суспільстві, еколого-правової культури як її різновиду.

Ключові слова: *екологічна культура, екологічне законодавство, еколого-правова культура, національна екологічна політика, природокористування.*

Ecological and Legal Culture of Using Natural Resources: Ukrainian Reformation Vector and Legislative Dimension

Scientific, theoretical and legal approaches to ecological and legal culture of using natural resources understanding as an important instrument of the national ecological policy in Ukraine have been investigated. Suggestions to further development and improvement of current natural resource legislation on the basis of sustainable development on purpose to increase the level of ecological culture in society, ecological and legal culture as its type, have been proposed.
Key words: *ecological and legal culture, ecological culture, ecological legislation, national ecological policy, using natural resources.*

Сучасний стан поглиблення екологічної кризи актуалізує необхідність вирішення проблем ощадливості природокористування, охорони навколишнього природного середовища та середовища життєдіяльності людини, забезпечення екологічної безпеки людини та суспільства. В.Л.Мунтян зазначав про те, що «збереження, відновлення, розширене відтворення всіх природних умов, саме таких, які є сприятливими для життя людей, прогресу виробництва і культури, які відповідають насущним людським потребам, дають можливість суспільству існувати і розвиватись тепер і в майбутньому» [1, с. 9].

Зведення поняття «природа» до «навколишнього середовища» внаслідок економічної діяльності людини, головним чином наприкінці XX століття, призвело до порушення природного ходу розвитку, а орієнтація на суто прибуткову господарську діяльність – до дисгармонії між Людиною і Природою [2, с. 9]. Зазначена дисгармонія, звісно ж, є наслідком порушення екологічної рівноваги в масштабі нашої Планети та окремих її регіонів, що вимагає постійної адаптації людства до постійних і невпинних негативних змін у навколишньому природному середовищі.

Смисловим і нормотворчим ядром процесу природокористування є екологічна культура як конкретно-історичне уособлення адаптивної стратегії людства [3, с. 221]. Отож, осмислення людством викликів XXI століття, пов’язаних із розробкою стратегій підвищення рівня загальної культури в суспільстві, екологічної культури як одного з її проявів та еколого-правової культури як результату впливу правових норм на свідомість людей утверджує нагальну необхідність збережен-

ня природного середовища для майбутніх поколінь у руслі концепції сталого розвитку.

У науковій літературі природокористування розглядається як процес взаємодії людини з природою (довкіллям), який здійснюється на основі специфічних шляхів, засобів та способів включення природних об’єктів у сферу життєдіяльності людини з метою задоволення її різноманітних потреб [3, с. 221; 4, с. 6–7]. Такий підхід дозволяє розглядати природокористування у контексті культури як сфери освоєння природи, її ресурсів, придатних для життєдіяльності умов і процесів, що підлягає правовому регулюванню на міжнародному та національному рівнях.

Історично українська земля сприяла формуванню і примноженню національного етносу, зародженню і розвитку національної культури Українського народу, запровадженню народних традицій і самобутності правничих звичаїв, пропагування адекватної і неповторної етнополітичної ідеології, виробленню психологічно виваженої і самодостатньої соціальної поведінки народу, спрямованої на утвердження незалежності політико-правового устрою, організації і відправлення демократичних засад державної влади [5, с. 6–7]. На сьогодні в Україні правова охорона природних ресурсів є важливим напрямом національної екологічної політики, що відображено, насамперед: у нормах Конституції України; в положеннях Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншої сторони, ратиф. Законом України від 16 вересня 2014 р.; в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, затв. Законом України від 28 лютого 2019 р.

Із запровадженням і здійсненням правових реформ в Україні (періоду здобуття незалежності) окремі різновиди та напрями розвитку екологічної культури, її елементів і засобів досягнення на теперішній час набули правових форм у законодавстві про культуру, про охорону культурної спадщини, про освіту, в екологічному законодавстві та ін. сферах. Системою джерел екологічного права на сьогодні юридично забезпечено правові режими природних ресурсів, природних комплексів та екосистем у частині їх використання, відтворення (відновлення) та охорони, забезпечення екологічної безпеки природокористування. Низкою норм Закону України «Про охорону навколишнього

природного середовища» від 25 червня 1991 р. визначено основні засади використання, охорони та відтворення природних ресурсів, яким законодавцем присвячено окремий розділ X (статті 38–40). У ст. 40 цього Закону закріплено сім видів обов'язкових екологічних вимог (їх перелік у зазначеній статті невичерпний), яких мають дотримуватися громадяни, підприємства, установи та організації як суб'єкти права природокористування.

Вказані екологічні вимоги, на думку авторів Коментаря до даного Закону, слугують основою для визначення на законодавчому рівні екологічних режимів використання окремих природних ресурсів, сприяють встановленню зв'язків між цими режимами із урахуванням екологічного взаємозв'язку, взаємозалежності природних ресурсів [6, с. 211]. Крім цього, на наш погляд, усі із закріплених вимог за своїм змістом є елементами і проявами еколого-правової культури природокористування, адже спрямовані на раціональне, економне, невиснажливе, науково обґрунтоване, безпечне використання природних ресурсів, їх відтворення, охорону, поліпшення якості в процесі господарської та іншої діяльності.

Це доводить аналіз окремих правових положень Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р., Водного кодексу України від 6 червня 1995 р., Лісового кодексу України в редакції Закону України від 8 лютого 2006 р., Кодексу України про надра від 27 липня 1994 р., Законів України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р., «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р., «Про мисливське господарство і полювання» від 22 лютого 2000 р., «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21 лютого 2006 р., «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» від 8 липня 2011 р., «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. та ін. Відображенням рівня екологічної культури в праві та законодавстві є також забезпеченість ефективності природокористування правовими засобами (інституційно-функціональним, економіко-правовим забезпеченням, юридичною відповідальністю за екологічні правопорушення, взаємоузгодженістю реформаційних процесів та ін.).

Політико-правове та законодавче забезпечення еколого-правової культури природокористування в Україні на сьогодні потребує подальшого розвитку з урахуванням європейських та міжнарод-

но-правових документів. Правове регулювання природоресурсних відносин, на наш погляд, не можна визначити ні як оптимальне, ні як ефективне, адже цілі державної екологічної політики та цілі сталого розвитку в сфері раціонального, ощадливого, ефективного використання природних ресурсів на практиці не досягаються. Найбільш чітким показником еколого-правової культури в природоресурсній сфері життєдіяльності суспільства загалом, на нашу думку, можна вважати юридично забезпечений та фактичний перехід до сталого суспільного розвитку. У природоресурсній сфері це проявлятиметься у досягненні економічного та соціального ефекту від використання природних ресурсів для задоволення різноманітних суспільних потреб, що поєднується із відновленням динамічної рівноваги в екосистемах завдяки ощадливому та раціональному природокористуванню, відтворенню стану природних ресурсів та їх відновленню у кількісному та якісному вимірах та з підкріпленням об'єктивними статистичними показниками.

Подальше юридичне оформлення й розвиток правових режимів використання, відтворення (відновлення) й охорони земель та інших природних ресурсів сприятиме розвиткові еколого-правової культури суспільства та кожної людини. На наш погляд, одним із важливих завдань сучасної національної екологічної політики має стати оцінка ефективності природоресурсної компоненти реформаційних процесів на предмет їх екологічності та наукової обґрунтованості, що дозволить визначити рівень суспільної екологічної культури загалом та еколого-правової культури зокрема.

Використані джерела та література:

1. Мунтян В. Л. Правові основи охорони природи. Київ: Товариство «Знання» Української РСР, 1979. 48 с.
2. Балюк Г. І. Світоглядні та еколого-правові засади взаємодії людини і природи. *Екологічне право України: науково-практичний журнал*. 2017. № 1–2. С. 8–13.
3. Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. Київ: Знання України, 2002. 598 с.
4. Каракаш І. І. Предмет і система природноресурсового права. Природноресурсове право України : Навч. посіб. За ред. І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2005. С. 4–41.

5. Андрейцев В. І. Удосконалення правового режиму землі як основного національного багатства – нагальна потреба сучасного соціально-економічного розвитку України. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи*: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 22 травня 2020 року) за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С. 5–10.
6. Малишева Н. Р. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». / Н. Р. Малишева, М. І. Єрофеєв. Харків: Право, 2017. 416 с.

А.Ф. Орєшкова
старший викладач
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Держава не може вважатись демократичною, соціальною і правовою за відсутності нормативно-правових гарантій, що забезпечують безперешкодну реалізацію прав, свобод та інтересів людини і громадянина, зокрема й внутрішньо переміщених осіб, а у випадку їх порушення – охорону, захист та відновлення. На основі комплексного аналізу міжнародних та національних нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб подано їх авторську класифікацію. Зазначено переваги класифікації нормативно-правових актів у контексті забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: *внутрішньо переміщені особи, гарантії, загальносоціальні гарантії, юридичні гарантії, нормативно-правові гарантії, організаційно-правові (інституційні) гарантії, реалізація прав і свобод, забезпечення прав і свобод, захист і охорона прав і свобод.*

Regulatory Guarantees of the Internally Displaced Persons' Rights and Freedom

The state cannot be considered democratic, social and legal in the absence of normative legal guarantees that ensure the unimpeded realization of the rights, freedoms and interests of a person and a citizen, including internally displaced persons, and in case of their violation, protection and restoration. On the basis of a comprehensive analysis of international and national normative legal acts in the

field of ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons, author's classification is given. The advantages of classification of normative legal acts in the context of ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons are noted.

Key words: *internally displaced persons, guarantees, social guarantees, legal guarantees, regulatory guarantees, organizational and legal (institutional) guarantees, realization of human rights and freedoms, ensuring the rights and freedoms, defence and protection of human rights.*

Зважаючи на євроінтеграційні прагнення України та сучасний етап розвитку державно-правової дійсності нагального значення набувають нормативно-правові гарантії прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Адже вони є основою реалізації, захисту, охорони та відновлення їхніх прав і свобод.

Питання нормативно-правових гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні не було предметом комплексних наукових досліджень. Окремим питанням, що стосуються правового статусу внутрішньо переміщених осіб, присвятили свої роботи, такі науковці, як: Є.Герасименко, Р.Голдмен, Ф.Денг, І.Козинець, К.Крахмальова, М.Кобець, М.Малиха, В.Микитенко, Є.Микитенко, Л.Наливайко, Б.Піроцький, М.Сірант, Н.Тищенко, Г.Христова, Л.Шестак та ін.

У науковій літературі акцентується увага, що нормативно-правові гарантії є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони й захисту прав і свобод, першочергового значення вони набувають при практичній реалізації суб'єктивних прав громадян, тобто нормативно-правові гарантії – це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав і свобод [1, с. 40; 2, с. 156; 3, с. 203]. Нормативно-правові гарантії прав і свобод внутрішньо переміщених осіб є сукупністю правових норм, що містяться у Конституції, законах України та інших нормативно-правових актах за допомогою яких забезпечується реалізація, захист, охорона і відновлення у разі порушення. Наведену систему можливо комплексно вивчити проаналізувавши її складові елементи.

Нормативно-правові гарантії прав і свобод внутрішньо переміщених осіб у контексті проблем правотворення в сучасних євроінтеграційних умовах постійно удосконалюються, що супроводжується внесенням змін до законодавства. Серед елементів системи нормативно-правових гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб провідне місце належить Конституції України, адже вона є не лише

гарантією стабільності прав і свобод досліджуваної категорії осіб, а й загалом необхідною умовою їх існування.

Взаємопов'язані конституційні норми, що гарантують права і свободи внутрішньо переміщених осіб, містяться у розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» [4].

Доцільно звернути увагу на те, що з об'єктивних причин ще до прийняття профільного закону були прийняті підзаконні нормативно-правові акти, положення яких регулювали адміністративні питання стосовно поселення, соціального забезпечення та реєстрації переселенців [5, с. 159].

Активна нормотворча діяльність органів державної влади, спрямована на пошук дієвих шляхів задоволення мінімальних потреб нової категорії осіб розпочалася у березні 2014 р. з появою процесів внутрішньої вимушеної міграції. Проте, прийняттю Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» передував складний процес законотворення, який включав реєстрацію у Верховній Раді України сьомого скликання 4-х законопроєктів та зайняв у парламентарів 7 місяців.

Будучи недосконалим, прийнятий закон потребував суттєвих доопрацювань, що зумовили прийняття законопроєкту № 2166 – Закон України від 24.12.2015 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [6].

Іншими законами нашої держави, що гарантують права і свободи внутрішньо переміщених осіб є: «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р.; «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» від 12.08.2014 р.; «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 02.09.2014 р.; «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 р. тощо.

Крім того, положення зазначених законів з метою полегшення доступу ВПО до пенсій, соціальних виплат, медичного обслуговування, роботи та освіти деталізуються та конкретизуються системою підзаконних нормативно-правових актів. Залежно від суб'єкта видання підза-

конні нормативно-правові акти у досліджуваній сфері можна класифікувати на ті, що приймає парламент, глава держави, уряд та центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації тощо.

Розроблення та прийняття національного законодавства у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб відбувається під впливом міжнародних стандартів, що розробляються такими провідними міжнародними організаціями, як: ООН, РЄ, ЄС, ОБСЄ та інші. Так, поділяючи цінності міжнародного співтовариства, наша держава приєдналась до переважної більшості міжнародних нормативно-правових актів, що стосуються забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

Міжнародні нормативно-правові акти, що забезпечують права і свободи внутрішньо переміщених осіб, можна поділити на загальні та спеціальні. До загальних відносяться: Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р.; Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. та два додаткових протоколи до неї 1977 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р.; Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання від 10.12.1984 р.; Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р.; Римський статут міжнародного кримінального суду 17.07.1998 р.; Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) від 13.12.2006 р. тощо.

Аналізуючи спеціальне міжнародне законодавство, можемо зазначити, що серед європейських міжнародних організацій провідна роль стосовно їх розроблення та прийняття належить РЄ, у межах діяльності якої прийняті: Конвенція про захист прав і основоположних свобод від 04.11.1950 р., Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 05.11.1992 р., Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р., Європейська соціальна хартія 1996 р., Рекомендації ПАРЄ: № 1631 (2003), «Внутрішнє переміщення в Європі», 25.11.2003 р., № 1652 (2004), «Освіта для біженців і внутрішньо переміщених осіб», 02.03.2004 р., № 1877 (2009), «Забуті люди Європи: захист прав людини осіб, переміщених на тривалий час», 24.06.2009 р., № 1459 (2005), «Усунення обмежень на право голосу»,

24.06.2005 р., № 1708 (2010), «Вирішення майнових питань біженців та внутрішньо переміщених осіб», 28.01.2010 р., № 1897 (2012), «Забезпечення більшої демократичності виборів», 03.10.2012 р., 2026 (2014) «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців», 18.11.2014 р., № 2028 (2015), «Гуманітарна ситуація щодо біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні», 27.01.2015 р., № 2067 (2015) «Особи, що зникли безвісті, під час конфлікту в Україні», 25.06.2015 р., 2133 (2016) «Засоби правового захисту від порушень прав людини на українських територіях, що знаходяться поза контролем української влади», 12.10.2016 р., 2132 (2016) «Політичні наслідки російської агресії в Україні», 13.10.2016 р., 2214 (2018) «Гуманітарні потреби та права внутрішньо переміщених осіб в Європі», 26.04.2018 р., 2198 (2018) «Гуманітарні наслідки війни в України», 23.01.2018 р. та інших резолюціях у цій сфері.

Слід акцентувати увагу, що саме міжнародна присутність може стримувати наростання конфліктів та запобігати порушенню прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та його наслідків.

Отже, формування нормативно-правових гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні не є комплексним та структурним процесом. В умовах сучасних глобалізаційних викликів гармонізація національного законодавства, де закріплені права і свободи внутрішньо переміщених осіб, із європейськими стандартами є передумовою їх ефективної реалізації. Нормативно-правові гарантії права і свободи внутрішньо переміщених осіб доцільно класифікувати за наступними критеріями, а саме: *за предметом регулювання* (встановлюють засади регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб, наприклад, Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та упорядковують відносини у цій сфері опосередковано, наприклад, Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання»); *за колом осіб* (загальні – поширюють свою дію на все населення країни та спеціальні – на окреме коло осіб, зокрема осіб зі спеціальним статусом); *за юридичною силою, а також територією, на яку поширюється дія зазначених вище актів* (Конституція України встановлює основоположні засади прав і свобод внутрішньо переміщених осіб), міжнародні акти (загальні та спеціальні міжнародні документи, прийняті РЄ, ООН, ЄС, ОБСЄ та

ін.), закони та підзаконні нормативно-правові акти парламенту, глави держави, уряду та центральних органів виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій тощо.

Використані джерела та література:

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 672 с.
2. Теорія держави і права: навч. посіб. / Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2008. 656 с.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Фесенко О. А. Джерела правового регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 2 (16). С. 154–161.
6. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 24.12.2015 р. № 921-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 6. Ст. 58.

І.М. Килюшик
докторантка
Варшавський університет
(Республіка Польща)

ВИБОРЧІ ПРАВА ГРОМАДЯН ЄС НА РІВНІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ

В статті представлено аналіз права Європейського Союзу щодо виборчих прав громадян Союзу на рівні місцевого самоврядування держав-членів. Громадяни ЄС, які проживають в іншій країні-члені, мають у ній активні та пасивні виборчі права на виборах місцевих органів влади, що є однією з головних основ правового статусу громадянства ЄС.

Ключові слова: *виборчі права, місцеве самоврядування, Європейський Союз, європейське право.*

Electoral Rights of EU Citizens at the Local Level of Member States

The article presents an analysis of the law of the European Union on the voting rights of citizens of the Union at the local level of member states. EU citizens living in another member state, has active and passive voting rights in elections of local government, which is one of the main foundations of the legal status of EU citizenship.

Key words: *voting rights, local government, European Union, European Union law.*

Європейський Союз був заснований на основі підписання 7 лютого 1992 року Договору про заснування Європейської Спільноти (Маастрихтський договір). На даний момент членами Союзу є 27 країн.

Однією з основних цілей створення Союзу була економічна інтеграція країн-членів, яка розпочалась ще в 50-х роках минулого століття, коли були створені Європейська спільнота з вугілля та сталі, Європейська спільнота з атомної енергії та Європейська економічна спільнота. Найважливішим результатом діяльності цих організацій було створення спільного внутрішнього ринку ЄС.

Економічна інтеграція європейських країн стала основою для подальшої правової інтеграції, і як наслідок уніфікації законодавства шляхом видання нормативних актів, що є обов'язковими на території всіх держав-членів. Союз найчастіше використовує дуже гнучкий метод уніфікації права, видаючи директиви, згідно з якими держави-члени зобов'язані адаптувати своє внутрішнє законодавство до законодавства ЄС протягом строку, визначеного в директиві (найчастіше встановлюється річний термін).

Наближення правового статусу громадян ЄС, значна частина прав та обов'язків яких (насамперед у сферах економічного та соціального життя) визначається зараз не національним, а наднаціональним законодавством ЄС, свідчить про встановлення безпосередніх та стабільних правових відносин між громадянами держав-членів та Союзом. Багато в чому такий зв'язок схожий на зв'язок між громадянином і державою, громадянством якої він володіє.

Цей зв'язок був закріплений в Маастрихтському договорі, створюючи інститут громадянства ЄС. Кожен громадянин держави-члена також є громадянином Союзу та користується всіма правами, що випливають із його законодавства.

До політичних прав застосовуються все ж інші положення. Політичні права розуміються насамперед як права громадянина, які визначають його положення як учасника певної «політичної спільноти», його участь у політичному житті держави, управління його країною. Найважливішими серед політичних прав є виборчі права, тобто здатність обирати та бути обраним до органів державної та місцевої влади країни громадянства.

Ще до утворення ЄС деякі країни Союзу (Ірландія, Данія, Нідерланди) надали право участі у виборах до місцевого самоврядування на своїх територіях всім постійним мешканцям-громадянам інших країн Європейської економічної спільноти. Пропозиція щодо розширення виборчих прав на всіх громадян держав-членів Спільноти була висунута ще в 1975 році, але впроваджена лише в моменті створення ЄС та його громадянства.

Згідно зі ст. 19 Маастрихтського договору (колишня стаття 8б), право вибору та висування своєї кандидатури на виборах до Європейського Парламенту та місцевих органів влади будь-якої країни ЄС також має надаватися громадянам інших країн Союзу, які там проживають: «Кожен громадянин Союзу, що перебуває в державі-члені, громадянином якої він не є, має право обирати та бути обраним на місцевих виборах у державі-члені перебування на таких самих умовах, як громадяни цієї держави» [1]. Це право реалізовується за певних умов, ці умови можуть передбачати винятки, якщо це виправдано конкретними проблеми держави-члена.

Ст. 40 Хартії основних прав ЄС також передбачає це повноваження, а ст. 39 встановлює право іноземних громадян ЄС на право голосу та висування своєї кандидатури на виборах до Європейського Парламенту в державі-члені, в якій вони проживають, на тих самих умовах, що і громадяни цієї держави [2].

Правова основа для набуття та реалізації громадянами ЄС, які проживають в іншій країні-члені, активних та пасивних виборчих прав на виборах до Європейського Парламенту та місцевих органів влади, викладена у двох директивах Європейського Союзу: Директива ЄС 93/109/ЄС від 6 грудня 1993 року про встановлення детальних умов здійснення права голосу та права висування своєї кандидатури на виборах до Європейського Парламенту громадянами Союзу, які проживають у державі-члені громадянами якої вони не є та Дирек-

тива 94/80/ЄС від 19 грудня 1994 року про встановлення детальних умов здійснення права голосу та висування своєї кандидатури на виборах місцевого самоврядування громадянами Союзу, які проживають у державі-члені, громадянами якої вони не є [3; 4].

Перша директива встановлює детальні правила здійснення права вибору та висування своєї кандидатури на виборах до Європейського парламенту для громадян Союзу, які проживають у державі-члені громадянством якої вони не володіють, а інша встановлює детальні правила здійснення права голосу та висування своєї кандидатури на місцевих виборах громадянами Союзу, які проживають у країні-члені, громадянством якої вони не володіють.

Ці директиви вносять два важливі принципи до виборчого законодавства країн ЄС, які повинні дотримуватися у всьому Союзі і застосовуватись до всіх громадян держав-членів: принцип рівності «національних» громадян та інших громадян ЄС, які проживають у цій країні, та принцип вільного вибору місця голосування (або висування своєї кандидатури). Принцип рівності вимагає рівності положення всіх громадян Союзу, які проживають за межами своєї країни (держави-члена), в праві вибору та обрання до Європейського парламенту та органів місцевого самоврядування, що національне законодавство гарантує громадянам своєї країни.

У разі порушення зазначених виборчих прав, громадянин Союзу відповідно до ст. 11 абзац 2 Директиви 93/109 та ст. 10 абзац 2 Директиви 94/80 має повний спектр «правових засобів захисту за тих самих умов, що законодавство держави-члена проживання передбачає виборцям, які мають право голосу та право висувати свою кандидатуру та які є громадянами цієї держави», що гарантує, наприклад, можливість направити справу до суду на тих самих умовах, що і передбачені для громадян країни-члена проживання, в якій проводяться вибори.

Директиви зобов'язують органи державної влади (ст. 11 Директиви 93/109, ст. 12 Директиви 94/80) інформувати всіх потенційних виборців, які не є громадянами даної країни, про умови здійснення свого права обирати та бути обраними до Європейського парламенту та місцевого самоврядування в країні проживання. Ця інформація повинна бути надана своєчасно та у відповідній формі.

Право іноземця вибирати та бути обраним на виборах місцевого самоврядування за межами своєї країни, але «всередині» ЄС, з юри-

дичної точки зору, є не лише розширенням правоздатності іноземців, які проживають за кордоном. Особа отримує ці права не як іноземець, а як громадянин Європейського Союзу. Таким чином, виборчі права, гарантовані законодавством ЄС, є однією з головних основ правового статусу громадянина Союзу та є найважливішими у групі політичних прав громадян ЄС. Розширення виборчих прав громадян Союзу демонструє прагнення країн ЄС створити разом із загальним економічним простором спільний політичний простір у всьому Союзі.

Використані джерела та література:

1. Договір про заснування Європейської Спільноти від 01.01.2005 р. № 994_017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text
2. Хартия основных прав Европейского Союза от 07.12.2000 р. № 994_524. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text
3. Council Directive 93/109/EC of 6 December 1993 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and stand as a candidate in elections to the European Parliament for citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31993L0109
4. Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31994L0080

О.С. Овечкіна
аспірантка
Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОГО ЗАКОНУ (СТАТУТУ) ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ФРН

Досліджуються проблеми колізійно-правового регулювання статусу юридичних осіб в міжнародному приватному праві ФРН. Здійснено короткий огляд судової практики та наукової доктрини ФРН, пов'язаної з особливостями застосування теорії осілості при визначенні особистого закону (статуту) юридичної особи. Також розглянуто осо-

бливості впливу установчих договорів ЄС на практику застосування теорії осілості.
Ключові слова: *національність юридичної особи, особистий закон юридичної особи,особистий статут юридичної особи, критерій осілості.*

Features of Determining the Personal Law (Statute) of a Legal Entity in Private International Law of Germany

Problematic issues of conflict-of-law regulation of the status of legal entities in the private international law of Germany are investigated. A brief review of the jurisprudence and scientific doctrine of Germany related to the peculiarities of the application of the theory of settlement in determining the personal law (statute) of a legal entity. The peculiarities of the influence of the EU founding treaties on the practice of applying the theory of settlement are also considered.
Key words: *nationality of a legal entity, personal law of a legal entity, personal charter of a legal entity, settlement criterion.*

В умовах глобалізації світової економіки юридичні особи, що є одними з основних суб'єктів приватно-правових відносин, здійснюють все частіше діяльність на територіях декількох країн. При цьому юридична особа може бути створена в одній країні, здійснювати діяльність або мати місцезнаходження в інших, учасниками цієї юридичної особи можуть бути фізичні особи із різним громадянством, також її акціонерами можуть виступати юридичні особи різної державної належності тощо. За таких умов приватно-правові відносини із іноземним елементом зазнають впливу щонайменше законодавств двох держав, що зумовлює необхідність вирішення низки питань правового характеру. Зокрема, виникає «конфлікт законів», а саме – права країни, де виникли правовідносини, і права країни, до якої належить «іноземний елемент», наслідком чого може мати неоднакова кваліфікація одних і тих самих дій суб'єктів правовідносин.

Також необхідно враховувати й дію норм міжнародних договорів, сторонами яких є відповідні держави. Країни-члени ЄС, зокрема ФРН, зобов'язані зважати не тільки на положення національних законодавств приймаючої країни та норми міжнародних договорів, а також на акти права ЄС, що стосуються різних питань правового статусу юридичних осіб.

У науці міжнародного приватного права (далі-МПрП) підкреслюється, що для позначення правового зв'язку держави із юридичними

особами, на відміну від фізичних осіб, не використовується інститут громадянства. Натомість в сучасному МПрП щодо юридичних осіб використовується термін «національність», який є доволі умовним та охоплює площину як публічного права, так і приватного права. Національність юридичної особи є матеріально-правовою категорією, що означає приналежність юридичної особи до певної держави, її правопорядку, і визначається за допомогою певних критеріїв. Приналежність юридичної особи до певної держави, в свою чергу, означає можливість держави поширювати юрисдикцію та норми законодавства останньої щодо цієї юридичної особи.

Разом із тим, в МПрП широко застосовується поняття «особистий закон» («особистий статут») юридичної особи, які охоплюють своїм змістом більш широке коло питань (т. зв. «статутні питання») на відміну від терміну «національність», та є колізійною нормою, що здійснює відсилання на конкретні матеріально-правові норми держави, які визначають правовий статус юридичної особи.

У німецькому колізійному праві терміни «компанія», «організація» застосовуються у певному абстрактному значенні та є широкими за своїм змістом, у зв'язку із чим для цілей визначення застосовного права вказані терміни можуть означати як певну юридичну особу, так і організацію, що не є юридичною особою. Так, судова практика ФРН та доктрина використовує такі терміни як «особистий закон юридичної особи» (Personalstatut der juristischen Person), «особистий статут компанії» (Gesellschaftsstatut).

У МПрП використовуються однакові критерії для встановлення як національності, так і особистого закону (статуту) юридичної особи. При цьому поширеним є застосування загальної колізійної прив'язки, за допомогою якої статутні питання вирішуються національним правопорядком однієї країни. Принцип розщеплення особистого закону та підпорядкування нормам кількох компетентних правопорядків, обумовлені широким колом статутних питань, не знайшов підтримки в правозастосуванні.

Ввідний закон до Німецького цивільного кодексу (Einführungsgesetz zum Bürgerliches Gesetzbuch) не містить колізійної норми щодо визначення особистого закону юридичної особи. Проте в судовій практиці та доктрині ФРН особистий закон (статут) юридичної особи визначається за допомогою теорії осілості, в основу якої покладено кри-

терій встановлення взаємозв'язку юридичної особи із державою, де функціонує головний орган управління (наприклад, рада директорів, правління, інші виконавчі органи). Починаючи із XIX ст. в практиці німецьких судів закріплено критерій реального або фактичного місцезнаходження юридичної особи.

§24 Німецького цивільного кодексу визначає поняття «місцезнаходження» юридичної особи (нім. Sitz) як місце здійснення управління юридичною особою.

Переваги теорії осілості полягають у мінімізації можливостей обходу закону або зловживанням правом, зокрема здійснення діяльності юридичною особою в т. зв. «правових оазисах» тощо.

Однак, застосування теорії осілості унеможливлює переміщення місцезнаходження правління юридичної особи з однієї країни в іншу, так як переміщення адміністративного центру матиме наслідком втрату правосуб'єктності юридичної особи, та, відповідно, необхідність створення останньої за законодавством країни «нового» розташування органу правління. На цю обставину звертає увагу Г.Шварц, який зауважує, що «суттєвий недолік теорії осілості полягає у вимозі зміни статуту юридичної особи у випадку переміщення місцезнаходження її центру управління на територію іншої країни, так як вказані обставини означають невизнання юридичної особи у приймаючій країні, що обумовлено невідповідністю права країни реєстрації із правом країни фактичного місцезнаходження органів управління юридичної особи» [1, с. 115]. До того ж, значні складнощі виникають при вирішенні питання щодо статутного капіталу (розмір, порядок та строки оплати тощо) юридичної особи при її створенні за національним законодавством приймаючої країни.

Водночас, упродовж останніх десятиліть в країнах-членах ЄС теорія осілості зазнає значних обмежень, що пов'язано із наявною суперечністю цієї теорії положенням Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЄС). Зокрема, статті 49 та 54 ДФЄС визначають свободу заснування та економічної діяльності компаній [2, с. 31], відповідно до яких створення юридичної особи має здійснюватись на умовах, що визначаються законодавством країни для власних громадян та у відповідності з положеннями глави щодо безперешкодного руху капіталів. Свобода заснування, як складова економічної свободи – однієї із концептуальних засад права ЄС, передбачає

виключення обмежень в національних законодавствах в частині заснування іноземними суб'єктами компаній в країні або перенесення в її юрисдикцію існуючих іноземних компаній, а також заснування ними в цій країні власних представництв, філіалів та дочірніх організацій [3, с. 807].

В.І.Муравйов зазначає, що свобода заснування передбачає заборону прямої або непрямої дискримінації суб'єктів підприємницької діяльності держав-членів на території іншої держави-члена, яка полягає у свободі пересування підприємців та свободі заснування юридичних осіб та організацій, що не є юридичними особами [4, с. 517].

У зв'язку із зазначеним, значний вплив на колізійно-правове регулювання статусу юридичних осіб мали рішення Суду ЄС у таких справах як «Daily Mail», «Centros», «Überseering», «Inspire Art», «Cartesio», «Vale», «National Grid Indus», «Polbud», зокрема, в частині переміщення місцезнаходження юридичної особи на територію іншої країни в межах ЄС. Стосовно отримання переваг в частині більш «ліберального» законодавства свобода заснування не є зловживанням правом, про що зазначалось у судових рішеннях «Daily Mail» та «National Grid Indus». «Факт, що компанія переміщує свій зареєстрований офіс з однієї держави-члена до іншої, не може бути підставою для загальної презумпції шахрайства і не може виправдовувати заходи, що негативно впливають на здійснення гарантованої ДФЄС свободи заснування» [5, с. 5].

Таким чином, застосування теорії осілості при визначенні особистого закону (статуту) юридичної особи в МПрП ФРН фактично перешкоджає реалізації принципу свободи заснування, який міститься в ДФЄС. Переміщення центрів управління юридичної особи на територію країни, де застосовується теорія осілості, має наслідком зміну застосовного права, а також втрату правосуб'єктності юридичної особи.

Використані джерела та література:

1. Schwarz G.C. Europäisches Gesellschaftsrecht: Ein Handbuch für Wissenschaft und Praxis. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden Baden, 2000, S.107–129.
2. Official Journal of the European Union Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the functioning of the European Union. Brussels, 09.05.2008, P. 33, URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0013:0045:EN:PDF

3. Thomale and Weller. Freedom of establishment Persons (European Union) and private international law. In: Encyclopedia of Private International Law. Basedow, Rühl, Ferrari and Asensio (eds.). Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 2017. Volume 1, P. 807.
4. Муравйов В. І. Право Європейського Союзу: підручник / за ред. В. І. Муравйова В. І. Київ, 2011. С. 704.
5. Opinion of Advocate General Kokott, Case C-106/16 Polbud. Luxembourg,01.05.2017. P. 1–11. URL: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf? text=&docid=190333&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=93130

О.О. Черемiс
аспірант
Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України

ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ

Тези присвячені питанню проблем притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення порушень земельного законодавства у сфері містобудування. Автор тез визначає актуальні проблеми притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення порушень земельного законодавства у сфері містобудування з позиції практичного застосування положень Кодексу України про адміністративні правопорушення. Проаналізовано основні вимоги законодавства з цього питання.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, будівництво, адміністративні правопорушення, органи державного архітектурно-будівельного контролю.*

Problems of Administrative Responsibility for Violations of Land Legislation in the Field of Urban Planning

Theses are devoted to the problem of bringing to administrative responsibility for committing violations of land legislation in the field of urban planning. The author of the abstracts identifies current problems of bringing to administrative responsibility for committing violations of land legislation in the field of urban planning from the standpoint of practical application of the provisions of the Code

of Ukraine on Administrative Offenses. The main requirements of the legislation on this issue are analyzed.

Key words: *administrative responsibility, construction, administrative offenses, bodies of state architectural and construction control.*

Правове регулювання адміністративної відповідальності у галузі містобудування, вдосконалення правових норм, що регламентують адміністративні правопорушення, внесення доповнень до чинного законодавства щодо питання вдосконалення відповідальності у галузі містобудування вимагає наукових досліджень, покликаних відобразити ситуацію, пов'язану із сьогоднішніми змінами та реаліями у суспільстві.

Завдяки системі органів державного архітектурно-будівельного контролю (далі – ДАБК) впроваджується державна регуляторна політика у містобудівній сфері.

Зазначений ДАБК здійснюється Державною архітектурно-будівельною інспекцією України та її територіальними органами, яка діє відповідно до Положення про Державну архітектурно-будівельну інспекцію України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 9 липня 2014 року № 294 [1].

Спеціальним Законом України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» встановлені норми адміністративно-господарської відповідальності за правопорушення у сфері містобудівної діяльності, якими є дії або бездіяльність суб'єктів містобудування – юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців, які привели до невиконання або неналежного виконання вимог, встановлених законодавством, будівельними нормами, державними стандартами і правилами [2].

Визначення складу земельних та містобудівних правопорушень і порядок притягнення до адмінвідповідальності за їх вчинення встановлює КУпАП.

Підстави притягнення до відповідальності перелічені у ст. 25 Закону України «Про основи містобудування», відповідно до якої зазначено, що особи, винні у:

недотриманні державних стандартів, норм і правил при проектуванні і будівництві;

проектуванні об'єктів з порушенням затвердженої у встановленому порядку містобудівної документації;

виконанні будівельних чи реставраційних робіт без дозволу та затвердженого у встановленому порядку проекту або з відхиленням від нього;

самовільній зміні архітектурного вигляду споруди в процесі експлуатації;

недотриманні екологічних і санітарно-гігієнічних вимог, встановлених законодавством при проектуванні, розміщенні та будівництві об'єктів;

прийнятті в експлуатацію об'єктів, зведених з порушенням законодавства, державних стандартів, норм і правил;

наданні інформації, що не відповідає дійсності, про умови проектування і будівництва чи у необґрунтованій відмові надати таку інформацію, – несуть відповідальність, передбачену законом. [3].

Наразі, у час бурхливого реформування сфери земельних відносин гостро постала проблема самовільного будівництва.

У ст. 53[1] КУпАП передбачена адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, яка полягає у самовільному зайнятті особою чужої земельної ділянки і використанні її без наявності законних на те підстав, зокрема, без дозволу органів, уповноважених приймати рішення про надання ділянок [4].

Особа, яка самовільно зайняла земельну ділянку, зобов'язана самостійно і за власний рахунок привести останню у стан, придатний для її використання за призначенням, а у разі потреби знести зведені нею будівлі [5].

Положення про Державну архітектурно-будівельну інспекцію передбачає широкі права та повноваження для відповідних посадових осіб. Серед них і можливість безперешкодного доступу до об'єктів будівництва і підприємств, що виготовляють будівельні матеріали, конструкції і вироби незалежно від форм власності. Але у вищевказаному положенні, на жаль, немає прямої норми, яка б дозволяла з метою перевірки отримувати доступ до земельної ділянки, що належить фізичній особі.

Зазначене створює перешкоди органам ДАБК у виявленні та фіксації відповідних правопорушень, що в свою чергу сприяє уникненню від відповідальності винних у порушеннях законодавства осіб та породжує формування відчуття безкарності у суспільстві.

Низка статей Цивільного кодексу України дозволяють потенційному правопорушникові вчиняти незаконні дії та у подальшому легалізувати їх.

Частина 3 ст. 331 та ст. 376 ЦК України надають такі можливості:

1) право власності на самочинно збудоване нерухоме майно за рішенням суду може бути визнане за особою, яка здійснила самочинне будівництво на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети, за умови надання земельної ділянки у встановленому порядку особі під уже збудоване нерухоме майно;

2) на вимогу власника (користувача) земельної ділянки суд може визнати за ним право власності на нерухоме майно, яке самочинно збудоване на ній, якщо це не порушує права інших осіб;

3) до завершення будівництва (створення майна) особа вважається власником матеріалів, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва (творення майна).

Тобто виникає ситуація, за якої вищевказані норми створюють можливі шляхи легалізації, узаконення самовільного будівництва.

Правовий вплив на правопорушника у вигляді штрафу порівняно з вартістю самого будівництва не є адекватним. Відсутність чи недостатність ефективних важелів юридичної відповідальності за такі правопорушення створює у суспільстві ілюзію фактичної безкарності, адже дійсно сьогодні земельну ділянку набагато вигідніше та простіше самовільно зайняти та тривалий час безоплатно використовувати, а у подальшому узаконити самозабудови у судовому порядку, ніж оформляти всі необхідні документи для отримання законного права на неї.

Окрім того, судова практика свідчить про значну кількість справ, розгляд яких довів правову необізнаність, а інколи некомпетентність органів ДАБК.

При розгляді справ щодо правопорушень у сфері містобудівної діяльності мають місце порушення норм матеріального і процесуального права на всіх етапах (проведення перевірки, складання протоколу, винесення постанови).

Порушення процедури складання протоколу про адміністративне правопорушення та винесення постанови призводять до їх подальшого скасування та визнання незаконними дій суб'єкту владних повноважень.

Проблемним також є питання порушення строків притягнення винних до адміністративної відповідальності.

Так, згідно з ч. 1 ст. 38 КУпАП адміністративне стягнення може бути накладене не пізніш як через два місяці з дня вчинення правопо-

рушення, а при триваючому правопорушенні – не пізніш як через два місяці з дня його виявлення.

Відповідно до ст. 277^{2} КУпАП повістка особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, вручається не пізніш як за три доби до дня розгляду справи в суді.

Згідно зі ст. 278 КУпАП орган (посадова особа) при підготовці до розгляду справи про адміністративне правопорушення вирішує питання, зокрема, чи сповіщено осіб, які беруть участь у розгляді справи, про час і місце її розгляду, чи витребувано необхідні додаткові матеріали, чи підлягають задоволенню подані клопотання.

Таким чином, навіть при правопорушенні, що триває, коли строки накладення адміністративного стягнення відраховуються від дня його виявлення, два місяці є вкрай малими, враховуючи перезавантаженість органів (посадових осіб) такими справами, необхідність у деяких випадках витребувати додаткові матеріали чи отримати нові докази, своєчасно заздалегідь повідомити осіб, які беруть участь у розгляді справи, а також розглянути певні подані клопотання.

У зв'язку з викладеним вважаємо, що для подальшого розвитку України як демократичної, правової, соціальної держави необхідною умовою має бути модернізація, оновлення та приведення законодавства у відповідність із сучасними реаліями, зокрема збільшення строків накладення адміністративного стягнення.

Використані джерела та література:

1. Положення про Державну архітектурно-будівельну інспекцію України: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 липня 2014 року № 294. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/294-2014-п
2. Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності: Закон України від 14.10.1994 № 208/94-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 46. Ст. 411.
3. Про основи містобудування: Закон України від 16.11.1992 № 2780-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. N 52. Ст. 683.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Відомості Верховної ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.
5. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 365.

Р.Д. Шибко
аспірант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАНЯ ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СИРОВИНИ ДЛЯ ДИТЯЧОГО ХАРЧУВАННЯ

У статті проаналізовано законодавство України у сфері забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської сировини для дитячого харчування; обґрунтовано висновки щодо наявності істотних юридичних дефектів в понятійно-категоріальному апараті та запропоновано варіанти вирішення зазначених проблем.

Ключові слова: *дитяче харчування, продовольча безпека, сільськогосподарська сировина, якість та безпечність сільськогосподарської продукції.*

Current Issues of Legal Quality and Safety Regulation of Raw Materials for Baby Nutrition

The article analyzes the legislation of Ukraine in the field of quality and safety of agricultural raw materials for baby nutrition; conclusions about the presence of significant legal defects in the categorical apparatus are provided; solutions of those issues are proposed.

Key words: *baby nutrition, food security, quality and safety of agrarian production, raw materials.*

Звичайна життєва діяльність здорової дорослої людини істотно відрізняється від життєдіяльності дитини віком від народження до трьох років. Якісне та безпечне дитяче харчування виготовляється на основі сільськогосподарської сировини рослинного і тваринного походження, яка повинна відповідати вимогам, встановленим законодавством. Зважаючи на це, суспільні відносини у сфері виробництва як сільськогосподарської сировини для дитячого харчування, так і дитячого харчування загалом регулюються спеціальним аграрним законодавством. Такі законодавчі вимоги щодо якості та безпечності сільськогосподарської сировини для дитячого харчування можна поділити на три групи:

а) загальні вимоги, які містяться в уніфікованому законодавстві (Закони України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» в редакції від 22 липня 2014 р., «Про пестициди та агрохімікати» від 2 березня 1995 р., «Про карантин рослин» в редакції від 19 січня 2006 р., «Про ветеринарну медицину» в редакції від 16 листопада 2006 р., «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р., «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р.);

б) спеціальні вимоги, які містяться у диференційованому законодавстві (Закон України «Про дитяче харчування» від 14 вересня 2006 р., Постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2007 р. №1195 «Про затвердження Порядку надання статусу спеціальної сировинної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування»);

в) особливі вимоги, які пов'язані із виробництвом органічних продуктів харчування (Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» від 10 липня 2018 р.).

Загальні засади забезпечення якості та безпечності харчових продуктів встановлені Законом України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів». Важливою умовою ефективного правового регулювання є правова визначеність, зокрема стосовно понятійного апарату. Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська Комісія) у Доповіді щодо верховенства права зазначила, що однією з складових верховенства права є правова визначеність; вона вимагає, щоб правові норми були чіткими й точними, спрямованими на те, щоб забезпечити постійну прогнозованість ситуацій правовідносин, що виникають (пункти 41, 46 Доповіді) [1]. Відтак, згаданий Закон дає визначення основоположним поняттям в сфері якості та безпечності харчових продуктів. Зокрема, безпечним харчовим продуктом визначається харчовий продукт, який не справляє шкідливого впливу на здоров'я людини та є придатним для споживання.

Своєю чергою, параметрами безпечності є науково обґрунтовані та затверджені центральним органом виконавчої влади, що формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони здоров'я, параметри, включаючи максимальні межі залишків, максимальні рів-

ні, допустимі добові дози, рівні включень, недотримання яких у харчових продуктах може призвести до шкідливого впливу на здоров'я людини. На нашу думку, така дефініція є не чіткою та має низку логічних дефектів, оскільки без належного контексту складно зрозуміти, про які саме «межі залишків», «максимальні рівні», «допустимі дози», «рівні включень» згадується у цитованому законі.

Розвиток генної інженерії призвів до застосування у аграрному виробництві генетично модифікованих оргазмів (далі – ГМО). В даний час вплив ГМО на організм людини не є всебічно дослідженим, тому виправданою є заборона використання таких організмів при виробництві продуктів дитячого харчування, що підтверджується міжнародною практикою [2]. В законодавстві України з цього питання відсутнє однозначне правове регулювання. Так, у Законі України «Про дитяче харчування» міститься заборона використання ГМО при виробництві дитячого харчування. Водночас у спеціальному Законі України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні ГМО» такі забороняючі приписи відсутні.

Забезпечення належної якості та безпечності сільськогосподарської сировини для дитячого харчування потребує спеціального правового регулювання використання пестицидів та агрохімікатів у процесі виробництва такої сировини. До 2004 року в Законі України «Про пестициди та агрохімікати» був припис, який забороняв використання пестицидів на території спеціальних сировинних зон з виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого та дієтичного харчування. В даний час пестициди та агрохімікати можуть використовуватися у спеціальних сировинних зонах за спеціальними технологіями з метою одержання продукції, яка відповідає санітарно-гігієнічним вимогам до дитячого та дієтичного харчування. Крім цього, К. А. Козмуляк звертає увагу, що «сьогодні відносно залишків пестицидів у продуктах для дитячого та дієтичного харчування в законодавстві України однозначний підхід відсутній» [3, с. 45].

Єдиним диференційованим і спеціальним нормативно-правовим актом у сфері виробництва сільськогосподарської сировини для дитячого харчування є Закон України «Про дитяче харчування» [4]. Якість дитячого харчування в контексті цього Закону визначається як ступінь досконалості властивостей та характерних рис дитячого харчування, які здатні задовольнити фізіологічні потреби організму дитини в про-

дуктах харчування виходячи з їх хімічного складу та енергетичної цінності. Водночас визначення поняття «безпечність дитячого харчування» даний Закон не містить.

Отже, в Україні прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської сировини для дитячого харчування, які можна поділити на три групи: загальні, спеціальні та особливі. Водночас правовому регулюванню якості та безпечності сільськогосподарської сировини для дитячого харчування притаманні істотні юридичні дефекти понятійно-категоріального апарату, що негативно впливає на ефективність регулювання відносин у сфері якості та безпечності сировини тваринного і рослинного походження для дитячого харчування.

Використані джерела та література:

1. О верховенстве права. URL: http://www.venice.coe.int/docs/ 2011/ CDL’AD(2011)003rev’rus.pdf
2. Менів О. І. Про характеристику законодавства України та ЄС щодо використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 72–79.
3. Козмуляк К. А. *Правове регулювання екологічної безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва в Україні*: монографія. Чернівці: Кондратьєв А.В, 2017. 192 с.
4. Коваленко Т. О. Правові питання виробництва сільськогосподарської сировини для продуктів дитячого харчування в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 15. С. 16–23.

І.І. Якубович
аспірант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ТОРГІВЛІ ЗЕРНОМ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ

З’ясовано особливості та обґрунтовано поняття електронної торгівлі зерном, виявлено переваги і недоліки зазначеної моделі реалізації зерна в

Україні, зроблено висновки щодо недостатності правового регулювання у зазначеній сфері в даний час та запропоновано розробити та затвердити Державну цільову програму розвитку електронної торгівлі в аграрному секторі економіки.
Ключові слова: *аграрна біржа, зерно, електронна торгівля зерном, купівля-продаж зерна.*

Legal Regulation of Electronic Grain Trade in Ukraine: Current State and Prospects for Improvement

The study clarifies the features and substantiates the concept of e-commerce of grain, identifies the advantages and disadvantages of this model of grain sales in Ukraine, draws conclusions about the lack of legal regulation in this area at present and proposes to develop and approve the State target program for e-commerce development in the agricultural sector of economy.
Key words: *agricultural exchange, grain, electronic grain trade, purchase and sale of grain.*

В умовах розвитку інформаційних технологій та формування інформаційного суспільства однією із перспективних правових моделей реалізації зерна в Україні є електронна торгівля, яка є одним із різновидів електронної комерції. Так, фермери та інші підприємці за рахунок економії часу та зниження затрат на пошук і придбання необхідних ресурсів за прийнятними цінами, а також на збут виробленої продукції в електронній мережі можуть підвищити свою прибутковість на 75% [1].

Аналіз приписів Закону України «Про електронну комерцію» від 3 вересня 2015 р., інших нормативно-правових актів дозволяє визначити особливості електронної торгівлі зерном як однієї із правових моделей реалізації зерна.

По-перше, електронна торгівля зерном є різновидом виробничо-господарської діяльності суб’єктів агробізнесу, спрямована на реалізацію зерна та продуктів його переробки шляхом укладення угод купівлі-продажу з метою отримання прибутку.

По-друге, електронна торгівля зерном здійснюється дистанційним способом шляхом вчинення електронних правочинів із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем. В даний час вцілому існують технічні передумови для поширення електронної торгівлі сільськогосподарською продукцією, зокрема й зерном. Виробникам зерна для участі в електронній комерції достатньо мати можливість вільного

доступу до мережі Інтернет. Так, за статистичними даними станом на 2016 рік більше 60% людей, які проживають в сільській місцевості, мають доступ до онлайну [2]. Водночас в даний час є певні стримуючі фактори розвитку електронної торгівлі в аграрному секторі, зокрема: «відсутність кваліфікаційного персоналу, щодо розробки та організації електронного бізнесу, відсутність спеціалістів у підприємствах постачальників та посередників, які спроможні вести сумісну роботу за такими принципами, відсутність мережі Інтернет на території господарства, недовіра щодо розрахунку електронними платежами, відсутність нормативно-правового захисту інформації на рівні держави» [3, с. 99].

По-третє, електронний договір купівлі-продажу зерна, крім визначених Цивільним кодексом України істотних умов, може містити інформацію про: технологію (порядок) укладення договору; порядок створення та накладання електронних підписів сторонами договору; можливість та порядок внесення змін до умов договору; спосіб та порядок прийняття пропозиції укласти електронний договір; порядок обміну електронними повідомленнями та інформацією між сторонами під час виконання ними своїх зобов'язань; технічні засоби ідентифікації сторони; порядок внесення змін до помилково відправленого прийняття пропозиції укласти електронний договір; посилання на умови, що включаються до договору, шляхом перенаправлення (відсилання) до іншого електронного документа; спосіб зберігання та пред'явлення електронних документів, повідомлень, іншої інформації в електронній формі та умови доступу до них; інші відомості.

По-четверте, порядок укладення електронного договору купівлі-продажу зерна вчинюється у наступному порядку: електронний договір укладається шляхом пропозиції його укласти (оферти) однією стороною та її прийняття (акцепту) другою стороною. Пропозиція укласти електронний договір (оферта) може бути зроблена шляхом надсилання комерційного електронного повідомлення, розміщення пропозиції (оферти) у мережі Інтернет або інших інформаційно-телекомунікаційних системах. Відповідь особи, якій адресована пропозиція укласти електронний договір купівлі-продажу зерна, про її прийняття (акцепт) може бути надана шляхом: надсилання електронного повідомлення особі, яка зробила пропозицію укласти електронний договір; заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття такої пропозиції в електронній формі; вчинення дій, що вважаються при-

йняттям пропозиції укласти електронний договір, якщо зміст таких дій чітко роз'яснено в інформаційній системі, в якій розміщено таку пропозицію, і ці роз'яснення логічно пов'язані з нею.

По-п'яте, електронний договір купівлі-продажу зерна, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, вважається таким, що за правовими наслідками прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі.

Отже, електронна торгівля зерном як правова модель реалізації зерна – це врегульовані нормами аграрного, цивільного, господарського права відносини між продавцем та покупцем зерна та/чи продуктів його переробки, що виникають у процесі укладення та виконання електронного договору купівлі-продажу дистанційним способом із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем з метою отримання прибутку.

Незважаючи на важливість та перспективність розвитку електронної торгівлі зерном в Україні, відповідні приписи аграрного законодавства, спрямовані на розвиток електронної торгівлі в аграрному секторі економіки, відсутні. Зокрема, в Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р, про розвиток інформаційних технологій, електронної торгівлі, електронних бірж не згадується. Електронна торгівля сільськогосподарською продукцією, зокрема й зерном, займає незначний відсок серед угод з реалізації такої продукції. При цьому необхідно враховувати, що у світовій практиці за рівнем функціонування ринку біржової та електронної торгівлі визначається стан розвитку ринкової економіки країни [4].

У Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, серед причин виникнення проблем у аграрному секторі України, а саме, існування складної економічної і соціальної ситуації на селі названо недостатній рівень стимулювання впровадження інноваційних технологій та інвестицій в агропромислове виробництво. З метою стимулювання розвитку електронної торгівлі сільськогосподарською продукцією, зокрема зерном та продуктами його переробки, доцільним є розроблення і прийняття Державної цільової програми розвитку електронної торгівлі в аграрному секторі економіки.

Використані джерела та література:

1. Шелюбская Н. Новые наименования инновационной политики ЕС. *Проблемы теории и практики управления*. 2003. №4. С. 63–68.
2. Електронна комерція в Україні 2016: цифри і факти. URL: https://webexpert.com.ua/ua/elektronna-komertsiya-v-ukrayini-2016
3. Легеза Д. Г. Електронна комерція та конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції. *Механізм регулювання економіки*. 2009. № 3. Т. 2. С. 98–103.
4. Паска І. М. Формування та функціонування біржової та електронної торгівлі сільськогосподарською продукцією. *Ефективна економіка*. 2015. № 8. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4235

І.М. Килюшик
магістрантка
Центр Східноєвропейських студій Варшавського університету
(Республіка Польща)

ПРАВА ЖІНОК У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ПРАВІ КИРГИЗСТАНУ

У сучасному світі надалі відбувається дискримінація жінок у різних сферах життя, особливо це стосується країн Центральної Азії, зокрема Киргизстані. Тому метою цієї статті є проаналізувати міжнародні документи, в яких закріплено основні положення щодо прав жінок в інституті прав людини, та відповідно аналіз законів Киргизстану стосовно забезпечення охорони прав і свобод жінок у країні.

Ключові слова: *права жінок, дискримінація, Організація Об'єднаних Націй, Киргизстан.*

Women's Right in International Law and the Law of Kyrgyzstan

In today's world, there is still discrimination against women in various spheres of life, especially in Central Asia, in particular in Kyrgyzstan. The purpose of this article is to analyze international documents that set out the basic provisions on women's rights in human rights, and therefore analyze the law of Kyrgyzstan regarding the protection of women's rights and freedoms in the country.

Key words: *women's right, discrimination, United Nations, Kyrgyzstan.*

Ситуація з порушеннями прав жінок у Центральній Азії все ще є складною. Ранні шлюби, домашнє насильство та дискримінація на роботі досить поширені в сучасному Киргизстані. Основною причиною дискримінації жінок є традиційні основи укладу країн Центральної Азії. Регіональна специфіка створює умови для появи такого роду проблем, адже патріархальні традиції країн центрально-азійського регіону відводять жінкам другорядну роль. Найчастішим порушенням прав жінок у Киргизстані є викрадення молодих дівчат для укладення примусових шлюбів, прикриваючи цей злочин давньою традицією, яка в Киргизстані називається – ала качуу. Проблемою є ще й те, що жінки не завжди знають про свої права і як себе захищати, знаходячись переважно у пасивному стані. Втім захистити себе можна і потрібно, посилаючись на міжнародні конвенції і регіональні закони.

Основу міжнародно-правового механізму захисту прав жінок закладено у Статуті ООН, створеної в червні 1945 р. Загалом з моєї точки зору найважливішим досягненням в діяльності ООН є розроблення концепцій прав і свобод людини та прийняття 10 грудня 1948 р. Загальної Декларації Прав Людини. Стосовно Статуту ООН, то саме ст. 1 покладає на держави учасниці обов’язок поважати усіх людей незалежно від статі. У системі ООН основне місце щодо захисту прав жінок займають заходи, розроблені Комісією з положення жінок – функціональної комісії Економічної і Соціальної ради ООН.

Здобувши незалежність, Киргизстан першим із п’яти країн Середньої Азії оголосив про обрання демократичного шляху розвитку республіки. У 1995 р. делегація жінок з Киргизстану вперше брала участь у четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок, на якій була прийнята Пекінська декларація та Платформа дій в яких країни учасниці сформулювали обов’язки щодо захисту прав жінок, висловились про необхідність рішучих дій для покращення становища жінок і розповсюдження гендерного рівноправ’я. Саме на цій конференції вперше було звернено увагу світу на проблеми, пов’язані з порушенням прав жінок у Киргизстані [4].

За роки незалежності Киргизстан ратифікував близько тридцяти міжнародних конвенцій і протоколів щодо прав людини, включаючи п’ять міжнародних конвенцій про усунення дискримінації щодо жінок. Найважливіша і базова з них Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, була прийнята в 1979 р. і набула чинності

в 1981 р. Основним постулатом Конвенції є невід'ємність і неподільність прав жінок від загальних прав людини і рівноправність жінок у всіх сферах життя на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Конвенція також пояснює поняття «дискримінація щодо жінок», розуміючи будь-яке обмеження за ознакою статі, що спрямовуються на ослаблення чи анулювання можливості жінок здійснювати свої права нарівні з чоловіками. Згідно з положеннями Конвенції, країни які приєдналися до неї повинні прагнути до ліквідації усіх форм дискримінації за ознакою статі, а також зобов'язуються впроваджувати її положення і кожні чотири роки повинні надавати Комітету ООН CEDAW звіт про виконання Конвенції [2]. Важливим для захисту прав жінок є прийняття у Киргизстані Законопроекту «Про приєднання Республіки Киргизстан до Факультативного протоколу до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» у 2002 р. Після ратифікації у 1996 р. також Конвенції про політичні права жінок та Конвенції про громадянство одруженої жінки, згідно з Факультативним протоколом, жінки можуть заявляти про порушення своїх прав і свобод безпосередньо до міжнародних організацій, що працюють в галузі прав людини. Не менш важливими є Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрація шлюбу 1962 р. та Рекомендація до неї прийнята у 1965 р., а також Конвенція про охорону материнства, яка після перегляду набула чинності в 1955 р.

Принцип рівноправності між чоловіком та жінкою зазначений в Конституції Киргизстану і в наступних її поправках. Ідеться про те, що як чоловіки так і жінки мають право брати участь у виборах і референдумах, право на придбання майна, право на зміну і збереження громадянства, а також на отримання інших громадянських, політичних і економічних прав. Так, в Конституції прийнятій на референдумі 2016 р. про це зазначено у ст. 16 Другого розділу про права свободи людини і громадянина. Конституція країни, а також Сімейний, Трудовий та Кримінальний кодекси посилюють державну політику щодо захисту прав жінок у Киргизстані і гарантують безумовний захист прав і свобод громадян, право на життя, фізичну і моральну недоторканність, особисту свободу, безпеку і честь, а також інші основні права людини [3].

Закон Киргизької Республіки «Про основи державних гарантій забезпечення гендерної рівності» прийнятий у 2003 р., регулює відносини з наданням рівних прав і можливостей особам різної статі

в соціальній, політичній, економічній, культурній та інших сферах життєдіяльності людини. Закон «Про соціально-правовий захист від насилля в сім'ї» теж прийнятий у 2003 р., визначає сімейне насилля, як умисна фізична чи психологічна дія одного члена сім'ї щодо іншого і захищає постраждалих від насилля в сім'ї посилаючись на дотримання міжнародних стандартів щодо прав людини обґрунтованих в Загальній Декларації Прав Людини і є основою для соціально-правової системи охорони життя, що дозволило запровадити охоронні ордери. Ці охоронні ордери мають два види: тимчасовий охоронний ордер, який виноситься органами внутрішніх справ і охоронний судовий ордер, який відповідно виноситься судом і видається на термін від одного місяця до шести місяців. Перший може бути винесено від моменту подачі жінкою скарги про сімейне насилля і захищає жінку до 15 діб. Відповідно до даного ордеру міліція зобов'язує кривдника до виконання умов охоронного ордеру.

Від 2012 р. розроблялась довготермінова Національна стратегія для досягнення гендерного рівноправ'я на період до 2020 року, а також План дій для реалізації резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» для протидії домашньому насильству, а також для допомоги і реабілітації постраждалих від конфліктів.

Як мовилося вище, серйозною проблемою у Киргизстані є викрадення молодих дівчат для взяття примусових шлюбів, інколи дівчата ще не були повнолітні, що є прямим і незаперечним порушенням прав жінок. У Загальній Декларації Прав Людини у ст. 16 п. 2. зазначено, що шлюб може укладатись тільки за вільної та повної згоди сторін, що одружуються [1].

У 2013 р. президентом Киргизстану Алмазбеком Атамбаєвим були підписані поправки до Кримінального кодексу, згідно з якими за викрадення наречених уже передбачались не штрафи а ув'язнення викрадачів. Так, відповідно до статті 154 Кримінального кодексу «Примушування до шлюбу особи, яка недосягла сімнадцяти років» винного можуть ув'язнити на термін від 5 до 10 років, і також від 5 до 7 років позбавляли волі згідно зі статтею 155 Кримінального кодексу «Примушування жінки до шлюбу». Відповідно до статті 2 Кримінального кодексу Республіки Киргизстан попередження злочинів, охорона особистості, прав і свобод громадян від злочинних зазіхань є одним із основних завдань кримінального права [5].

Таким чином, лише правове регулювання з урахуванням гендерних підходів здатне забезпечити права і свободи жінок як у Киргизстані, так і в світі загалом. Усе залежить від свідомого визнання і дотримання постанов законів щодо захисту прав жінок громадянами країни, а також від обізнаності самих жінок про свої права і сміливості захищати себе від дискримінації у складних умовах патріархальних традицій та посиленого впливу ісламу на повсякденне життя в Киргизстані.

Використані джерела та література:

1. Загальна декларація прав людини выд 10 грудня 1948 р. (рос/укр) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
2. Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 1981 р. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://www.un.org.ua/images/documents/4479/CEDAW-for-Youth_Ukr.pdf&ved=2ahUKEwibxfmb8cHqAhWMxIsKHQcMDcsQFjAHe gQI ChAB &usg=AOvVaw0lCf_ScCvjTVy7OG5Y8Fst
3. Конституция Кыргызской Республики Принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года. (В редакции Закона КР ще 28 декабря 2016 года №218) URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru
4. Пекінська декларація (укр/рос) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507
5. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 1 октября 1997 года (В редакции Законов КР в 2013 г.) URL: https://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527

А.М. Подвербний
магістрант
Національний університет «Чернігівська політехніка»

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ КАПІТАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У доповіді акцентовано увагу на важливому значенні капітального будівництва для забезпечення стабільного розвитку економіки та інфраструктури країни. Визначено низку гострих проблем сфери капітального бу-

дівництва України, які зокрема полягають у наявності суперечностей між нормативно-правовими актами, недостатній захищеності прав інвесторів, неефективності здійснення контрольно-наглядової діяльності; запропоновано напрями вирішення таких проблем.
Ключові слова: *капітальне будівництво, підрядні відносини, інвестор, архітектурно-будівельний контроль.*

Problems of Legal Regulation of Economic Relations in the Sphere of Capital Construction and Main Directions of Their Solution

The report emphasizes the importance of capital construction to ensure the stable development of the country's economy and infrastructure. A number of acute problems in the sphere of capital construction of Ukraine has been identified, which, in particular, are the presence of contradictions between regulatory legal acts, insufficient protection of investors' rights, inefficiency of control and supervision activities; the directions of solving such problems are offered.
Key words: *capital construction, contract relations, investor, architectural and construction control.*

Капітальне будівництво є важливою частиною економіки України та однією з рушійних сил її розвитку. Від стану сфери капітального будівництва напряму залежить розвиток інфраструктури (зокрема критичної), розширення підприємств, збільшення їхніх виробничих потужностей, будівництво житлового фонду тощо.

Відзначаємо справедливість зауваження В.Г.Олюхи, яким підкреслено надзвичайну чутливість сфери капітального будівництва до негативних економічних явищ, зокрема криз, у зв'язку з чим вона потребує спеціальної виваженої державної політики задля її підтримки. За умови обмеженості бюджетних ресурсів держави на перший план виходить забезпечення гармонічного законодавчого регулювання даної сфери, яке за відсутності значних фінансових вкладень сприятиме оптимізації капітального будівництва в Україні [1, с. 43].

Однією із найбільших проблем правового регулювання господарських відносин у сфері капітального будівництва вважаємо наявність великої кількості нормативно-правових та нормативно-технічних актів, які часто суперечать один одному, застарілість значного масиву будівельних норм, правил та стандартів, їх невідповідність будівельним нормативам провідних країн світу.

Підкреслюємо відсутність на сьогодні у кодифікованих нормативно-правових актах законодавчо оформленого визначення поняття «капітальне будівництво», що, на нашу думку є неприйнятним та здійснює загалом негативний вплив на стан справ у сфері капітального будівництва. Визначення цього поняття є доступним лише у підзаконному нормативно-правовому акті – Порядку державного фінансування капітального будівництва [2].

Головним прикладом суперечностей між нормативно-правовими актами є термінологічна неузгодженість між положеннями ГК та ЦК України, на що вірно звертав увагу і В.Г.Олюха [1, с. 43]. Здійснивши аналіз положень глави 33 ГК України, доходимо висновку, що вони регулюють лише відносини підряду у сфері капітального будівництва, частково підряду на проведення проєктних і досліджувальних робіт та не охоплюють повною мірою всього комплексу господарських відносин у даній сфері [3]. Відповідно у ГК України відсутні і законодавче закріплення самого поняття «капітальне будівництво» та виокремлення характерних ознак, які б відмежовували його від сфери загального будівництва.

У зв'язку з викладеним вище пропонуємо на законодавчому рівні внести зміни до глави 33 ГК України, які б дали змогу значно покращити регулювання господарських відносин у сфері капітального будівництва. Вважаємо, що такі зміни мають полягати у включенні до глави 33 додаткових статей, які б законодавчо визначали поняття «капітальне будівництво» та його види (форми), окреслювали коло суб'єктів господарських відносин у сфері капітального будівництва, їх правовий статус, систему вертикальних організаційних зв'язків між ними, визначали шляхи державного регулювання та забезпечення капітального будівництва, розширювали перелік виробничо-господарських відносин у даній сфері тощо.

У ЦК України поняття «капітальне будівництво» не використовується взагалі, натомість видами робіт, для здійснення яких укладаються договори будівельного підряду, визначені нове будівництво, капітальний ремонт, реконструкція (технічне переоснащення), що за своєю суттю належать до капітального будівництва [4]. Констатуємо термінологічну колізію між нормами ГК та ЦК стосовно назв договорів підрядів на здійснення проєктних робіт – «договір підряду на проведення проєктних і досліджувальних робіт» та «договір підряду на проведення проєктних та пошукових робіт» відповідно. Можливе

вирішення зазначеної ситуації, на нашу думку, полягає у приведенні до єдиного термінологічного значення таких підрядних договорів.

У цьому контексті звертаємо увагу і на взаємне дублювання окремих положень кодифікованих та підзаконних нормативно-правових актів. Характерним прикладом є визначення умов договору підряду на капітальне будівництво у ГК України та у Загальних умовах укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві [5]. Цікавою є пропозиція В.Г.Олюхи, який піддає сумніву доцільність подальшого існування окремого підзаконного нормативно-правового акту, який регулює підрядні відносини у капітальному будівництві та наголошує на необхідності виключення із ГК ст. 323, якою дозволено визначати умови укладання та виконання договорів підряду на капітальне будівництво у такому акті [1, с. 45]. Таким чином, науковцем пропонується консолідувати та посилити регулюючу роль ГК України шляхом скасування підзаконних нормативно-правових актів, які фактично дублюють одне одного.

Актуальною проблемою правового регулювання господарських відносин у сфері капітального будівництва є недосконалість містобудівного законодавства стосовно забезпечення повною мірою прав та інтересів учасників будівельної діяльності, надто тих, чиїм коштом здійснюється фінансування будівництва.

Задля дійсного та повного забезпечення захисту прав інвесторів у об'єкти будівництва в Україні належне законодавче оформлення мають знайти єдиний порядок фінансування інвесторами будівництва житла, вимоги до забудовників щодо обов'язкової наявності стабілізаційного фонду на випадок виникнення кризових ситуацій при будівництві об'єктів. Також вважаємо потрібним наголосити на необхідності внесення змін до нормативно-правових актів, які регулюють реєстрацію речових прав на нерухоме майно, з метою гарантування обов'язкових майнових прав інвестора на нерухоме майно при здійсненні інвестування у будівництво житла.

Значний вплив на господарські відносини у сфері капітального будівництва мають проблеми, пов'язані зі здійсненням контрольно-наглядової діяльності. Діяльність ДАБІ не була ефективною через корупційні прояви та вибірковий характер перевірок. Державна політика у сфері архітектурно-будівельного нагляду (контролю) протягом останніх років характеризувалася суперечливістю. Керівництвом держави здійснювалися радикальні заходи, направлені на встановлення мораторію на здійснення

планових перевірок у сфері господарської діяльності. За своєю суттю такі рішення були неефективними, оскільки припинення планових перевірок сприяло зростанню випадків порушення законодавства суб'єктами господарювання, зокрема у сфері капітального будівництва.

Наразі не вважаємо можливим оцінити ефективність останніх рішень Уряду, що полягають у ліквідації ДАБІ та перерозподілі її завдань та функцій між трьома новими центральними органами виконавчої влади – Державною сервісною службою містобудування, Державним агентством з техрегулювання та Державною інспекцією містобудування, оскільки сам процес ліквідації ще не доведено до його логічного завершення і новоутворені структури не приступили до повноцінного виконання своїх функцій.

Напрямками ліквідації проблемних моментів у діяльності органів державного архітектурно-будівельного контролю вважаємо чіткий розподіл функцій та повноважень між такими органами, забезпечення ефективної боротьби з корупцією у даній сфері, досягнення максимальної цифровізації та автоматизації діяльності контрольно-наглядових органів, запровадження єдиної системи професійної атестації експертів нагляду (контролю) у будівельній сфері та визначення і встановлення критеріїв їх персональної відповідальності.

Враховуючи викладене, необхідно підсумувати, що в Україні наразі наявна значна кількість проблем правового регулювання господарських відносин у сфері капітального будівництва. Серед них першочергового вирішення потребують законодавчі – шляхом закріплення на рівні кодифікованих нормативно-правових актів визначення поняття «капітальне будівництво», усунення термінологічної неузгодженості між положеннями ЦК та ГК України тощо. Повноцінного законодавчого забезпечення в Україні потребують права інвесторів, які є кінцевими споживачами результатів господарської діяльності у сфері капітального будівництва. Неефективність діяльності органів державного архітектурно-будівельного нагляду (контролю) та пов'язані з ними корупційні прояви вимагають здійснення виваженого процесу їх реформування та приведення до стандартів кращих світових практик.

Використані джерела та література:

1. Олюха В. Удосконалення нормативного регулювання капітального будівництва як засіб його непрямої державної підтримки. *Підприєм-*

ництво, господарство і право. 2014. № 11. С. 43–47. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2014/11_2014.pdf
2. Про затвердження Порядку державного фінансування капітального будівництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. № 1764. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1764-2001-%D0%BF#Text
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
5. Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві: Постанова Кабінету Міністрів України від 1.08.2005 р. № 668. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668-2005-%D0%BF#Text

В.О. Сапронова
магістрантка
Академія адвокатури України

СКАСУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО МОРАТОРІЮ: МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЛАНСУ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ДЕРЖАВИ

У статті досліджено питання досягнення принципу пропорційності (справедливого балансу) між інтересами приватних осіб щодо набуття і здійснення ними права власності на землю та загальними інтересами держави при скасуванні чинного на сьогодні земельного мораторію шляхом запровадження певних правових засобів та механізмів регулювання відносин, що виникають в процесі ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Ключові слова: *баланс інтересів, правові засоби та механізми регулювання, державний суверенітет, територіальна цілісність, право власності.*

Abolition of the Land Moratorium: Mechanisms to Ensure the Balance of Interests of Private Property and the State

The article examines the issue of achieving the principle of proportionality (fair balance) between the interests of individuals in acquiring and exercising land ownership and the general interests of the state in lifting the current land moratorium by introducing certain legal means and mechanisms to regulate market circulation of agricultural land.

Key words: *balance of enterprises, legal means and organizations of regulation, state sovereignty, territorial integrity, property right.*

31 березня 2020 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» №552-IX, яким з 1 липня 2021 року частково скасовується так названий земельний мораторій.

Протягом усього часу існування земельного мораторію та після прийняття зазначеного законодавчого акту в суспільстві не вщухають спори щодо сутності необхідного в Україні правового регулювання ринкового обігу сільськогосподарських земель (далі – с/г землі), яке, з одного боку, забезпечувало б можливість землевласників повноцінно реалізовувати право власності на с/г землі, та, з іншого, забезпечувало б дотримання інтересів держави.

Дослідження окремих правових засобів та механізмів регулювання ринкових земельних відносин щодо переходу прав на с/г земельні ділянки на сьогодні є надважливим завданням, оскільки невпинний розвиток суспільних відносин потребує пошуку нових або вдосконалення існуючих підходів до їх динамічного правового регулювання. Враховуючи те, що в Україні довготривалий період часу чинною залишалася заборона на відчуження с/г земель, наслідком чого стала відсутність власного досвіду функціонування тих чи інших правових засобів регулювання, їх дослідження наразі є особливо актуальним.

Метою статті є визначення та аналіз правових засобів та механізмів забезпечення балансу інтересів суб'єктів приватної власності на сільськогосподарські землі та держави при скасуванні земельного мораторію, ефективних для національного правового регулювання.

Науково-теоретичними дослідженнями правових засобів та механізмів регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення займалися такі науковці як П.Ф.Кулинич, С.В.Лойко, О.В.Ходаківська, І.В.Юрченко, О.П.Куцевич, О.В.Зубрицький та ін.

Під балансом приватних інтересів та інтересів держави розглядається досягнення у правовому регулюванні ринкового обігу с/г земель обґрунтованого співвідношення (пропорційності) міри можливостей осіб щодо набуття і здійснення ними права власності на землю та

можливостей держави забезпечити її національні інтереси, їх захищеність та охорону земель.

Національні інтереси України відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» це життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян [1].

Відповідно до ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [2]. Як зазначає О.О.Гречко, територіальна єдність та цілісність забезпечують непорушність і стабільність існування держави... Цілісність території держави означає також неподільність землі як державної території між іншими суверенами [3, с. 12].

Конституційне закріплення зазначених положень відображає значення землі як основи державного суверенітету України.

Основний Закон держави визначає землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [1]. Державна охорона земель згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону земель» спрямована на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів тощо [4].

Таким чином, вимогами загальних інтересів держави, дотримання яких має забезпечуватися при запровадженні правового регулювання ринкового обігу с/г земель, є захищеність неподільності землі як державної території – основи державного суверенітету – від реальних і потенційних загроз, та охорони землі як природного та економічного ресурсу. Натомість вимогами інтересів суб'єктів приватної власності є реалізація задекларованої ст. 14 Конституції України гарантії права власності на землю та можливість його повноцінного здійснення.

Досягнення принципу пропорційності між цими інтересами можливе шляхом скасування заборони на відчуження с/г земель, що перебувають у приватній власності, та запровадження правових засобів та механізмів регулювання переходу прав на с/г земельні ділянки. Можна вирізнити наступні правові засоби та механізми, потенційно ефективні для національного правового регулювання:

1) Встановлення максимального розміру площі с/г земельної ділянки або їх сукупності, що можуть набуватися у власність однієї особою, залежно від виду діяльності, що планує провадити набувач (землеробство чи тваринництво).

2) Законодавче наділення переважним правом на придбання с/г земельної ділянки співвласника ділянки, орендаря та держави. Умовою ефективності зазначеного правового засобу є детальна регламентація порядку реалізації переважного права.

Корисним видається досвід Литви, де власник с/г ділянки або нотаріус, до якого власник звернувся, повідомляє про намір її продати спеціалізованому державному органу, який контролює дотримання порядку реалізації переважного права осіб, а також досвід Шотландії, де переважне право на придбання земельної ділянки може бути офіційно зареєстровано у відповідному Реєстрі.

3) Встановлення вимог до фізичних осіб та до суб'єктів підприємництва, що бажають придбати с/г земельну ділянку, щодо наявності у них або їх найманих працівників професійних навичок, компетенції та досвіду роботи у сфері сільського господарства, а також наявності капіталу, необхідного для утримання та оброблення на належному рівні с/г земель, що набуваються.

4) Встановлення обов'язку набувачів с/г земельних ділянок використовувати землю за цільовим призначенням.

Корисним в цьому питанні є досвід Румунії, де в разі необроблення землі протягом трьох років вона вилучається у власність держави або надається особам, що мають знання або досвід роботи в сфері сільського господарювання. Втім, слід законодавчо передбачити помірні санкції за неналежне утримання с/г землі, при цьому не порушуючи право власності землевласника.

5) Встановлення вимог до іноземних громадян та іноземних юридичних осіб, що бажають придбати с/г земельну ділянку, які розповсюджуються на громадян та юридичних осіб України.

6) Запровадження обмеження щодо придбання іноземцями с/г земельних ділянок біля прикордонної зони з метою забезпечення національної безпеки країни.

Зазначене обмеження застосовується в правовому регулюванні обігу с/г земель Хорватії, Іспанії, Італії, Греції, Фінляндії та інших країн.

7) Запровадження спеціалізованої установи, підпорядкованої державі, з функцією регулювання та контролю у сфері використання та відчуження с/г земельних ділянок, моніторингу ринкового обігу с/г земель та формування рекомендацій з вдосконалення відповідного правового регулювання.

Використовуючи позитивний досвід Німеччини та Польщі доцільно наділити спеціалізовану державну установу функціями контролю за дотриманням порядку реалізації переважного права на придбання с/г земель; перевіркою угод щодо правосуб'єктності сторін (їх відповідність до встановлених до них вимог), щодо продажу земельних ділянок на відповідність до законодавства та на наявність ознак фіктивності з можливістю звернення до суду за необхідності; контролю та запобігання надмірній концентрації або фрагментації с/г земель; контролю за раціональним використанням с/г земель за цільовим призначенням належними суб'єктами; моніторингу ринку с/г земель; наділити переважним правом придбання с/г земельних ділянок від імені держави та правом викупу земельних ділянок у випадку відсутності покупця.

Таким чином, забезпечення балансу інтересів суб'єктів приватної власності й держави можливе за допомогою запровадження та постійного вдосконалення правових засобів і механізмів, які гарантують можливість осіб здійснювати правомочності щодо належної їм земельної ділянки, але одночасно з цим передбачають певні обмеження з метою реалізації загальних інтересів держави.

Використані джерела та література:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. ст. 241.
2. Конституція України: закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Гречко О.О. Принцип єдності та цілісності державної території як гарантія унітарного характеру української держави. *Право і безпека*, 2014. № 4 (55). С. 12–16.
4. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 №962-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. ст. 349.

Т.С. Сиротенко
магістрантка
Сумський державний університет

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ВИРОБНИЦТВА ОРГАНІЧНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

На сьогодні органічне виробництво виступає не тільки світовим модним трендом, а й економічно вигідним видом господарської діяльності, адже така продукція має більшу ціну порівняно з традиційними продуктами. Аграрний сектор великою мірою впливає на економіку держави. Відповідно до програм та цілей Сталого розвитку до 2030 р., пріоритетними напрямами є захист довкілля та боротьба зі зміною клімату. Отже, важливого значення набуває розвиток органічного виробництва, адже така технологія сприяє поліпшенню здоров'я та добробуту населення, і зрештою – сталому розвиткові.

Ключові слова: *органічне сільське господарство, органічна продукція, розвиток органічного ринку.*

Legal and Organizational Aspects of Organic Agricultural Production in Ukraine

Nowadays organic production is not only a global trend, but also a cost-effective economic activity, the reason of that is simple, such products have a higher price compared to ordinary ones. The agricultural sector greatly affects the state's economy. In accordance with the Sustainable Development goals until 2030, the priority areas are environmental protection and the fight against climate change. The development of organic production is important because in this context such technology improves the health and well-being of the population, promotes sustainable development.

Key words: *organic farming, organic produce, organic market development.*

Відповідно до статті 1 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», органічною продукцією є сільськогосподарська продукція, зокрема харчові продукти та корми, отримані в результаті сертифікованої діяльності, пов'язаної з виробництвом сільськогосподарської про-

дукції, що провадиться із дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції [1].

Згідно з останнім опитуванням FiBL про органічне землеробство за 2018 р. в усьому світі, органічні сільськогосподарські угіддя значно зросли, а кількість органічних виробників і органічних роздрібних продажів продовжувала зростати протягом року, сягнувши ще одного найвищого рівня, про що свідчать дані з 186 країни [2].

Головними перевагами органічного господарювання є збереження довкілля та забезпечення населення якісними продуктами харчування, що не шкодять здоров'ю.

За інформацією, наданою Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, Україна у 2019 році посіла 1-е місце в Європі та 2-е місце у світі за обсягами експортованої продукції до країн Європейського Союзу. Український експорт органічної продукції до країн ЄС у 2019 р. збільшився на 27%, порівняно з 2018 роком. Дані цифри демонструють активний розвиток даної галузі на території нашої держави, а також зростання попиту на українську органіку з боку іноземних держав [3].

Набирає обертів іноземне інвестування в органічне виробництво. Так, Міністерство довкілля Німеччини планує провести фінансування трьох проєктів на території Сумщини. Зокрема, це вирощування органічних ягід, лікарських рослин та дикорослих, розвиток органічного землеробства з метою збереження родючих ґрунтів та відновлення лісових насаджень [4].

У липні 2019 р. набув чинності Закон України №2496-VIII від 10.07.2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», метою якого є правове регулювання виробництва, обігу та маркування органічної продукції. На виконання Закону №2496-VIII, потрібно ще прийняти низку нормативно-правових актів. На сьогодні прийнята зовсім невелика частина [1]. Відповідні законодавчі акти повинні повністю врегулювати ситуації на ринку органічної продукції, встановивши чіткі правила гри в даній сфері, підвищити рівень конкурентоспроможності органічних продуктів українського виробництва на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Відповідно до законодавства виробництво органічної продукції здійснюють фізичні або юридичні особи, що виготовляють свою продукції у відповідності до встановлених правил [1].

Загальними вимогами до органічного виробництва є: використання технологій, що не шкодять здоров'ю, відокремлення продукції перехідного періоду від неорганічної, використання переважно відновлювальних ресурсів, використання харчових добавок та інших лише в гранично допустимих кількостях.

Для можливості реалізації продукції як органічної виробник повинен пройти сертифікацію виробництва. Під сертифікацією розуміється перевірка та встановлення відповідності виробництва вимогам законодавства у сфері виготовлення, обігу та маркування органічної продукції. Перевірку можуть здійснювати органи сертифікації. Це підприємство, установа чи організація, що має право на проведення даної процедури. Відповідно до ч. 1 ст. 28 Закону України №2496-VIII дані учасники ринку органічної продукції повинні відповідати таким вимогам: мати акредитацію; бути юридичною особою зареєстровано відповідно до законодавства України; мати належну матеріально-технічну базу; мати принаймні одного інспектора з відповідної галузі органічного виробництва, який працює на постійній основі, та можуть підтвердити компетентність свого персоналу [1].

Враховуючи, що наразі оператори, які займаються органічним виробництвом сертифіковані відповідно до законодавства іноземних держав, законодавець визначив, що іноземні органи сертифікації також можуть здійснювати свою діяльність на території України, до таких органів є одна вимога, внесення до Переліку органів іноземної сертифікації.

Наразі в Україні склалася така ситуація, що виробники сільськогосподарської продукції не зацікавлені у переході до органічного виробництва і не мають відповідних фінансових можливостей, адже процес переходу від одного виду до іншого потребує значних фінансових витрат і мінімуму прибутку на перших етапах розвитку. Крім того, негативними факторами виступають недостатній обсяг внутрішнього ринку збуту органічної продукції, недовіра споживачів до такої продукції через наявність фальсифікованих продуктів.

Фінансова підтримка з боку держави органічних операторів перебуває на дуже низькому рівні. Виробники можуть отримати допомогу у вигляді субсидії чи поворотної фінансової допомоги. Субсидія надається один раз новоствореним фермерським господарствам на одиницю оброблюваних угідь, сума такої допомоги не більше 60 тис. грн., не новоствореним – не більше 40 тис. грн. Також передбачається на-

дання субсидій в інших напрямах сільського господарства. Поворотна фінансова допомога надається у розмірі до 500 тис. грн на конкурсній основі. У конкурсі можуть брати участь всі виробники, а не тільки органічні [5]. Отже, розмір субсидії зовсім маленький, і може покрити лише маленьку частину витрат, що виникають під час переходу до органічного виробництва, а поворотну допомогу можуть отримати не всі. Крім того, ці кошти потрібно буде повернути.

Важливим кроком у забезпеченні добросовісної конкуренції на ринку екологічних продуктів, є встановлення юридичної відповідальності за порушення вимог законодавства. Відповідно до статті 40 Закону України №2496-VIII, оператори, несуть відповідальність за порушення вимог законодавства щодо виробництва, обігу та маркування органічної сертифікації. Органи сертифікації за порушення процедури сертифікації – також за невиконання приписів законодавства. Для операторів станом на липень 2020 р. коливається від 14169 гривень до 37784 гривень, для органів сертифікації від 37784 до 113352 гривень [1].

Крім юридичної відповідальності, повинна функціонувати ефективна система контролю у сфері виробництва органічної продукції. Державний контроль, відповідно до ч. 2 ст. 38 Закону № 2740-VIII здійснюється шляхом проведення планових та позапланових заходів, таких як моніторинг органічної продукції на ринку з метою запобігання потраплянню на ринок неорганічної продукції, маркованої як органічна; перевірки діяльності органів сертифікації; вибіркової перевірки діяльності операторів [1].

У висновку можна сказати, що на сьогодні законодавство, яке має регулювати функціонування ринку органічної продукції, перебуває на етапі формування. Потрібно прийняти ще значну кількість нормативно-правових актів, які повністю врегулюють правила гри на даному ринку. Враховуючи, що органічна продукція – це продукція з доданою вартістю, держава має стимулювати її виробництво. Це вигідно з погляду економічної та екологічної доцільності. Разом із тим фінансова допомога з боку держави має лише декларативний характер, розмір передбачених субсидій доволі малий, а кредит можуть отримати далеко не всі виробники. Отже для стимулювання розвитку органічного виробництва потрібно запровадити дієвий механізм державної підтримки, адже на сьогодні більшість виробників не має достатньої кількості коштів для впровадження органічного господарювання.

Слід проводити інформаційну роботу для виробників та споживачів про переваги органічних продуктів. Також потрібно запровадити ефективну систему контролю, а саме державно-приватну, через функціонування іноземних органів сертифікації на території держави. Тобто держава повинна контролювати органи сертифікації, здійснювати вибіркову перевірку операторів ринку, контролювати ринок органічних продуктів, а органи сертифікації мають займатися процедурою сертифікації підприємств.

Використані джерела та література:

1. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.07.2018 р. № 2740-VIII. Дата оновлення: 03.07.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#Text
2. Органічний світ. Глобальна статистика органічного сільського господарства та новини. URL: http://organicukraine.org.ua/yearbook-2020/
3. Україна посіла 1 місце в Європі за обсягами експортованої органічної продукції та 2-ге місце у світі. URL: https://agro.me.gov.ua/ua/news/ukrayina-posila-1-misce-v-yevropi-za-obsyagami-eksportovanoyi-organichnoyi-produkciyi-ta-2-ge-misce-u-sviti
4. За підтримки німецьких інвесторів на Сумщині розвиватимуть ягідництво. URL: https://kurkul.com/news/21471-za-pidtrimki-nimetskih-investoriv-na-sumschini-rozvivatimut-yagidnitstvo
5. Держпідтримка АПК-2020: програми, механізми, терміни. URL: https://agro.me.gov.ua/ua/news/derzhpidtrimka-apk-2020-programi-mehanizmi-termini?fbclid=IwAR27dDMJBTyYPdDxL67CvD2qYM_kmkyzkHrG6dAITfv9RuGhu1jrS41oE2Y

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Байгалі, *аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Балюк Галина Іванівна, *доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ, професор кафедри екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Бевз Олена Володимирівна, *кандидат юридичних наук, доцент кафедри екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Бершадська Ірина Андріївна, *аспірантка Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)*

Вайс Кароліна Володимирівна, *магістр історії, випускниця Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (м. Ужгород)*

Вєтринський Ігор Михайлович, *кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Власенко Юлія Леонідівна, *кандидат юридичних наук, доцент кафедри екологічного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Волковський Володимир Павлович, *кандидат філософських наук, науковий співробітник, голова Ради молодих вчених Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)*

Гаврилов Владислав Олександрович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Годлюк Альона Миколаївна, *кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Городницький Богдан Миколайович, *аспірант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (м. Полтава)*

Грицик Лариса Юріївна, *кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Гузенко Олена Павлівна, *кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг)*

Гура Тимур Едуардович, *лаборант відділу теорії і методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Данилець Вадим Леонідович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Дронів Вікторія Вікторівна, *магістр міжнародних економічних відносин, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Дудка Світлана Анатоліївна, *аспірантка Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (м. Полтава)*

Жога Мирослав Володимирович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Заєць Олена Іванівна, *кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри земельного та аграрного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Залєток Наталія Валеріївна, *кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ)*

Іванов Денис Ігорович, *молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Ільїна Анна Валеріївна, *кандидат мистецтвознавства, докторантка Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)*

Кадала Віталій Віталійович, *кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг)*

Калантарова Олена Ювеналіївна, *аспірантка Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)*

Карачевцева Лариса Миколаївна, *кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)*

Килюшик Іванна Михайлівна, *докторантка факультету міжнародних відносин і політичних наук Варшавського університету (м. Варшава, Республіка Польща)*

Килюшик Ірина Михайлівна, *магістрантка Центру Східноєвропейських студій Варшавського університету (м. Варшава, Республіка Польща)*

Коханевич Оксана Вікторівна, *здобувач наукового ступеня кандидата філософських наук Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)*

Кравченко Марія Володимирівна, *молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Кузнєцова Світлана Валентинівна, *кандидат юридичних наук, доцент, керівник відділу з аграрних і екологічних питань та природокористування Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України (м. Київ)*

Кузьміна-Денисюк Ірина Володимирівна, *кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ)*

Латенко Володимир Сергійович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Левченко Ілля Костянтинович, *магістрант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Луцик Ірина Павлівна, *молодший науковий співробітник, аспірантка Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)*

Лущак Віктор Володимирович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Маєвський Олександр Олегович, *кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ)*

Малецька Марія Олександрівна, *магістрантка історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ)*

Малишев Олександр Олегович, *кандидат юридичних наук, голова Ради молодих вчених при Відділенні історії, філософії та права НАН України, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України (м. Київ)*

Марусяк Олександр Васильович, *кандидат юридичних наук, експерт з конституційного права в Центрі політико-правових реформ (м. Київ)*

Махно Ольга Володимирівна, *викладач кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (м. Київ)*

Мачай Олена Олегівна, *аспірантка, асистент кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)*

Медвідь Федір Михайлович, *доктор наук в галузі політології, кандидат філософських наук, доцент, професор Міжнародної кадрової академії, професор кафедри теорії держави і права та конституційного права Міжрегіональної академії управління персоналом (м. Київ)*

Мельничук Катерина Вікторівна, *аспірантка Інституту історії України НАН України (м. Київ)*

Менкеуліцзі, *аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Милько Володимир Іванович, *кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, голова Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України (м. Київ)*

Мудрієвська Ірина Ігорівна, *кандидат історичних наук, науковий співробітник, голова Ради молодих вчених Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Овечкіна Ольга Станіславівна, *аспірантка Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України (м. Київ)*

Орєшкова Аліна Федорівна, *старший викладач кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро)*

Панкратова Олеся Сергіївна, *аспірантка Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)*

Паславська Наталія Орестівна, *кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Львів)*

Пелих Марія Андріївна, *аспірантка Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (м. Полтава)*

Подвербний Андрій Миколайович, *магістрант юридичного факультету Навчально-наукового інституту права та соціальних технологій Національного університету «Чернігівська політехніка» (м. Чернігів)*

Позняк Еліна Владиславівна, *кандидат юридичних наук, доцент кафедри екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Полуектов Ігор Леонідович, *адвокат (м. Київ)*

Пшенична Анна Павлівна, *аспірантка, провідний інженер Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)*

Романенко Олена Валеріївна, *кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Романчук Дар'я Василівна, *студентка IV курсу Навчально-наукового інституту міжнародних відносин, історії та філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси)*

Самбор Микола Анатолійович, *кандидат юридичних наук, начальник сектора моніторингу Прилуцького відділу поліції Головного управління Національної поліції в Чернігівській області (м. Прилуки, Чернігівська область)*

Сапронова Владислава Олегівна, *магістрантка Академії адвокатури України (м. Київ)*

Сафар'янс Євгеній Валерійович, *кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Сергеєва Анна Олександрівна, *аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Сиротенко Тетяна Сергіївна, *магістрантка Сумського державного університету (м. Суми)*

Солошенко Наталія Віталіївна, *старший науковий співробітник НДЛ кафедри суспільних наук Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (м. Київ)*

Танцюра Костянтин Геннадійович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Танцюра Олексій Геннадійович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Твердохліб Анатолій Іванович, *аспірант кафедри теорії держави і права та конституційного права Міжрегіональної академії управління персоналом (м. Київ)*

Урбанський Максим Вікторович, *магістрант кафедри теорії держави і права та конституційного права Міжрегіональної академії управління персоналом (м. Київ)*

Форіш Акош (Ákos Fóris), *викладач Університету імені Етвеша Лоранда, дослідник військової історії періоду Другої світової війни Clio Institute – Budapest (м. Будапешт, Угорщина)*

Хайлова Тетяна Володимирівна, *кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг)*

Хоменко Денис Володимирович, *старший лаборант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси)*

Хруль Еміль Андрійович (Emil Chról), *докторант Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Республіка Польща)*

Хруль Христина (Kristina Khrul), *магістр політичних наук, магістр досліджень миру та конфліктів (м. Марбург, Федеративна Республіка Німеччина)*

Чалий Андрій Олегович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Череміс Олександр Олександрович, *аспірант Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України (м. Київ)*

Чистотіна Ольга Олександрівна, *аспірантка Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків)*

Чуткий Павло Сергійович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Шабалін Андрій Валерійович, *кандидат юридичних наук, доцент, керівник сектору узагальнення експертної та судової практики Центру експертних досліджень Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України, доцент кафедри спеціально правових дисциплін Науково-гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (м. Київ)*

Шараєвська Тетяна Анатоліївна, *кандидат юридичних наук, доцент кафедри екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Шатілов Євгеній Володимирович, *аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Шеремета Оксана Юліанівна, *кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України (м. Київ)*

Шибко Роман Дмитрович, *аспірант Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

Якуба Вероніка Вікторівна, *аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)*

Якубович Ігор Ігорович, *аспірант Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Baigali, *PhD student of the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Baliuk Halyna Ivanivna, *Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Professor of the Department of Environmental Law of the Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Bershadska Iryna Andriivna, *PhD student of Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Bevz Olena Volodymyrivna, *Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Environmental Law of the Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Chalyi Andrii Olehovych, *PhD student of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Cheremis Oleksandr Oleksandrovych, *PhD student of V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Chról Emil, *PhD student of Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Republic of Poland)*

Chystotina Olha Oleksandrivna, *PhD student of V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv)*

Chutkyi Pavlo Serhiiovych, *PhD student of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Danylets Vadym Leonidovych, *PhD student of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Droniv Viktoriia Viktorivna, *Master of International Economic Relations, Junior Research Fellow of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Dudka Svitlana Anatoliivna, *PhD student of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (Poltava)*

Fóris Ákos, *Lecturer of Etves Lorand University, researcher of the military history of the Second World War of Clio Institute (Budapest, Hungary)*

Havrylov Vladyslav Oleksandrovych, *PhD student of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Hodliuk Alona Mykolaivna, *Candidate of Political Science, Research Fellow of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Horodnytskyi Bohdan Mykolaiovych, *PhD student of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (Poltava)*

Hrytsyk Larysa Yuriivna, *Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Huzenko Olena Pavlivna, *Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economic and Legal Disciplines of Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kryvyi Rih)*

Hura Tymur Eduardovych, *Laboratory Assistant of the Department of Theory and Methodology of World History of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Ivanov Denys Ihorovych, *Junior Research Fellow of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Ilina Anna Valeriivna, *Candidate of Art History, doctoral student of Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Kadala Vitalii Vitaliiovych, *Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Economic and Legal Disciplines of Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kryvyi Rih)*

Kalantarova Olena Yuvenaliivna, *PhD student of Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Karachevtseva Larysa Mykolaivna, *Candidate of Philosophical Sciences, Junior Researcher of Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Khailova Tetiana Volodymyrivna, *Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economic and Legal Disciplines of Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kryvyi Rih)*

Khomenko Denys Volodymyrovych, *Senior Laboratory Assistant, Department of History of Ukraine, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Cherkasy)*

Khrul Kristina, *M.A. in Political Science, M.A. in peace and conflict research (Marburg, Germany)*

Kokhanevych Oksana Viktorivna, *Candidate of Philosophical Sciences, Lesia Ukrainka East European National University (Lutsk)*

Kravchenko Mariia Volodymyrivna, *Junior Research Fellow of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Kuznietsova Svitlana Valentynivna, *Candidate of Legal Scienses, Associate Professor, Head of the Department for Agrarian and Ecological Issues and Nature Management of the Main Scientific and Expert Department of Verkhovna Rada of Ukraine (Kyiv)*

Kuzmina-Denysiuk Iryna Volodymyrivna, *Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Kylushyk Ivanna Mykhailivna, *Doctorial student of the Faculty of International Relations and Political Science, University of Warsaw (Warsaw, Republic of Poland)*

Kyliushyk Iryna Mykhailivna, *Master of Science student of the Center for East European Studies at the University of Warsaw (Warsaw, Republic of Poland)*

Latenko Volodymyr Serhiiovych, *PhD student of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Levchenko Illia Kostiantynovych, *Master of Science student of the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Lutsyk Iryna Pavlivna, *Junior Research Fellow, PhD student of I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Lushchak Viktor Volodymyrovych, *PhD student of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Machai Olena Olehivna, *PhD student, Assistant of the Department of World History of National Pedagogical Drahomanov University (Kyiv)*

Medvid Fedir Mykhailovych, *Doctor of Political Science, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Professor of International Personnel Academy, Professor of the Department of Theory of State and Law and Constitutional Law of Interregional Academy of Personnel Management (Kyiv)*

Maievskyi Oleksandr Olehovych, *Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Maletska Mariia Oleksandrivna, *Master of Science student of the Faculty of History and Philosophy of Borys Hrinchenko University of Kyiv (Kyiv)*

Malyshev Oleksandr Olehovych, *Candidate of Legal Sciences, Chairman of the Council of Young Scientists of the Department of History, Philosophy and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Research Fellow of V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Marusiak Oleksandr Vasylovych, *Candidate of Legal Scienses, Constitutional Law Expert in the Center of Policy and Legal Reform (Kyiv)*

Makhno Olha Volodymyrivna, *Lecturer of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv)*

Melnychuk Kateryna Viktorivna, *PhD student of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Mengkewuliji, *PhD student of the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Mylko Volodymyr Ivanovych, *Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Chairman of the Council of Young Scientists of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Mudriievska Iryna Ihorivna, *Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Chairman of the Council of Young Scientists of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Ovechkina Olha Stanislavivna, *PhD student of V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Orieshkova Alina Fedorivna, *Senior Lecturer, Department of General*

Legal Disciplines of Faculty of Law of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Dnipro)

Pankratova Olesia Serhiivna, *PhD student of Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Paslavska Nataliia Orestivna, *Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Lviv Branch of the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv)*

Pelykh Mariia Andriivna, *PhD student of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (Poltava)*

Podverbnyi Andrii Mykolaiovych, *Master of Science student of the Faculty of Law of the Educational and Scientific Institute of Law and Social Technologies of Chernihiv Polytechnic National University (Chernihiv)*

Pozniak Elina Vladyslavivna, *Candidate of Legal Sciënses, Associate Professor of the Department of Environmental Law of the Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Poluektov Ihor Leonidovych, *lawyer (Kyiv)*

Pshenychna Anna Pavlivna, *PhD student, leading engineer of Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Romanenko Olena Valeriivna, *Candidate of Political Science, Junior Research Fellow of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Romanchuk Daria Vasylivna, *4th year student of the Educational and Scientific Institute of International Relations, History and Philosophy of The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Cherkasy)*

Sambor Mykola Anatoliiovych, *Candidate of Legal Sciences, Head of the Monitoring Sector of the Pryluky Police Department of the Main Directorate of the National Police in the Chernihiv Region (Pryluky, Chernihiv Region)*

Sapronova Vladyslava Olehivna, *Master of Science student of the Academy of Advocacy of Ukraine (Kyiv)*

Safarians Yevhenii Valeriiovych, *Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Serheieva Anna Oleksandrivna, *PhD student of the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Shabalin Andrii Valeriiovych, *Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Sector of Generalization of Expert and Judicial Practice of the Center for Expert Studies of the Scientific-Research Institute of Intellectual Property National Academy of Law Sciences of Ukraine, Associate Professor of Special Legal Disciplines (Kyiv)*

Sharaievska Tetiana Anatoliivna, *Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Environmental Law of Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Shatilov Yevhenii Volodymyrovych, *PhD student of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Sheremeta Oksana Yulianivna, *Candidate of Philosophical Sciences, Research Fellow of Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Shybko Roman Dmytrovych, *PhD student of the Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Soloshenko Nataliia Vitaliivna, *Senior Research Fellow of the research laboratory of the Department of Social Sciences of the Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine (Kyiv)*

Syrotenko Tetiana Serhiivna, *Master of Science student of Sumy State University (Sumy)*

Tantsiura Kostiantyn Hennadiiovych, *PhD student of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Tantsiura Oleksii Hennadiiovych, *PhD student of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Tverdokhlib Anatolii Ivanovych, *PhD student of the Department of Theory of State and Law and Constitutional Law of Interregional Academy of Personnel Management (Kyiv)*

Vais Karolina Volodymyrivna, *Master of History, a graduate of the State Higher Educational Institution "Uzhgorod National University" (Uzhgorod)*

Vetrynskyi Ihor Mykhailovych, *Candidate of Political Science, Senior Research Fellow of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Vlasenko Yuliia Leonidivna, *Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Environmental Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Volkovskyi Volodymyr Pavlovych, *Candidate of Philosophical Sciences, Research Fellow, Chairman of the Council of Young Scientists of Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)*

Urbanskyi Maksym Viktorovych, *Master of Science student of the Department of Theory of State and Law and Constitutional Law of Interregional Academy of Personnel Management (Kyiv)*

Yakuba Veronika Viktorivna, *PhD student of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Yakubovych Ihor Ihorovych, *PhD student of Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Zhoha Myroslav Volodymyrovych, *PhD student of State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)*

Zaiets Olena Ivanivna, *Candidate of Legal Scienses, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Land and Agrarian Law, Faculty of Law, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)*

Zaletok Nataliia Valeriivna, *Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Documentation (Kyiv)*

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

збірник тез учасників
конференції молодих учених
16 червня 2020 р.

Загальна редакція: к.і.н., доцент Солошенко В.В.
Відповідальні редактори: к.і.н. Мудрієвська І.І.,
к.і.н. Сафар'янс Є.В.,
к.ю.н. Малишев О.О.

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 22,32.
Наклад 100 прим. Зам. 20-192.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.